

ІНСТИТУТ ПРАВОТВОРЧОСТІ
ТА НАУКОВО-ПРАВОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ

Монографія

*За загальною редакцією
О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Великанової*

Київ • Алерта • 2025

УДК 347.4.03(477:4-6ЄС)02)
Н42

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
(протокол № 9 від 25 вересня 2025 року)*

Рецензенти:

Косак В.М. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, завідувач кафедри цивільного права та процесу Львівського національного університету імені Івана Франка;

Романюк Я.М. – доктор юридичних наук, заслужений юрист України, суддя Верховного Суду України у відставці, Голова Верховного Суду України у 2013–2017 рр.

Н42 Недійсність правочинів: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Великанової. Київ: Алерта, 2025. 232 с.

ISBN 978-617-566-948-8

Монографія присвячена комплексному дослідженню недійсності правочинів. У роботі розкрито поняття, ознаки та види недійсних правочинів, зокрема нікчемних і оспорюваних, проаналізовано окремі умови чинності правочинів, а також висвітлено трансформацію підходів до їх правового регулювання.

Розглянуто недійсність як механізм судового захисту цивільних прав, а також актуальні виклики, що виникають в умовах цифровізації та євроінтеграції. Особливу увагу приділено аналізу правових наслідків недійсності, включаючи реституцію та кондикцію, а також специфіці окремих категорій недійсних правочинів. Сформульовано практичні пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання та узгодження правозастосування із принципами приватного права.

Видання розраховано на науковців, викладачів, студентів, аспірантів, практичних працівників та читачів, які досліджують приватне право.

УДК 347.4.03(477:4-6ЄС)02)

© Авторський колектив, 2025

© Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, 2025

ISBN 978-617-566-948-8

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
------------------------	---

РОЗДІЛ 1 ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

1.1. Вимоги до чинності правочинів	7
1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого врегулювання	24
1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів судом	40
1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації.....	59

РОЗДІЛ 2 ОКРЕМІ НЕДІЙСНІ ПРАВОЧИНИ

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі	78
2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності.....	98
2.3. Правочини з дефектами форми.....	129
2.4. Правочини з дефектом змісту	147
2.5. Визнання недійсними сімейно-правових договорів	162

РОЗДІЛ 3 НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину	184
3.2. Співвідношення кондикції та реституції: огляд наукових підходів та судової практики	205
АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ МОНОГРАФІЇ	230

ПЕРЕДМОВА

Цивільний кодекс України за понад двадцять років свого функціонування належно виконував регуляторну місію та продемонстрував здатність регулювати як усталені відносини цивільного обороту, так і ті, які є відносно новими і виникають на тлі розвитку нових технологій, поширення дії приватного права на сфери суспільного життя, що традиційно не входили в предмет цивільно-правового регулювання. Безумовно, за роки чинності Цивільного кодексу України до нього були внесені численні зміни, які далеко не завжди поліпшували якість приватноправового регулювання. Самі приватноправові відносини розвивалися, з'являлись нові об'єкти, ускладнювались соціальні зв'язки, змінювались парадигми праворозуміння. Зрештою, Україна обрала євроінтеграційний вектор розвитку, що також зумовило потребу перегляду приватноправового законодавства та його гармонізації з правом ЄС, що обумовило необхідність рекодифікації цивільного права.

Була проведена «ревізія» чинного цивільного законодавства та на підставі аналізу судової практики проаналізований досвід практичного застосування норм Цивільного кодексу України. Розпочалась робота з підготовки Концепції оновлення Цивільного кодексу України, а згодом – і над нормативним масивом змін до чинного Цивільного кодексу України.

Варто наголосити, що в Європі процес оновлення цивільного законодавства вже триває певний період та знаходиться на завершальній стадії. Навіть європейські держави «класичного цивільного права», Франція та Німеччина, також внесли істотні зміни в свої Цивільні кодекси.

При підготовці Концепції оновлення Цивільного кодексу України чинне приватноправове законодавство України було «оцінене» з погляду тих рекомендацій, що містяться в актах європейського приватного права, зокрема Принципах європейського контрактного права, які розробляла комісія, очолювана професором Оле Ландо, Принципах європейського деліктного права. Окремо вивчалась Віденська конвенція про міжнародну купівлю-продаж від 1980 року, принципи УНІДРУА, які переглядаються кожні 10 років. Була приділена увага і модельним принципам європейського приватного права – Draft of a

Common Frame of Reference (DCFR), які є «енциклопедією» для законодавців, що регулює приватноправові відносини. Незважаючи на рекомендаційний характер цих актів, їх авторитет є безумовним, оскільки вони формують загальні підходи до регулювання цивільних відносин.

Звісно у фокусі уваги членів Робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України були всі інститути приватного права, у тому числі і правочини.

Загальні підходи реформування інституту правочинів (глава 16 Книги першої Цивільного кодексу України) у цілому сформульовані у Концепції оновлення Цивільного кодексу України.

Основними напрямками модернізації нормативного масиву глави 16 стали такі.

Виходячи з аналізу практики застосування нормативних приписів стосовно правочинів, можна стверджувати, що «левина частка» правочинів у цивільному обороті – це двосторонні правочини, а саме договори.

Водночас практично аксіоматичним є висновок, що договір є багатофункціональною юридичною конструкцією, крім того, що він є одним із найбільш поширених юридичних фактів, договір також є універсальним регулятором суспільних відносин.

На відміну від інших юридичних фактів, він не має секундарного характеру і з виникненням цивільного правовідношення не втрачає свого впливу на їх подальший розвиток, а навпаки – виступає важливим інструментом впливу на реалізацію прав та обов'язків учасників правовідношення.

Тому, на думку членів Робочої групи, більш логічно і послідовно у главі 16 Книги першої розглянути не тільки (а може і не стільки) правочини, а й приділити увагу договору як найбільш поширеному виду правочинів, зосередивши увагу перш за все на договорах як найбільш застосовуваних в обороті юридичних фактах, розкриваючи особливості форми договорів, дійсності-недійсності правочинів. Таким чином, договір розглядається як юридична конструкція загальної частини.

Надзвичайно важливою є проблема дійсності-недійсності договорів/правочинів. Вбачається, що об'єднання у ст. 203 Цивільного кодексу України вимог до дійсності правочину різних за своєю природою є досить суперечливим.

Також виправданим видається підхід, запропонований ще у проєкті чинного Цивільного кодексу України (версія 1996 р.) та який діяв до внесення змін у ст. 228, відмовитися від застосування конфіскації як правового наслідку визнання правочину/договору недійсним. Держава повинна утримуватися від прямого втручання в цивільний оборот.

Разом з тим, питання про наслідки визнання правочину недійсним не обмежуються відмовою від застосування цивільно-правової конфіскації. Слід ще раз повернутися до питання про доцільність застосування реституції (ст. 216 Цивільного кодексу України), а також обговорити чи варто як наслідки недійсності правочинів застосовувати правила ст. 1212 Цивільного кодексу України – наслідки безпідставного збагачення (кондикцію).

У монографії пропонуються авторські роздуми щодо окреслених проблем та наводяться обґрунтування необхідності оновлення нормативних приписів глави 16 Книги першої Цивільного кодексу України.

Впевнена, представлені пропозиції стануть предметом для організації та проведення широких дискусій, у ході яких будуть обговорені та реалізовані цікаві ідеї, спрямовані на подальший розвиток цивільного законодавства.

***Наталія Кузнєцова,**
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) Національної академії
правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України
науковий координатор Робочої групи щодо рекодифікації
(оновлення) цивільного законодавства України*

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

1.1. Вимоги до чинності правочинів

Правочин, безсумнівно, слід сприймати як найбільш поширений юридичний факт, що забезпечує динаміку цивільних правовідносин. Саме завдяки вчиненню правочинів суб'єкти цивільного права здатні успішно реалізувати надану їм законом автономію волі, встановлюючи, змінюючи або припиняючи суб'єктивні цивільні права та обов'язки. З урахуванням пріоритетного значення категорії правочину в механізмі правового регулювання приватноправових відносин питання забезпечення його чинності як основної передумови для породження ним бажаних правових наслідків набувало виняткової актуальності на всіх історичних етапах розвитку цивільного права.

Незважаючи на те, що «загального поняття правочину в римському праві вироблено не було»¹, все ж «теоретичні основи вчення про правочини були закладені ще римськими юристами»². Як стверджують дослідники, саме римське право містило в собі витoki формування інституту правочинів і справило величезний вплив на розвиток права в континентальній Європі³. Під час свого розвитку римська юридична традиція конкретизувала умови дійсності договорів: 1) як будь-яка домовленість договір передбачає вираження волі осіб, які його вчиняють; при цьому обидві волі мають бути узгоджені між собою («*convenire*» – «сходитися на одному»); 2) законність змісту договору, тобто договір не повинен мати своїм предметом дію, що порушує норми права; до протизаконної домовленості відносять і до-

¹ Ясечко С.В. Генеза поняття «правочин» у цивільному праві. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4. С. 81.

² Рушак І.В., Белова М.В. Правомірність правочинів: діалектика приватних та публічних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 87. Ч. 4. С. 407.

³ Писаренко М.О. Виникнення та розвиток категорії «правочин». *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2. Ч. 1. С. 68.

мовленість, що суперечить моралі чи «добрим звичаям» (наприклад, недійсне зобов'язання не вступати в шлюб); 3) зобов'язання повинно мати визначеність змісту, тобто договір, який страждає повною невизначеністю змісту, є недійсним. Зокрема, зобов'язання поділяли на визначені (коли зміст зобов'язання ясно і точно визначено в самому договорі) та невизначені (якщо в договорі наводиться лише критерій, за допомогою якого можна встановити зміст зобов'язання, або вказується коло предметів, з числа яких боржник зобов'язаний надати якийсь один); 4) предметом зобов'язання має бути можлива дія, тобто не може існувати зобов'язання, якщо його предмет неможливий; неможливість дії могла бути: фізичною (тобто таку дію фізично неможливо здійснити), юридичною (наприклад, продаж речі, яка не може бути відчужена (вилучена з обороту)), моральною; 5) дія, що є предметом договору, має становити інтерес для кредитора¹.

Варто зауважити, що зазначений підхід до закріплення загальних умов чинності договорів, що виник ще за часів Римської імперії, зберігається і в сучасних цивільних законодавствах низки європейських країн, які успішно рецепіювали та вдосконалили основні положення римського права. Йдеться, зокрема, про Цивільний кодекс Франції (далі – ЦК Франції), який у ст. 1128 закріплює такий перелік умов дійсності договору: 1) вільна згода сторін; 2) наявність повної цивільної дієздатності; 3) відповідність змісту договору вимогам законності. Крім того, ст. 1172 пов'язує чинність договору з дотриманням умови про форму договору (йдеться про так звані формальні договори, тобто ті, які належить укладати у визначеній законом формі під загрозою їх недійсності)². Істотні умови чинності договору містяться і в ст. 179 Цивільного кодексу Румунії (далі – ЦК Румунії), серед яких: дієздатність до укладення договорів; вільне волевиявлення сторін; визначений і правомірний предмет; правомірна та моральна підстава (мотивація). При цьому в тій мірі, в якій закон вимагає певної форми договору, вона має бути дотримана – під загрозою наслідків, передбачених відповідними правовими нормами³. Німецьке цивільне

¹ Давидова І.В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 84–85.

² Code civil. Dernière mise à jour des données de ce code: 25 juin 2025. URL: (дата звернення: 25.08.2025).

³ Codul civil. A intrat vigoare la data de 1 octombrie 2011. In temeiul art. 220 alin. (1) din Legea nr. 71/2011 pentru punerea in aplicare a Legii nr. 287/2009 privind Codul civil, publicata in Monitorul

1.1. Вимоги до чинності правочинів

уложення, що стало результатом гармонійного поєднання положень римського права та німецьких правових традицій, також присвячує окрему увагу умовам чинності договорів, проте, на відміну від цивільних кодексів Франції та Румунії, послідовно структурує їх у низці самостійних параграфів. Це, з-поміж іншого: 1) дієздатність до укладення договору (§ 104); 2) спрямованість на реальне настання правових наслідків (§ 117–118); 3) вільне волевиявлення на укладення договору (§ 123); 4) укладення договору в необхідній формі (§ 126); 5) добросовісність (§ 138)¹.

Щодо вітчизняного правового підходу до закріплення загальних умов чинності правочинів зауважимо, що їх перелік акумульовано у ст. 203 ЦК України, а обов'язковість їх дотримання визнається однією з фундаментальних гарантій стабільності цивільного обороту. До них, зокрема, належать: 1) законність змісту правочину (його положення не повинні суперечити актам цивільного законодавства, інтересам держави та моральним засадам суспільства); 2) наявність у сторони необхідного обсягу цивільної дієздатності (тобто здатності своїми діями набувати цивільних прав і створювати цивільні обов'язки); 3) свобода волевиявлення (воля суб'єкта правочину повинна бути вільною та відповідати його внутрішньому переконанню, тобто не може формуватися внаслідок помилки, насильства, обману, тяжкої обставини тощо); 4) відповідність форми правочину законодавчо встановленим вимогам (у разі, коли закон або договір вимагають певної форми, її недотримання може призвести до негативних правових наслідків у вигляді визнання правочину недійсним); 5) спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків (запобігання фіктивності чи удаваності правочинів); 6) відповідність правочинів, вчинюваних батьками (усиновителями), правам та інтересам їх дітей (запобігання можливим зловживанням з боку законних представників та гарантування захисту особистих немайнових і майнових прав неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних дітей як найбільш вразливих суб'єктів цивільних правовідносин).

Аналіз зазначених вимог до чинності правочинів та розгляд їх крізь призму підходу до чинності договорів, виробленого ще рим-

Official al Romaniei, Partea I, nr. 409 din 10 iunie 2011. URL: <https://www.codulcivil.ro/> (дата звернення: 25.08.2025).

¹ Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17. Juli 2025. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (дата звернення: 25.08.2025).

ськими юристами, створюють підстави для висновку про їх без перебільшення конститутивний характер, що знаходить свій прояв у подальшій універсалізації цих вимог, тобто застосуванні їх не лише до договорів, а й правочинів у цілому, а також нормативному закріпленні основоположних критеріїв чинності останніх, що зберігають свою актуальність у правових системах континентального типу, зокрема у вітчизняному цивільному праві. Відзначимо, що зазначені вище загальні вимоги до чинності правочинів у комплексі становлять систему критеріїв, яка покликана забезпечити баланс між приватною автономією волі сторін та публічним інтересом у цивільному обороті, а їх недотримання у переважній більшості призводить до негативних наслідків у вигляді недійсності правочинів.

Отже, для того, щоб договір набрав юридичної сили, він повинен відповідати певним вимогам, додержання яких є необхідним. Варто наголосити, що до прийняття ЦК України 2003 р. умови дійсності договору виводились із норм цивільного законодавства доктринальним шляхом. Тепер ці загальні вимоги до правочинів передбачено на законодавчому рівні.

Особливе місце серед недійсних правочинів посідають правочини, що за своїм змістом суперечать цивільному законодавству, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Насамперед необхідно зазначити, що основу цивільного законодавства України становить Конституція України. Основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс. Актами цивільного законодавства є також інші закони, які не визнані у встановленому порядку такими, що суперечать Конституції України та Кодексу, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. Інші органи державної влади України, органи влади Автономної Республіки Крим можуть видавати нормативно-правові акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом.

Отже фактично у ч. 1 ст. 203 ЦК України об'єднано дві умови: законність та моральність. Відповідно до ст. 628 ЦК України зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Таким чином, зміст договору – це сукупність його умов, у яких фіксуються взаємні права та обов'язки сторін.

В юридичній літературі намітилися різні підходи до питання щодо відповідності змісту правочину законам та іншим правовим ак-

там. Зокрема, найбільш поширеною є думка, за якою поняття і суть цієї умови дійсності трактуються як відповідність змісту правочину чинним нормативним актам¹. З цього приводу проблемним є питання щодо недійсності правочинів, які порушують вимоги актів інших галузей законодавства, оскільки формулювання ч. 1 ст. 203 ЦК України викликає істотні труднощі при її застосуванні у зв'язку з тим, що це загальне правило не висуває до правочинів такої вимоги, як відповідність актам законодавства взагалі. Правила ст. 228 ЦК України про визнання недійсними правочинів, що порушують публічний порядок, не знімають проблемності випадків, за яких будуть порушені акти законодавства, що не є цивільними, але правочини не будуть спрямовані на порушення конституційних прав і свобод громадянина, знищення або пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним². Автори коментаря до ст. 203 ЦК України пропонують вихід із ситуації через специфічне тлумачення терміна «акти цивільного законодавства». На їх думку, «до актів цивільного законодавства слід відносити і комплексні нормативно-правові акти, що формують норми різних галузей права (в тій частині, в якій в них викладені норми цивільного права). Разом з тим від положень актів законодавства, що містять одночасно норми приватного і публічного права, треба відрізнити ті правила, що мають одногалузеву належність (наприклад, норми винятково податкового права), їх недотримання на дійсність правочину впливати не може, якщо немає ознак матеріального складу недійсності правочину, передбаченого нормами ст. 228 ЦК України»³.

Наведений доктринальний підхід отримав своє практичне закріплення у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6.11.2009 № 9. Зокрема, Верховним Судом України до правочинів, що порушують публічний порядок, пропонувалось відносити: а) правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; б) правочини,

¹ Цивільне право України: підручник. У 2-х кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Кн. 1. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 187.

² Іванова С.М. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2018. С. 72.

³ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. В 4 т. / А.Г. Ярема, В.Я. Карабань, В.В. Кривенко, В.Г. Ротань. Т. 1. Київ: А.С.К., Севастополь: Ін-т юрид. дослідж., 2004. С. 488–490.

спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності Українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); в) правочини щодо відчуження викраденого майна; г) правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо. Натомість усі інші правочини, що спрямовані на порушення інших об'єктів права, передбачені іншими нормами публічного права, не визнавались такими, що порушують публічний порядок¹. У зв'язку із цим в юридичній літературі пропонувалося розуміти поняття «публічний порядок», яке вживається у ст. 228 ЦК України, не у його широкому розумінні як будь-який порядок, визначений нормами публічного права, або порядок, який визначає будь-які суспільні, економічні та соціальні основи держави, а у вузькому, спеціальному значенні, за яким його порушення не повинно виходити за межі переліку соціально небезпечних дій з ознаками правочину, що перераховані у ч. 1 цієї статті².

Як було зазначено вище, зміст правочину (договору) не повинен суперечити не тільки актам цивільного законодавства, в першу чергу, Цивільному кодексу України, але й моральним засадам суспільства. Відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства спричинена посиленням моральної обґрунтованості правових розпоряджень, які повинні відповідати вимогам моралі. Недарма категорія «мораль» (моральність, моральні засади суспільства) вживається саме у контексті основ цивільного права – праві власності, договірному праві тощо. Разом із тим, у судовій практиці відсутні приклади ухвалення рішень про визнання правочинів недійсними винятково з мотивів їх суперечності моральним засадам.

Отже суперечність правочину положенням ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, інтересам держави і суспільства, його моральним засадам не тягне неодмінно недійсність правочину. Недійсність правочину не означає в усіх випадках неправомірність правочину, його протиправність. Тому ототожнення визнання правочину

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 6.11.2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 25.08.2025).

² Рушак І.В. Правочини, що порушують публічний порядок, і їх недійсність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. С. 9.

недійсним та санкції за правопорушення не є доцільними. На підтвердження цього можна навести правочини з дефектами форми, які не відповідають положенням ЦК України, однак ця невідповідність не є забороненою, і тому інших несприятливих наслідків, крім можливості визнання правочину недійсним, немає (ст. 218, 219, 220, 224 ЦК).

Наступною умовою дійсності правочинів (договорів) є умова про обсяг дієздатності. Правоздатність як умова дійсності правочинів не згадується. Однак зрозуміло, що вона теж є необхідною, оскільки цивільна правоздатність є передумовою участі особи в цивільних правовідносинах. Право на укладання договорів є елементом цивільної правосуб'єктності фізичних, юридичних осіб та інших суб'єктів цивільного права (держави, територіальних громад, АРК тощо). Учасники цивільних відносин набувають і здійснюють цивільні права (і відповідно – виконують обов'язки) шляхом вчинення правомірних дій, серед яких чільне місце посідають договори.

Насамперед необхідно зазначити, що недійсність правочинів, сторонами яких є фізичні особи, ґрунтується на тих самих критеріях, що і загальні правила виникнення дієздатності, а саме: вік та психічне ставлення до вчинених дій. За цими критеріями в ЦК України сформульовано такі склади недійсних правочинів:

1. Правочини, вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Так, згідно зі ст. 31 ЦК України діти, які не досягли 14 років (малолітні), мають право: а) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; б) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної творчої діяльності, що охороняються законом. В юридичній літературі з цього приводу наголошувалося, що «згідно зі ст. 31 ЦК особи, які не досягли 14 років (малолітні особи), мають часткову цивільну дієздатність (точнішим було б твердження, що малолітні особи, як правило, є недієздатними)»¹. З таким твердженням навряд чи можна погодитись, адже у ч. 1 ст. 39 ЦК України передбачено, що фізична особа може бути визнана недієздатною лише судом, у той час як часткова цивільна дієздатність набувається особою з настанням певного віку. Крім того, ч. 2 ст. 41 ЦК України передбачено положення, за яким недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-якого правочину, в той час як малолітня особа має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини.

¹ Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Ю.С. Червоного. Київ: Істина, 2003. С. 366.

2. Правочини, вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Дещо ширшим, порівняно з дієздатністю малолітніх, є обсяг цивільної дієздатності осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх). Крім правочинів, які можуть вчиняти малолітні, неповнолітні особи мають також право: а) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; б) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; в) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; г) самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я; д) самостійно укласти договір про отримання електронних довірчих послуг. Крім того, ч. 2 ст. 32 ЦК України передбачено можливість вчинення й інших правочинів неповнолітньою особою за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Прикладом може слугувати право неповнолітнього на складення заповіту. З цього приводу доцільно підтримати висловлену в юридичній літературі позицію щодо необхідності нормативного закріплення можливості неповнолітніх складати заповіт за умови його схвалення батьками (піклувальниками), а також органом опіки і піклування¹.

У цивільному законодавстві України як винятки із загального правила закріплено випадки набуття повної цивільної дієздатності фізичної особи до настання повноліття. Зокрема, такими випадками є: 1) реєстрація шлюбу особою, яка не досягла повноліття (ч. 2 ст. 34 ЦК); 2) запис неповнолітньої особи матір'ю або батьком дитини (ч. 1 ст. 35 ЦК); 3) зайняття особою, яка досягла шістнадцяти років, трудовою діяльністю (ч. 1 ст. 35 ЦК); 4) зайняття особою, яка досягла шістнадцяти років, підприємницькою діяльністю (ч. 3 ст. 35 ЦК). До всіх наведених випадків застосовується загальне правило про збереження повної цивільної дієздатності у разі припинення трудової чи підприємницької діяльності, розірвання шлюбу, вилучення запису про батьківство.

3. Правочини, вчинені фізичною особою, цивільну дієздатність якої обмежено, за межами її цивільної дієздатності. Насамперед варто зазначити, що окремі права особа може набувати лише з досягненням певного віку (купівля спиртних напоїв, керування транспортним за-

¹ Стефанчук М.О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2020. С. 342–343.

собом, стати донором тощо). У наведених випадках йдеться саме про тимчасове обмеження дієздатності фізичної особи.

За загальним правилом, обмеження особи в дієздатності проводиться у судовому порядку відповідно до ст. 36 ЦК України. Підставами для обмеження в дієздатності є сукупність таких юридичних фактів: 1) діагностований у особи психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, наслідком чого є виникнення скрутного матеріального становища для себе, членів своєї сім'ї або інших осіб, яких ця особа зобов'язана утримувати. Особа, цивільна дієздатність якої в судовому порядку обмежена, може укладати лише дрібні побутові правочини. Інші правочини щодо розпоряджання майном вчиняються нею за згодою піклувальника.

4. Правочини, вчинені недієздатною фізичною особою. Щодо фізичних осіб, які судом визнані недієздатними у зв'язку з тим, що вони внаслідок хронічного психічного розладу не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, то вони повністю позбавлені права на вчинення будь-яких правочинів. Від імені недієздатної особи та в її інтересах правочин вчиняє її опікун. Статтею 226 ЦК України визначено правові наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою. Законодавець у статті 226 ЦК України передбачив випадки конвалідації правочину, вчиненого недієздатною особою шляхом схвалення цього правочину опікуном або ж визнання його дійсним у судовому порядку. Право на звернення до суду з позовом про визнання дійсним правочину, вчиненого недієздатною особою, належить винятково опікуну такої особи (ч. 2 ст. 226 ЦК). Інші заінтересовані особи, в тому числі і друга сторона правочину, такого права не мають. Якщо правочин вчинений в інтересах недієздатної особи, то друга сторона правочину, так само як інші заінтересовані особи, можуть оскаржити дії опікуна до органу опіки та піклування або до суду (ч. 1 ст. 79 ЦК)¹. Разом із тим, подання такого позову є не лише правом, але й обов'язком опікуна, зважаючи на положення ч. 4 ст. 67 ЦК України, де закріплено зобов'язання останнього вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного.

¹ Іванова С.М. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2018. С. 123.

Наступною умовою дійсності правочину є відповідність зовнішнього вияву волі учасників (волевиявлення) їхній справжній внутрішній волі або твердому намірові досягти певних юридичних наслідків. Договір як дво- чи багатосторонній правочин є проявом волі двох чи кількох сторін (осіб). У цьому спільному для сторін волевому акті кожен із учасників виражає зовні свою внутрішню волю, намір досягти певного правового результату. Волевиявлення учасника договору має складатися вільно, без жодного тиску з боку контрагента або інших осіб і відповідати його внутрішній волі. Єдність волі та її виявлення є підставою для правової оцінки поведінки суб'єкта і визнання цієї поведінки як такої, що має юридичне значення. Тому однією із умов дійсності правочину (договору) є відповідність зовнішнього вияву волі учасника (волевиявлення) його справжній внутрішній волі.

У цивілістичній науці радянського періоду сформувалися три основні напрями щодо правового значення волі та волевиявлення учасників правочину: 1) теорія волі – пріоритет надавався волі сторони договору, волевиявлення є лише засобом для розпізнавання волі; 2) теорія волевиявлення – пріоритет надавався довірі до зовнішніх фактів закріплення волі сторін договору; 3) компромісний напрям – базувався на теорії необхідності однакового врахування значення волі та волевиявлення.

У сучасній юридичній науці висловлюються дуже різноманітні погляди щодо правової природи правочину як юридичного факту, але розбіжності між авторами не мають принципового характеру, а переважно незначні термінологічні особливості. Отже взаємоузгодженість волі сторін правочину є його обов'язковою умовою. Однак це не означає, що воля кожної зі сторін є тотожною за своїм змістом. Так, В.Г. Олюха звертає увагу на те, що «воля сторін може не збігатися, а узгодженість у вигляді збігу самостійних бажань контрагентів можлива тільки у договорах про спільну діяльність»¹. З такою думкою навряд чи можна повністю погодитись, адже збіг волі контрагентів не слід розуміти як повний збіг змісту волі кожної зі сторін. Під збігом волей, як зазначає С.М. Бервено, необхідно розуміти «внутрішнє сприйняття кожною зі сторін прагнення до виникнення у них відповідних прав і обов'язків за наявності у них навіть протилежних інтересів в укладенні договору, як це особливо рельєфно виявляється в до-

¹ Олюха В.Г. Цивільно-правовий договір: Поняття, функції і система: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. С. 4–5.

говорі купівлі-продажу, в якому інтереси кожної зі сторін, як правило, протилежні, оскільки продавець прагне продати товар за вищу ціну, а покупець – сплатити за нього нижчу ціну. Однак у процесі узгодження умов договору і досягнення сторонами консенсусу такий антагонізм інтересів набуває ознак внутрішньої волі статички і не реалізується надалі в динаміці волевиявлення»¹.

Крім того, єдності волі і волевиявлення немає, якщо договір укладено під впливом обману, насильства, погрози або внаслідок зловмисної угоди представника однієї сторони з іншою стороною чи збігу тяжких обставин. У наведених випадках договори визнаються недійсними через відсутність волі однієї зі сторін сторони. Так, недійсним може бути визнано договір, укладений особою, хоч і дієздатною, але яка у момент укладання перебувала у такому стані, коли не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 225 ЦК).

Однією з умов дійсності правочину є також додержання визначеної законом форми. Цивільне законодавство виходить із намірів спрощення форми правочину. І якщо цивільно-правовими нормами встановлюється обов'язкова форма, тим більше із її недотриманням пов'язуються наслідки у вигляді недійсності правочину, то це, в першу чергу, пояснюється практичною доцільністю або й необхідністю².

Форма договору є способом вираження волі сторін, спрямованої на вступ і перебування в договірних відносин, тобто для того, щоб воля особи як явище суб'єктивне отримала юридичне значення, їй необхідно надати певне об'єктивне вираження. Стаття 205 ЦК України розкриває зміст об'єктивного вираження цієї форми, яка водночас відображає способи зовнішнього волевиявлення суб'єкта правочину. Цивільне законодавство України передбачає дві форми вчинення правочину: усну і письмову (просту чи нотаріальну). Як окремі способи вираження волі особи на укладання договору закон називає її поведінку, зокрема мовчання, конклюдентні дії.

Сторони мають право обирати форму правочину (договору), якщо законодавець не визначив форму такого договору (ст. 639 ЦК). Законодавець у ЦК України прямо передбачив випадки нікчемності правочину у зв'язку з недодержанням вимоги щодо письмової форми

¹ Бервено С.М. Проблеми договірного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 16.

² Романюк Я.М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. С. 79.

правочину, а саме: а) правочини, якими встановлюються способи забезпечення зобов'язання (ч. 2 ст. 547 ЦК); б) договір дарування майнового права та договір дарування із зобов'язанням передати дарунок у майбутньому (ч. 3 ст. 719 ЦК); в) договір страхування (ч. 2 ст. 981 ЦК); г) кредитний договір і договір банківського вкладу (ст. 1055, 1059 ЦК); д) договір щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності (ч. 2 ст. 1107 ЦК); е) договір комерційної концесії (ч. 1 ст. 1118 ЦК).

Законодавством передбачено коло правочинів, які можуть вчинятися в усній формі. Такими насамперед є правочини (договори), які виконуються сторонами у повному обсязі у момент їх вчинення (укладення). Це правило також стосується правочинів фізичних осіб з юридичними особами та правочинів фізичних осіб між собою на суму, що не перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Законодавець встановлює певні вимоги щодо письмової форми правочину. Якщо згідно із законом або домовленістю сторін правочин має бути укладений у письмовій формі, він може бути укладений як шляхом складання одного документа (договір, довіреність тощо), так і шляхом обміну листами, телеграмами, телефонограмами тощо, підписаними сторонами. У разі якщо зміст правочину зафіксований у кількох документах, зміст такого правочину також може бути зафіксовано шляхом посилання в одному з цих документів на інші документи.

Окремі вимоги щодо оформлення правочину у письмовій формі передбачено для фізичних осіб, які у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не можуть підписатися власноручно. За дорученням такої особи текст правочину в її присутності підписує інша особа. Підпис іншої особи в тексті правочину, що посвідчується нотаріально, засвідчується нотаріусом або посадовою особою, яка має право на вчинення такої нотаріальної дії із зазначенням причин, з яких текст правочину не може бути підписаний особою, яка його вчиняє (ч. 4 ст. 207 ЦК).

Нотаріальне посвідчення правочинів є обов'язковим лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. У разі недодержання сторонами вимоги щодо нотаріального посвідчення договору такий договір є нікчемним. Разом із тим, законодавець передбачив можливість для конвалідації правочинів з дефектами форми. Зокрема, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору і відбу-

лося повне або часткове виконання договору, але одна зі сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, такий договір може бути визнаний дійсним у судовому порядку. У такому випадку наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається.

Зважаючи на те, що з часу прийняття Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація правочинів не передбачається, окремі правочини все ж потребують державної реєстрації у випадках, передбачених законом. Згідно з ч. 1 ст. 210 ЦК України такі правочини є вчиненими з моменту їх державної реєстрації.

Серед загальних вимог, додержання яких є необхідним для чинності правочину, є вимога про те, що правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, які ним обумовлені. Така умова дійсності правочину в юридичній літературі раніше окремо не виділялась, хоча у Цивільному кодексі УРСР 1963 року передбачалась недійсність мнимох та удаваних угод, в яких якраз і відсутня спрямованість на настання передбачених ними правових наслідків.

У сучасних правових дослідженнях фактичну неможливість виконання договору поділяють на первинну та вторинну. Від учасників договору вимагається, щоб вони мали серйозний намір досягнути певного правового результату, який допускається законом. Особи, які укладають договір, повинні розуміти наслідки своїх дій, тобто усвідомлювати їх мету та характер. Тому визнається судом як недійсний фіктивний правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Як образно було зазначено у ст. 58 ЦК УРСР 1963 р., мнимий правочин укладається «про людське око», тобто без наміру породити певні юридичні наслідки. При цьому намір сторін зовнішньо завжди виглядає правомірно, оскільки вони у будь-якому разі декларують бажання правомірних наслідків¹.

Інша справа, коли сторони укладають удаваний правочин, тобто правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, що вони насправді вчинили. Удаваний правочин укладається, як правило, з незаконною метою, що однак не означає обов'язкову недійсність прихованого правочину. Так, безоплатна передача продукції, грошових коштів, надання послуг між учасниками відносин з метою ухилення від сплати податків можуть бути приховані договором про спільну діяльність. Очевидним є те, що удаваний правочин завжди ви-

¹ Кальмук А. І. Цивільне право України: курс лекцій. Івано-Франківськ, 1997. С. 92.

знається недійсним. Що ж стосується іншого прихованого ним правочину, який сторони насправді мали на увазі, то факт його приховування не означає невідповідності останнього закону. Сторони можуть приховувати правочин від фізичних та юридичних осіб або від правосуддя з особистих причин, а також вважаючи його незаконним¹.

Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Як зазначалось вище, обсяг цивільної дієздатності малолітніх дітей полягає в тому, що такі особи можуть самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини і здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної діяльності, що охороняється законом. Від імені та в інтересах таких осіб договори укладають їх батьки (усиновлювачі) або опікун. Неповнолітні ж особи (віком від 14 до 18 років) самостійно вчиняють правочини, пов'язані з розпорядженням своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, самостійно укладають договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджаються вкладами, внесеними ними на своє ім'я, а також укладають договір про отримання електронних довірчих послуг. Усі ж інші правочини вчиняються цими особами за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

Як відомо, опіка встановлюється над малолітніми особами, а піклування над неповнолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування. Відповідно до ст. 68 ЦК України опікун, його дружина, чоловік та близькі родичі (батьки, діти, брати, сестри) не можуть укладати з підопічним договорів, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування за договором позики. Так само піклувальник не може давати згоду на укладання договорів між підопічним і своєю дружиною (своїм чоловіком) або своїми близькими родичами, крім передання майна підопічному у власність за договором дарування або у безоплатне користування на підставі договору позики.

Безумовно, при вчиненні батьками (усиновлювачами) правочинів від імені своїх малолітніх дітей, а також за їх згодою при вчиненні правочинів їхніми неповнолітніми дітьми, батьки (усиновлювачі) повинні насамперед дбати про інтереси їхніх дітей. Так, відповідно до ст. 177 СК України, якщо у малолітньої дитини є майно, батьки управляють

¹ Хатнюк Н.С. Юридична природа фіктивних та удаваних правочинів. Право України. 2004. № 4. С. 38.

ним без спеціального на те повноваження, але вони повинні вислухати думку дитини щодо способів управління її майном. У сучасній цивілістиці під управлінням розуміється цілеспрямований, організуючий та регулюючий вплив управителя на об'єкт цивільних правовідносин, у процесі якого відбувається реалізація дискреційних повноважень, делегованих носієм суб'єктивних прав, у формі юридичних та фактичних дій у межах, визначених змістом суб'єктивних цивільних прав, договором та законом, з метою досягнення бажаного правового результату¹. Відповідно при вчиненні одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за згодою другого з батьків. Другий з батьків має право звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним як укладеного без його згоди, якщо цей правочин виходить за межі дрібного побутового. Якщо внаслідок неналежного виконання батьками обов'язків, пов'язаних з управлінням майном дитини, йому заподіюється матеріальна шкода, на них може покладатись обов'язок відшкодувати її відповідно до загальних умов виникнення зобов'язань із заподіяння шкоди.

На відміну від ЦК УРСР 1963 року ЦК України закріплює презумпцію правомірності правочину. Це означає, що правочин вважається правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Ця норма хоча й не має безпосереднього регулятивного значення, але сприяє зниженню ступеня сумнівів у правомірності того чи іншого правочину. Введення в ЦК України спеціальної статті щодо вимог, яким має відповідати кожний правочин, як наголошував О.В. Дзера, має позитивне значення для визначення правомірності чи неправомірності конкретного правочину².

Таким чином, дотримання сторонами зазначених у ст. 203 ЦК України загальних вимог, необхідних для дійсності правочину, є важливою умовою, адже тільки дійсний правочин може створювати правові наслідки, які обумовлюються договором. Недійсність виступає конкретним результатом оцінки правочину на предмет відповідності його законодавству та вказує на особливий наслідок неповної відповідності правочину нормам права. Недарма місце інституту недій-

¹ Карташов В. В. Концепція управління у світлі сучасних реформаційних тенденцій оновлення цивільного законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 179.

² Дзера О. В. Загальні положення про правочини в новому Цивільному кодексі України. *Юридична Україна*. 2003. № 7. С. 27.

ності правочинів у системі цивільно-правових охоронних заходів визначається «необхідністю захисту порушених прав добросовісних осіб у випадках, коли вимоги цивільного законодавства до правочину не дотримані»¹. Зазначене в цілому відповідає положенням ст. 16 ЦК України, яка відносить визнання правочину недійсним до переліку способів захисту цивільних прав та інтересів. Відзначимо, що саме на правозахисному характері інституту недійсності правочинів наголошують і вищі судові інстанції, зокрема Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду констатує, що «недійсність правочину, договору, акту органу юридичної особи чи документу як приватно-правова категорія, покликана не допускати або присікати порушення цивільних прав та інтересів або ж їх відновлювати. По своїй суті ініціювання спору про недійсність правочину, договору, акту органу юридичної особи чи документу не для захисту цивільних прав та інтересів є недопустимим»².

З іншого боку, сутність категорії «недійсність правочину» не можна обмежувати лише її правозахисним характером. Як слушно зазначає Р.І. Таш'ян, «недійсність правочинів є одним із прикладів державного втручання у здійснення приватних прав. Адже держава своїм владним велінням у вигляді припису закону позбавляє приватноправовий акт (правочин) здатності створювати правові наслідки. Підставою такого «реагування» з боку держави є порушення правочиною приватних або публічних прав або законних інтересів»³. Таким чином, цілком очевидно, що недійсність правочину слід сприймати не лише як інструмент цивільно-правового захисту суб'єктивних прав та інтересів, але й як важливу форму реалізації публічної функції держави щодо забезпечення правопорядку в цивільному обороті. Недійсність правочину відображає механізм, за допомогою якого держава шляхом закріплення імперативних норм встановлює межі допустимості приватної автономії, реагуючи на порушення основоположних принципів правової системи. У цьому контексті недійсність правочину може розглядатися як закономірний юридичний наслідок конфлікту між

¹ Давидова І.В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. *Часопис цивілістики*. 2009. Вип. 28. С. 47.

² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27.01.2020 у справі № 761/26815/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87334249> (дата звернення: 25.08.2025).

³ Таш'ян Р.І. Недійсність правочину у цивільному праві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2024. С. 68.

1.1. Вимоги до чинності правочинів

волевиявленням сторін та вимогами закону, що потребує правового упорядкування з метою відновлення балансу між публічними на приватними інтересами.

Чинне вітчизняне законодавство у ст. 215 ЦК України залежно від підстав недійсності диференціює недійсні правочини на дві групи: нікчемні та оспорювані. Так, правочин вважається нікчемним, якщо його недійсність прямо встановлена законом. При цьому визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Саме тому у Постанові Пленуму Верховного Суду «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 цілком закономірно зазначається, що «якщо позивач посилається на нікчемність правочину для обґрунтування іншої заявленої вимоги, суд не вправі посылатися на відсутність судового рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинен дати оцінку таким доводам позивача»¹.

На відміну від нікчемних, оспорювані правочини визнаються недійсними в юрисдикційній формі на підставі судового рішення за умови, якщо: а) одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність; б) для цього є передбачені законом підстави. Так, наприклад, до оспорюваних належать правочини, вчинені: а) неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України); б) дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України); в) під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), обману (ст. 230 ЦК України), насильства (ст. 231 ЦК України) тощо. Тобто слід констатувати наявність принципових відмінностей між оспорюваними та нікчемними правочинами, які полягають не лише у формі визнання їх недійсності, а й у правовій природі наслідків такої недійсності. Так, недійсність оспорюваного правочину виникає лише після прийняття судом відповідного рішення, що є належною підставою для усунення правових наслідків його вчинення. Натомість нікчемні правочини є юридично недійсними з моменту вчинення, що вказує на абсолютний характер їх недійсності, яка не потребує судового встановлення, а лише може бути підтверджена судом у разі спору.

Крім того, у цивілістиці існують й інші підходи до класифікації недійсних правочинів. Зокрема, вони поділяються на групи залежно від

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 25.08.2025).

виду допущеного порушення: з недоліками суб'єктного складу, з недоліками волі, з недоліками форми, з недоліками змісту. Крім того, підстави недійсності правочину іноді пропонується поділяти на загальні, які стосуються всіх без винятку правочинів (вимоги щодо дієздатності учасників правочину, дотримання публічного порядку тощо), та спеціальні, які стосуються окремих видів правочинів (наприклад, щодо нотаріальної форми)¹. На наш погляд, кожен з наведених класифікаційних критеріїв недійсності правочину має значну теоретичну та практичну цінність, адже не лише сприяє більш глибокому розумінню правової природи категорії недійсності правочинів, а й створює передумови для чіткої диференціації правових підстав недійсності залежно від характеру порушення: суб'єктного, вольового, формального чи змістовного, що, у свою чергу, забезпечує правильну правову кваліфікацію відповідного правочину та застосування наслідків його недійсності.

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого врегулювання

Проблематика недійсності правочинів, поділ недійсних правочинів на види, наслідки недійсності правочинів вже досить тривалий період у фокусі наукового інтересу цивілістів. Водночас, не будучи остаточно вирішеними, ці питання продовжують залишатися предметом наукових досліджень та дискусій як серед учених, так і практиків, ураховуючи неоднозначну судову практику.

Правочини є визначальним і незалежним складником механізму регулювання приватних відносин у сфері обігу матеріальних і нематеріальних благ. Правочинам притаманне правомірне вольове вчинення особою, яка має належний статус суб'єкта цивільного права, юридичних дій, спрямованих на свідоме створення конкретного цивільного правового результату для себе або інших осіб².

Значна частина (якщо не більшість) цивільно-правових відносин виникає саме з правочинів. Тому стабільність цивільного обороту,

¹ Нижний А.В., Ходаківський М.П., Юровська Г.В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів / під редакцією А.В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. С. 31.

² Оновлення регулювання приватних відносин: проблеми і перспективи: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Великанової. Київ: Алерта, 2024. С. 75–76.

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого...

визначеність правових зв'язків між учасниками приватних відносин залежить від здатності певної дії створити конкретний правовий результат, що, у свою чергу, пов'язується із необхідністю дотриманням вимог, встановлених чинним законодавством.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст. 203 містить перелік загальних вимог, додержання яких є необхідною умовою чинності правочину. Дотримання таких вимог робить правочин «повноцінним» юридичним фактом, що запускає механізм цивільно-правового регулювання. Якщо порушується хоча б одна із цих вимог, дії фізичної та юридичної особи можуть тільки умовно розглядатись як правочин і відповідно не можуть виконувати функцію юридичного факту¹. Наявність певних недоліків (вад) унеможливує чи, як мінімум, ставить під загрозу настання юридичних наслідків, а відтак і робить або може зробити таку дію недійсною.

У приватноправовій доктрині точиться дискусія з приводу правової природи недійсних правочинів. Висловлюється думка, що «правочиною» необхідно називати тільки ту дію, яка створює бажаний правовий результат. Якщо дія не створює правовий результат, або результат не той, на який вона була спрямована, таку дію доречно називати «волевиявленням» і вести мову про недійсність волевиявлення, а не недійсність правочину². Загалом не заперечуючи такий підхід, інші вчені наголошують, що недійсний правочин потрібно кваліфікувати як цивільне правопорушення. Втім віднесення недійсного правочину до такого різновиду юридичних фактів, як цивільне правопорушення, не є достатньо обґрунтованим і вимагає більш глибокого осмислення. Безумовно, недійсний правочин є протиправним. Норми права у всіх випадках прямо вказують на незаконність недійсних правочинів. Єдина відмінність полягає в тому, що окремі правочини закон вважає абсолютно недійсними і не вимагає їх визнання такими (нікчемні правочини), тоді як інші можуть бути визнані недійсними лише за позовом зацікавленої особи на підставі рішення суду (оспорювані правочини). Проте чи будь-яке протиправне діяння необхідно кваліфікувати як цивільне правопорушення?³.

¹ Кузнецова Н.С. Вибрані праці. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 375–376.

² Там само. С. 377.

³ Гражданское общество и развитие гражданского права: Сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора Наталии Семеновны Кузнецовой / отв. ред. Р.А. Майданик и Е.В. Кохановская. Киев: ЧАО «Юридическая практика», 2014. С. 385–404.

Під цивільним правопорушенням у юридичній літературі традиційно розуміють суспільно небезпечне (шкідливе), винне, протиправне діяння учасників правовідносин. Видається, що єдиним елементом складу правопорушення, характерним для будь-якого недійсного правочину, є протиправність дій суб'єктів, які уклали недійсний правочин, як правило, протиправність прямо випливає із закону. Дещо складніше вирішити питання із встановленням інших елементів цивільного правопорушення в недійсному правочині. Основоположним елементом цивільного правопорушення слід вважати заподіяння шкоди та можливість застосування цивільно-правової відповідальності до правопорушника. Адже за своєю суттю цивільне право виконує охоронну функцію лише тоді, коли має місце порушення суб'єктивного права і це порушення матеріалізувалося в заподіяній шкоді. Власне саме питання про заподіяння шкоди шляхом укладення недійсного правочину та можливості її відшкодування шляхом застосування наслідків недійсності є ахіллесовою п'ятою концепції, відповідно до якої недійсний правочин кваліфікують як цивільне правопорушення¹.

Звісно, укладення недійсного правочину може заподіяти певну шкоду суб'єктам цивільного права (найчастіше в ролі «потерпілих» виступають не учасники правочину, а треті особи, чії права він порушує). Така шкода або небезпека її заподіяння в окремих випадках може завдатися контрагенту, третім особам, чії права таким правочином порушуються, або ж суспільному правопорядку (*ordre public*), забезпечення дотримання якого покладено на державу. Однак такі випадки не можуть розглядатися як правило – вони швидше є винятками, які лише підтверджують існування правила про те, що недійсний правочин не розглядається як заподіяння шкоди².

Практика розгляду спорів про визнання правочинів недійсними свідчить про те, що лише в окремих спорах суд констатує наявність у контрагентів умислу на укладення правочину, який суперечив би закону. Аналогічна ситуація і з констатацією факту укладення недійсного правочину через необережність. Питання про намір сторін укласти правочин, мета якого суперечитиме основам правопорядку (по суті питання про умисне укладення з цією метою недійсного правочину),

¹ Гражданское общество и развитие гражданского права: Сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора Наталии Семеновны Кузнецовой / отв. ред. Р.А. Майданик и Е.В. Кохановская. Киев: ЧАО «Юридическая практика», 2014. С. 385–404.

² Там само.

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого...

може досліджуватися судом лише в контексті застосування наслідків недійсності правочину. Таким чином, є підстави вважати, що наявність вини контрагентів недійсного правочину не є фактором, що впливає на кваліфікацію правочину як недійсного¹.

Безпосередньо з висновком про відсутність у недійсних правочинах такого елемента цивільного правопорушення, як заподіяння шкоди, пов'язаний і висновок про існування причинного зв'язку (а найчастіше – про його відсутність) між протиправністю недійсного правочину та заподіянням шкоди. Юридична формула цього висновку буде досить простою: якщо у зв'язку з укладенням недійсного правочину завдано шкоду, то, очевидно, можна стверджувати, що шкода заподіяна саме в результаті його вчинення. Водночас варто підкреслити, що за загальним правилом недійсний правочин не розглядається як підстава для притягнення хоча б однієї з його сторін до цивільно-правової відповідальності².

Існує й протилежна думка, прихильники якої вважають, що не тільки дійсні правочини спрямовані на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Будь-яка дія, що має таку спрямованість, має визнаватись правочином. Недійсність у цьому разі стосується наслідків такого правочину³.

Стаття 215 ЦК України закріплює дихотомічний поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Нікчемним відповідно до цієї статті вважається правочин, якщо його недійсність прямо встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Проте у випадках, передбачених ЦК України, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним. Якщо ж недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Власне, поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані хоча і був запропонований із прийняттям ЦК України у 2003 році, певним чином вже усталився у судовій практиці. Проте у цивілістичній

¹ Гражданское общество и развитие гражданского права: Сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора Наталии Семеновны Кузнецовой / отв. ред. Р.А. Майданик и Е.В. Кохановская. Киев: ЧАО «Юридическая практика», 2014. С. 385–404.

² Там само.

³ Там само. С. 387.

доктрині все ж точиться дискусія з приводу доцільності закріплення у ЦК України такого поділу.

Верховний Суд у низці постанов (див. висновки, викладені у постанові Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01.03.2021 у справі № 473/1878/19, постановою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 28.07.2021 у справі № 661/2313/18, від 17.11.2021 у справі № 200/4037/19, від 15.12.2021 у справі № 757/51379/17) наголошує, що у ЦК України закріплений підхід, при якому оспорюваність правочину конструюється як загальне правило. Навіаки, нікчемність правочину має місце тільки у разі, коли існує пряма вказівка закону про кваліфікацію того або іншого правочину як нікчемного.

Оспорюваний правочин визнається недійсним судом, якщо одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (частина третя статті 215 ЦК України). Правочин, недійсність якого не встановлена законом (оспорюваний правочин), породжує правові наслідки (набуття, зміну або припинення прав та обов'язків), на які він був направлений до моменту визнання його недійсним на підставі рішення суду. Оспорювання правочину відбувається тільки за ініціативою його сторони або іншої заінтересованої особи шляхом пред'явлення вимог про визнання правочину недійсним (позов про оспорювання правочину, рецисорний позов).

Натомість нікчемним є той правочин, недійсність якого встановлена законом і для визнання його недійсним не вимагається рішення суду (частина друга статті 215 ЦК України). Нікчемність правочину конструюється за допомогою «текстуальної» недійсності, оскільки вона існує тільки у разі прямої вказівки закону. Така пряма вказівка може втілюватися, зокрема, в термінах «нікчемний», «є недійсним». Нікчемний правочин, на відміну від оспорюваного, не створює юридичних наслідків, тобто не «породжує» (змінює чи припиняє) цивільних прав та обов'язків¹.

Нікчемний правочин є недійсним вже в момент свого вчинення (*ab initio*), і незалежно від волі будь-якої особи автоматично (*ipso iure*). Нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (*erga omnes*). Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків,

¹ Постанова ОП ККС ВС від 01 березня 2021 року у справі № 473/1878/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95904937> (дата звернення: 25.07.2025).

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого...

тобто не зумовлює переходу/набуття/зміни/встановлення/припинення прав ні для кого. Саме тому посиляться на нікчемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (*ex officio*), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає¹.

Нікчемний правочин не підлягає виконанню. Нікчемний правочин породжує лише наслідки, пов'язані з його недійсністю. Відповідно до статті 216 ЦК України такими наслідками будуть поновлення сторін у початковому становищі (двостороння реституція) та відшкодування збитків або моральної шкоди, завданих другій стороні або третій особі внаслідок його вчинення².

Велика Палата Верховного Суду в постанові від 04 червня 2019 року у справі № 916/3156/17 (провадження № 12–304 гс 18) зазначила, що визнання нікчемного правочину недійсним не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав позивача, адже нікчемний правочин недійсний у силу закону. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та в мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину.

Такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, як визнання правочину недійсним, застосовується до оспорюваних правочинів³.

Таким чином, виходячи з аналізу судової практики, можна дійти висновку, що судова діяльність провадиться і у випадку вчинення нікчемного правочину, і у випадку вчинення оспорюваного правочину. Проте стосовно нікчемного правочину суд підтверджує (або спростовує) факт вчинення такого правочину, що створює підставу для сторін, за умови виконання його хоча б однією із них, вимагати застосування наслідків його недійсності – поновлення сторін у початковому стано-

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 08 лютого 2023 року у справі № 359/12165/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109100591> (дата звернення: 25.07.2025).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 25 вересня 2024 року у справі № 758/13957/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121929080> (дата звернення: 25.07.2025).

³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 червня 2019 року у справі № 916/3156/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82424016> (дата звернення: 25.07.2025).

вищі (двостороння реституція) та відшкодування збитків чи моральної шкоди, завданих другій стороні або третій особі внаслідок його вчинення. Тобто фактично суд констатує, що сторони порушили пряму правову заборону на вчинення певної дії і це переводить таку дію із розряду правомірних у неправомірні, оскільки правочином є правомірна, тобто не заборонена законом, вольова дія суб'єкта цивільних правовідносин, що спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Правомірність є конститутивною ознакою правочину як юридичного факту. Презумпція правомірності правочину закріплена у статті 204 ЦК України та може бути спростована насамперед нормою закону, яка містить відповідну заборону¹. Це, до речі, посилює позицію тих авторів, які наполягають, що недійсний правочин потрібно кваліфікувати як цивільне правопорушення².

Стосовно оспорюваного правочину суд має встановити не просто факт його вчинення, а невідповідність цієї дії вимогам (умовам) чинності правочину. При цьому сама дія не має порушувати заборони (тобто не бути забороненою) чи будь-якого іншого імперативного припису (наприклад, вимоги про обов'язкове нотаріальне посвідчення). Судова діяльність у такому випадку має бути спрямована саме на встановлення відповідності дії тим вимогам, які заявляються.

Оспорювані правочини не можна вважати безумовно недійсними. Вони на момент вчинення здатні створити і *de facto* створюють правові наслідки. Такі правові наслідки матимуть місце доти, доки у судовому порядку правочин не буде визнаний недійсним, що, власне, і позбавляє його статусу юридичного факту, який породжує, змінює чи припиняє цивільні права та обов'язки. На цій позиції стоїть і судова практика. Так, Верховний Суд дійшов висновків, зокрема у постанові від 15 березня 2023 року у справі № 288/1366/21 зазначив, що недійсність договору як приватно-правова категорія покликана не допускати або присікати порушення приватних прав та інтересів або ж їх відновлювати. До правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Тобто правовим наслідком недійсності договору є по своїй суті «нівелювання» правового ре-

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21 листопада 2018 року у справі № 577/5321/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78129531> (дата звернення: 25.07.2025).

² Гражданское общество и развитие гражданского права: Сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора Наталии Семеновны Кузнецовой / отв. ред. Р.А. Майданик и Е.В. Кохановская. Киев: ЧАО «Юридическая практика», 2014. С. 387.

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого...

зультату породженого таким договором (вважається, що не відбулося переходу /набуття /зміни/ встановлення/ припинення прав взагалі)¹. А у постанові від 04 жовтня 2024 року у справі № 932/18757/19 наголосив, що оспорюваний правочин визнається недійсним судом, якщо одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (частина третя статті 215 ЦК України). Правочин, недійсність якого не встановлена законом (оспорюваний правочин), породжує правові наслідки (набуття, зміну або припинення прав та обов'язків), на які він був направлений до моменту визнання його недійсним на підставі рішення суду².

Ініціювати судову процедуру визнання оспорюваного правочину недійсним може одна із його сторін або інша заінтересована особа. Це відбувається шляхом пред'явлення вимог про визнання правочину недійсним.

Для визнання судом оспорюваного правочину недійсним необхідним є: пред'явлення позову однією із сторін правочину або іншою заінтересованою особою; наявність підстав для оспорення правочину; встановлення, чи порушується (не визнається або оспорується) суб'єктивне цивільне право або інтерес особи, яка звернулася до суду. Як наявність підстав для визнання оспорюваного правочину недійсним, так і порушення суб'єктивного цивільного права або інтересу особи, яка звернулася до суду, має встановлюватися саме на момент вчинення оспорюваного правочину (див. постанову Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 червня 2021 року у справі № 761/12692/17 (провадження № 61–37390свп18))³.

Отже правочин з певними вадами, якщо його недійсність прямо не передбачена законом, здатен створювати правові наслідки для його сторін і третіх осіб у силу презумпції його правомірності, закріпленої ст. 204 ЦК України. Презумпція правомірності правочину означає те, що вчинений правочин вважається правомірним, тобто

¹ Постанова Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 15 березня 2023 року у справі № 288/1366/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109711994> (дата звернення: 25.07.2025).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 04 жовтня 2024 року у справі № 932/18757/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122302451> (дата звернення: 25.07.2025).

³ Постанова Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 червня 2021 року у справі № 761/12692/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97926353> (дата звернення: 25.07.2025).

таким, що зумовлює набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, доки ця презумпція не буде спростована. Таким чином, до спростування презумпції правомірності правочину всі права, набуті сторонами за ним, можуть безперешкодно здійснюватися, а створені обов'язки підлягають виконанню. Спростування презумпції правомірності правочину відбувається тоді, коли недійсність правочину прямо встановлена законом (тобто має місце його нікчемність); якщо він визнаний судом недійсним, тобто існує рішення суду, яке набрало законної сили (оспорюваний правочин визнаний судом недійсним)¹.

При цьому відмінність оспорюваного правочину від нікчемного полягає в тому, що за нікчемним правочином уже в силу вказівки в законі не визнається статус юридичного факту. Він таким ніколи не був і не буде, за винятком тих випадків, коли самим законом передбачається можливість його визнання судом дійсним (абзац 2 частини 2 ст. 215 ЦК України). Наприклад, таке правило закріплено у ст. 219 ЦК України, де зазначається, що у разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину такий правочин є нікчемним. Але суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкождала обставина, яка не залежала від її волі. Схожа норма міститься і в ст. 220 ЦК України.

Як уже зазначалось вище, суд лише встановлює або спростовує факт вчинення такого нікчемного правочину, не оцінюючи його з погляду наявності вад. Більше того, така судова діяльність не здійснюється лише з метою встановлення чи спростування факту вчинення нікчемного правочину. Встановлення чи спростування такого факту є передумовою для застосування наслідків недійсності правочину. Саме тому суд у резолютивній частині і не зазначає про недійсність такого правочину. На цьому особливо було наголошено Верховним Судом у справі № 904/4137/20(210/1218/20): «... якщо недійсність правочину встановлена законом, то визнання недійсним такого правочину судом не вимагається. Визнання нікчемного правочину недійсним за вимогою його сторони не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав

¹ Постанова Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 15 березня 2023 року у справі № 288/1366/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109711994> (дата звернення: 25.07.2025).

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого...

позивача, адже нікчемний правочин є недійсним у силу закону. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину. Тому визнання нікчемного правочину недійсним не є належним способом захисту прав, оскільки не призведе до реального відновлення порушених прав позивача, адже нікчемний правочин є недійсним у силу закону. Теж саме стосується такого способу захисту, як встановлення нікчемності правочину, який також не є способом захисту прав та інтересів, установлених законом (див. висновок, викладений у постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17 (провадження № 12–304Гс18)»¹).

Натомість, розглядаючи заяви про оспорення правочинів, суд досліджує питання відповідності умов їх вчинення вимогам, які заявляються законом. Тобто суд встановлює, що на момент вчинення такого правочину відповідна дія не наділена необхідними якостями, щоб бути оціненою як юридичний факт, який створює, змінює чи припиняє цивільні права та обов'язки. При цьому відбувається констатація недійсності такого правочину у резолютивній частині.

Наприклад, у справі № 757/52379/21-ц² щодо фіктивності правочину Верховний Суд пояснив, що фіктивний правочин відноситься до оспорюваних правочинів, тобто визнається недійсним на підставі судового рішення, про що має бути вказано в резолютивній частині рішення (див. постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 13 січня 2021 року в справі № 712/7975/17).

Для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину. У разі, якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний. Отже, фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, знаючи заздалегідь, що він не буде виконаним; вчиняючи фіктивний правочин,

¹ Постанова Верховного Суду від 16 червня 2022 року у справі № 904/4137/20(210/1218/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105890955> (дата звернення: 25.07.2025).

² Постанова Верховного Суду у складі Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 05 лютого 2025 року у справі № 757/52379/21-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125326104> (дата звернення: 25.07.2025).

сторони мають інші цілі, ніж ті, що передбачені правочином. Фіктивним може бути визнаний будь-який правочин, якщо він не має на меті встановлення правових наслідків. Ознака вчинення його лише для вигляду повинна бути властива діям обох сторін правочину. Якщо одна сторона діяла лише для вигляду, а інша намагалася досягти правового результату, такий правочин не може бути фіктивним. Позивач, який звертається до суду з позовом про визнання правочину фіктивним, повинен довести суду відсутність в учасників правочину наміру створити юридичні наслідки (див., зокрема, постанову Верховного Суду України від 21 січня 2015 року у справі № 6–197цс14, постанову Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 15 травня 2019 року в справі № 723/405/17).

Касаційний суд зауважує, що:

- цей суд неодноразово аналізував конструкцію фродакторного правочину, тобто правочину, який вчиняється на шкоду кредитору для уникнення чи унеможливлення, зокрема, сплати боргу (коштів, збитків, шкоди) або виконання судового рішення про стягнення боргу (коштів, збитків, шкоди), що набрало законної сили, чи виконавчого напису;
- застосування конструкції «фродакторність» при оплатному цивільно-правовому договорі має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дають змогу кваліфікувати оплатний договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору. Очевидно, що для мотивування кваліфікації оплатного правочину як фродакторного недостатньо ствердження про наявність зловживання правом і наявність права вимоги. Таке мотивування має відбуватися через обґрунтування наявності/відсутності тих обставин, які дозволяють кваліфікувати правочин як вчинений на шкоду кредитору. До таких обставин, зокрема, відноситься: момент укладення договору (наприклад, після пред'явлення позову про стягнення коштів та повернення заяви про забезпечення позову); контрагент, з яким боржник вчиняє оспорюваний договір (пов'язаність осіб, які вчиняють фродакторний правочин, може бути досить різноманітною. Зокрема, між особами, які вчиняють фродакторний правочин, можуть бути родинні, квазіродинні відносини, інші цивільні відносини чи навіть трудові); ціна (ринкова/неринкова), наявність/відсутність оплати ціни контрагентом боржника) (це,

зокрема потребує з'ясування того, чи відповідала ціна, вказана в договорі, ринковим цінам на момент вчинення договору, чи взагалі відбувався розрахунок між боржником і кредитором, яким чином відбувався розрахунок).

Тобто судова діяльність при розгляді справ про визнання недійсними оспорюваних правочинів передбачає оцінку фактичних обставин (умов) їх вчинення. І у тому разі, коли суд констатує невідповідність таких умов вимогам, встановлених у законі, він приймає рішення про: а) визнання такого правочину недійсним; б) застосування наслідків недійсності правочину.

Як уже зазначалось вище, у приватноправовій доктрині висловлюється сумнів щодо доцільності поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Так, О.В. Дзера звертав увагу на те, що правова позиція суду, за якою визнання нікчемного правочину недійсним не вважається належним способом захисту, а суд лише підтверджує чи спростовує обставини нікчемності правочину, є у значній мірі вимушеною і штучною оцінкою змісту невдалої конструкції норми частини 2 ст. 215 ЦК України. Така позиція не завжди може забезпечити належний захист порушених прав, зокрема, у разі розгляду судом спору щодо наслідків нікчемного правочину, який порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України), оскільки кваліфікація його таким неможлива без встановлення обставин вчинення цього правочину. Особливо очевидною, на думку цивіліста, є вразливість норми частини 2 ст. 215 ЦК України і відповідно правової позиції Верховного Суду при застосуванні положень частини 6 ст. 19 Закону України «Про захист прав споживачів», згідно з якою правочини, вчинені з використанням нечесної підприємницької практики, є недійсними. Як свідчить аналіз проявів нечесної підприємницької практики, вони не містять однозначних і очевидних правових ознак для визнання їх такими. Тому виникає потреба в їх доведеності, а не констатації факту нікчемності правочину¹.

Труднощі для судової практики щодо розмежування нікчемних та оспорюваних правочинів становлять і випадки, коли існує колізія в чинному законодавстві щодо абсолютної та відносної підстави недійсності конкретного правочину. Так, Верховний Суд, переглядаючи справу № 910/15587/18 за позовом про визнання нікчемних договорів

¹ Оновлення регулювання приватних відносин: проблеми і перспективи: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Великанової. Київ: Алерта, 2024. С. 91–92.

про розірвання кредитного договору та договорів забезпечення, які укладені Банком і Товариством, недійсними, звернув увагу на таке. Позовні вимоги обґрунтовані тим, що нікчемність вказаних правочинів встановлена приписами Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб». Також позивач послався на те, що наведені договори підлягають визнанню недійсними як оспорювані правочини з підстав недотримання під час їх укладення приписів ч. 1 ст. 207 Господарського кодексу України, статей 3, 47, 49, 66 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та положень постанов правління Національного банку України, а також порушення вимог статей 17, 50 Закону України «Про заставу», статей 586, 629 Цивільного кодексу України, положень укладеного з Національним банком України договору застави майнових прав.

Верховний Суд у цій справі наголосив: недійсність нікчемного правочину встановлена законом (абсолютна підстава), тоді як оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише в судовому порядку за позовом однієї зі сторін, іншої заінтересованої особи, прокурора (відносна підстава). Водночас наслідком встановлення у розгляді справи обставин нікчемності оспорюваного правочину є зазначення про його недійсність у резолютивній частині рішення (у такому разі потреби в дослідженні фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання такого правочину недійсним як оспорюваного, немає).

Оскільки позивач на обґрунтування позову послався також на те, що договори підлягають визнанню недійсними у судовому порядку і як оспорювані правочини (одночасно зазначаючи про їх нікчемність), суди, вирішуючи такий спір, насамперед мали б встановити, чи є такі правочини нікчемними в силу закону (як абсолютна підстава їх недійсності), відповідно чи є вони недійсними як нікчемні правочини (у такому випадку про недійсність нікчемних правочинів зазначається в резолютивній частині рішення), і лише за відсутності підстав вважати їх недійсними в силу закону (як нікчемних) судам належало б дослідити наявність чи відсутність фактичних обставин, з якими закон пов'язує визнання правочинів недійсними як оспорюваних. У наведеному контексті, зокрема, слід було з'ясувати, чи поширюються зазначені позивачем законодавчі приписи на спірні правовідносини; чи містять норми права, на які послався позивач на обґрунтування підстав для визнання правочинів недійсними як оспорюваних, підстави для визнання правочинів недійсними; чи були вони дотримані під час

укладання оспорюваних правочинів та чи є їх недотримання підставою для визнання правочинів недійсними¹.

Загалом у приватноправовій науці звучить думка, що, по-перше, варто відмовитись від нікчемних та оспорюваних правочинів на користь абсолютно та відносно недійсних правочинів, оскільки протиставлення оспорюваних і нікчемних правочинів не узгоджується з тим, що оспорюваний правочин у результаті заперечення стає недійсним. По-друге, основною і практично єдиною відмінністю абсолютно недійсних і відносно недійсних правочинів є коло суб'єктів права на оскарження. Іншої відмінності між ними не існує².

Р.І. Таш'ян, досліджуючи французький досвід вирішення проблеми розмежування абсолютно та відносно недійсних правочинів, вказує: «Сучасна французька теорія права передбачає, що абсолютна недійсність (nullity) є недійсністю публічного порядку, а відносна недійсність – недійсністю приватних інтересів. Пояснюється це тим, що абсолютна недійсність є порушенням публічного порядку. Це дозволило деяким ученим дійти висновку, що критерієм поділу недійсних правочинів на відносно та абсолютно недійсні є та обставина, що перші можуть бути оспорені тільки особами, чії права порушуються такими правочинами, а другі може оспорити будь-хто, оскільки держава не може миритися з існуванням таких правочинів і тому надає право на їх оспорювання невизначеному колу осіб»³.

Аналізуючи ЦК Франції (Code civil) та Ордонанс No 2016–131 від 10.02.2016, далі він зазначає: «... І Ордонанс, і юридична наука вважають судове втручання необхідним для втрати чинності договором або іншим юридичним актом: до тих пір, поки суддя не визнає недійсним юридичний акт, цей акт все ще має свої юридичні наслідки (якщо сторони не домовились про недійсність договору). На підставі ст. 1180 та 1181 дві основні відмінності між цими видами недійсності стосуються: 1) кола осіб, які уповноважені посилатися на недійсність; 2) можливості виправити цю недійсність шляхом підтвердження договору. На абсолютну недійсність можуть посилатися всі, хто заінтересований у цьому, включаючи державні органи (ministère public),

¹ Постанова Верховного Суду від 31 жовтня 2019 року у справі № 910/15587/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85328915> (дата звернення: 27.07.2025).

² Таш'ян Р.І. Недійсні правочини в реформованому цивільному законодавстві Франції: досвід правового регулювання. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 104.

³ Там само. С. 105.

і вона не може бути виправлена підтвердженням. Навпаки, відносна недійсність може бути використана лише стороною, яку закон має намір захистити, але може бути виправлена шляхом підтвердження. Таким чином, Ордонансом № 2016-131 від 10.02.2016 вводиться два принципово нових моменти. По-перше, як абсолютно, так і відносно недійсні правочини є оспорюваними, що ставить крапку у спорі про співвідношення цієї класифікації з поділом недійсних правочинів на нікчемні й оспорювані. ... По-друге, у ЦК Франції запроваджується досить інноваційна конструкція визнання правочину недійсним за згодою сторін (ця новела не відома законодавству більшості держав, у тому числі України)»¹.

Цікавою є практика Королівства Нідерландів щодо способів встановлення недійсності юридичних актів. Так, у статті 3:49 «Способи визнання недійсним оспорюваного правочину» Цивільного кодексу Нідерландів закріплюється правило, за яким оспорюваний правочин визнається недійсним або позасудовим рішенням, або рішенням суду. При цьому позасудове скасування правочину відбувається за заявою про скасування оспорюваного правочину, що має бути адресована особою, в інтересах якої існує підстава для оспорювання, особам, які є сторонами оспорюваного правочину. Якщо оспорюваний правочин пов'язаний із зареєстрованим майном, вже призвів до реєстрації в публічних реєстрах або до складання нотаріального акту, необхідного для здійснення юридичної передачі, цей правочин може бути визнаний недійсним лише шляхом позасудової декларації, якщо всі сторони погоджуються з визнанням його недійсним (стаття 3:50)².

Наявність такого правила дає змогу окремим науковцям говорити про автоматичну недійсність правочину, оскільки правочин визнається недійсним шляхом направлення повідомлення іншій стороні³. Проте навряд чи можна погодитись із «автоматичною недійсністю» такого правочину, оскільки у тому ж Цивільному кодексі Нідерландів йдеться саме про позасудовий спосіб визнання правочину недійсним.

Тепер ЦК України перебуває у стадії системного оновлення. У 2020 році була оприлюднена Концепція оновлення Цивільного ко-

¹ Там само. С. 105–106.

² Dutch Civil Code. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook033.htm> (дата звернення: 27.07.2025).

³ Таш'ян Р.І. Недійсні правочини в реформованому цивільному законодавстві Франції: досвід правового регулювання. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 106.

1.2. Нікчемні та оспорювані правочини: зміна парадигми законодавчого...

дексу України¹, в якій запропоновано суттєво удосконалити главу 16 ЦК України. Вже напрацьовано та представлено на експертний розгляд низку новел, у тому числі й щодо недійсності правочинів. Зокрема, запропоновано відмовитись від законодавчого поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Підставою недійсності правочину, як і у чинній редакції Кодексу, є недодержання його учасниками в момент вчинення вимог, встановлених ЦК України. Це означає, що питання недійсності правочину має бути у будь-якому разі предметом розгляду у суді. Стосовно тих правочинів, які у ЦК України змодельовані як нікчемні, пропонується закріпити правило, за яким правочин, що суперечить імперативним нормам закону, добросовісним намірам (good faith), не підлягає виконанню, якщо інше не буде встановлено судом.

Під час обговорення проекту оновленої Книги першої ЦК² висловлювалася також думка про доцільність використання досвіду Королівства Нідерландів та введення до ЦК України положень про оспорювання правочину. Так, вноситься пропозиція, що у разі невідповідності правочину встановленим вимогам, сторона, цивільні права та/або охоронювані інтереси якої порушено, може його оспорити шляхом надсилання іншій стороні письмової заяви, в якій зазначаються:

- 1) підстави недійсності договору;
- 2) волевиявлення вважати договір недійсним.

При цьому правочин буде вважатися недійсним з моменту отримання іншою стороною заяви про оспорювання, якщо вона протягом розумного строку не заперечила у письмовій формі проти недійсності або не звернулася до суду з позовом про визнання такого правочину дійсним.

Суд у такому разі має перевірити наявність підстав недійсності правочину. І якщо ці підстави не підтвердилися або відпали, суд визнає договір дійсним. Якщо підстави підтвердилися, договір визнається недійсним з моменту укладення.

Разом з тим, сторона, цивільні права та/або охоронювані інтереси якої порушені, не обмежується у праві звернення до суду з позовом про визнання правочину недійсним. У цьому випадку немає потреби попередньо надсилати заяву іншій стороні.

¹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

² Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої: Проект Закону України № 14056 від 21.09.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>. (дата звернення: 22.09.2025).

Право на оспорювання втрачається, якщо сторона після того, як дізналася про підстави недійсності, прямо або своєю поведінкою підтвердила дійсність договору.

Загалом, позитивно оцінюючи ідею про запозичення передового європейського досвіду, все ж введення такої норми до ЦК України викликає певну пересторогу. На сьогодні маємо певним чином усталену практику щодо визнання недійсними правочинів та застосування наслідків недійсності. Ця практика базується на правових позиціях Верховного Суду, правовій культурі та традиціях, які склалися у суспільстві. Впровадження досвіду Королівства Нідерландів потребує високої правової свідомості суб'єктів приватних правовідносин, їх готовності діяти виходячи із засад справедливості, ефективності, добросовісності та бажання досягнення загального добробуту. Ураховуючи, що в Україні одинадцятий рік війна, економіка перебуває в досить критичному стані, значна частина населення або переселена, або виїхала за межі України, кардинально змінювати підхід до оспорення правочинів ризиковано. Зважаючи на те, що частина суб'єктів права не відразу ознайомиться із такою оновленою нормою, частина захоче недобросовісно її використати, може виникнути загроза дестабілізації цивільного обороту. Це у кращому випадку призведе до певної невизначеності у приватноправових відносинах, а у гіршому – до завдання шкоди.

Тому видається виправданим рішення, яке втілено у проєкті Книги першої ЦК України: залишити чинну модель оспорення дійсності правочинів з відмовою від законодавчого поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Це дасть змогу сторонам правочину, що вчинений з порушенням встановлених ЦК України вимог, у судовому порядку встановити факт недійсності правочину, застосувати правові наслідки недійсності і таким чином належно та ефективно захистити порушене право.

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів судом

Позов про визнання недійсним договору був відомий ще римському праву, однак не сформувався як цілісна юридична концепція через низку підстав, зокрема відсутність уніфікованої термінології (авто-

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

ри *ius commune* для позначення недійсності вживали такі терміни, як «*rescissio*», «*résolution et nullité*», «*nullum*», «*non esse*», «*invalidum*», «*nihil agere*», та інші¹), а також чіткого відмежування від схожих за ефектом юридичних конструкцій: професор Райнхард Ціммерманн пише про такі правові конструкції, як договори *ipso facto nulli*, договори, що визнані недійсними судом і мають *ex tunc* ефект, а також договори, що скасовані судом *ex nunc*². Інакше кажучи, йдеться про те, що називаємо нікчемними та оспорюваними правочинами, а також розірванням договору, правовим наслідком якого є припинення зобов'язання на майбутнє з моменту ухвалення рішення суду. Окремо автор наголошує на відсутності належного розмежування між недійсними договорами та такими договорами, що не існували «через відсутність однієї з його вимог»³, тобто розмежування недійсності та неукладеності договору.

Крім того, професор Райнхард Ціммерманн відзначає, що римські юристи не приділяли особливої уваги питанням аналізу підстав задоволення позову (або відмови у ньому), їх швидше цікавило чи можливий позов у певній ситуації⁴.

Підставами недійсності договору для римських юристів були: початкова неможливість виконання договору⁵ («*Impossibilium nulla obligatio est*»), під якою розуміли широкий спектр ситуацій, таких як, наприклад, обіцянка передати вже мертвого раба або продати будинок, який повністю згорів; незаконність, тобто порушення встановлених законами заборон; аморальність.

Незаконність договору також визнавалася підставою для недійсності договору. Проте тогочасна незаконність не завжди беззаперечно призводила до його недійсності, в першу чергу, тому, що наслідки порушення норм регламентувалися їх санкціями. Незаконність договору могла призвести як до його недійсності (порушення законів типу *leges perfectae*, що передбачали санкцію і анулювання акту), так і до певного покарання (порушення законів типу *leges minus quam perfectae*, що передбачали санкцію, але не анулювання договору). Поряд з цим іс-

¹ Zimmermann, Reinhard, 'Invalidity and Reasons for Invalidity', *The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition* (Oxford, 1996; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012). URL: <https://academic.oup.com/book/36387/chapter/319993182> (дата звернення: 30.01.2025).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

нувало порушення законів типу *leges imperfectae*, що не передбачали ні санкції, ні анулювання договору, в силу того, як вважають окремі науковці, що римські юристи не могли уявити собі можливість зміни встановленого порядку речей¹.

Останньою підставою недійсності договорів, що була відома римському праву, є аморальність. Хоча уніфікованого поняття аморальності не було вироблено давньоримськими юристами, аморальність договору тісно пов'язувалася із порушенням доброї поведінки (*bona mores*), яку, в свою чергу, асоціювали із «почуттям обов'язку і природної прихильності до богів, батьків, чи найближчих родичів, повагою чи пошаною, якою людина користується в суспільстві, і вродженим почуттям сорому». Однак найкраще зміст цієї категорії підстав недійсності правочину розкриває судова казуїстика: це справи про порушення моральної цілісності сімейного життя (тиск щодо укладення або неукладення шлюбу, розірвання або нерозірвання шлюбу), домовленості на випадок смерті (що не пов'язані із складеним заповітом), обмеження у свободі укладення договору. Цікавим є і той факт, що у вже кодифікованих актах цивільного законодавства, зокрема у Німецькому цивільному кодексі, *boni mores* стало застосовуватися до несправедливих умов договору, а саме з метою захисту економічно слабшої сторони у випадках, коли виникає нерівність переговорних можливостей сторін² (наприклад, несправедливі умови у договорах приєднання із такими монополістами, як постачальники електроенергії або питної води).

Норми щодо недійсності правочинів у більш звичному для сучасного юриста розумінні з'явилися лише у 19 столітті, коли були прийняті перші кодифіковані цивільні кодекси (зокрема, Французький цивільний кодекс 1804 року та Німецький цивільний кодекс 1896 року). Об'єднує ці кодекси те, що, насамперед, вони базувалися на положеннях римського права. Стосовно Німецького цивільного кодексу професор Є. О. Харитонов влучно відзначив, що «аналіз структурних

¹ Crook J. M. Kaser, *Über Verbotsgesetze und verbotswidrige Geschäfte im römischen Recht* (Sitzungsberichte der österreichischen Akademie der Wissenschaften, phil. – hist. Klasse, CCCXII). Vienna: Öst. Akad. der Wissensch., 1977. Pp. 125. *Journal of Roman Studies*. 1979;69. С. 201–202. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-roman-studies/article/abs/m-kaser-uber-verbotsgesetze-und-verbotswidrige-geschafte-im-romischen-recht-sitzungsberichte-der-osterreichischen-akademie-der-wissenschaften-philhist-klasse-cccxi-vienna-ost-akad-der-wissensch-1977-pp-125/708BFD991AFA890CF491B201BFF46458> (дата звернення: 05.02.2025).

² Там само.

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

особливостей та змісту Німецького цивільного кодексу дозволяє дійти висновку, що в ньому мала місце рецепція римського приватного права, однак не в «чистому вигляді», а з помітними корективами, які з'явилися в результаті врахування авторами законопроекту особливостей німецького права, ідей історичної школи права і школи відновленого природного права»¹.

Разом із тим, доктринальні погляди на способи захисту цивільних прав та інтересів як самостійну категорію сформувалися ще пізніше. У літературі зазначається, що відповідь на питання чи є спосіб захисту самостійним правовим конструктом здебільшого залежить від юрисдикції: вона (відповідь) буде позитивною у країнах загального права (Велика Британія, США, Австралія), а у більшості країн континентального права панує позиція, відповідно до якої способи захисту розглядаються як доповнення, «правовий побічний продукт»². Наприклад, науковці, які досліджували питання створення Німецького цивільного кодексу, відзначали, що, з однієї сторони, позови (actiones) були в центрі уваги юридичної систематизації, оскільки сильними буди підходи римського права, відповідно до яких у приватному праві не існувало будь-яких інших норм, крім імперативів, що надавалися судом і могли бути примусово виконані (т.зв. теорія імперативів), а з іншої – в той час вже існувала досить розвинута теорія суб'єктивних прав, яка виходила з того, що існує різниця між позовом та правом, яке його обґрунтовує³. З'єднувальною ланкою цих двох концептуальних підходів стала теорія «метаморфози» відомого німецького правознавця Фрідріха Карла фон Савіньї, відповідно до якої суб'єктивне право піддається метаморфозі (зміні) і перетворюється у право на позов, коли таке право зазнає порушення⁴. Слід зауважити, що запропонована концепція охоплювала як абсолютні (речові права), так і відносні (зобов'язальні) цивільні права: абсолютні права перетворювалися на право на позов з моменту їх порушення, а відносні – тільки у випадку їх порушення⁵. Аналогічні підходи до визна-

¹ Харитонов Є. О. Підвалини та засади Німецького цивільного кодексу (BGB). *Часопис цивільстики*. 2008. Вип. 7. С. 46. URL: <http://www.clj.nuoua.od.ua/archive/7/15.pdf> (дата звернення: 05.02.2025).

² Franz Hofmann, Franziska Kurz. Introduction to the «Law of Remedies». *Hofmann F, Kurz F, eds. Law of Remedies: A European Perspective*. Intersentia; 2019. С. 3–5.

³ Jan Felix Hoffmann. Remedies in Private Law From a German Perspective. *Hofmann F, Kurz F, eds. Law of Remedies: A European Perspective*. Intersentia; 2019. С. 45–46.

⁴ Там само. С. 46.

⁵ Там само. С. 46–47.

чення моменту виникнення права на позов закріплені і у Цивільному кодексі України, хоча і не піддається сумніву актуальність виокремлення способів захисту в окрему категорію, а не розглядати їх як простий наслідок порушення суб'єктивного цивільного права.

В українській юридичній доктрині фактично відсутні дискусії відносно дефініції терміна «способи захисту цивільних прав»: професор О. О. Кот пише, що це «закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється поновлення (визнання) порушених, оспорюваних чи невизнаних прав, відновлення майнового стану потерпілого та вплив на порушника»¹, а Н. Б. Побіянська та професор Н. С. Хатнюк зауважують, що під «способами захисту варто вважати визначені законодавством матеріально-правові засоби та механізми, спрямовані на відновлення становища, яке існувало до порушення суб'єктивного права або на усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права»². Отже на доктринальному рівні способи захисту визначаються як нормативно закріплені заходи (засоби), які у примусовому порядку можуть бути застосовані для поновлення порушених, оспорюваних або невизнаних прав, усунення перешкод у здійсненні суб'єктивних прав чи відновлення майнового стану потерпілої особи.

Дещо інший підхід можна зустріти у процесуальному законодавстві: відповідно до положень статей 162 Цивільного процесуального кодексу України³ та 175 Господарського процесуального кодексу України⁴ однією із вимог до позовної заяви є зазначення змісту *позовних вимог, тобто способу (способів) захисту прав або інтересів*, передбаченого законом чи договором, або інший спосіб (способи) захисту прав та інтересів, який не суперечить закону і який позивач просить суд визначити у рішенні. У судовій практиці Верховного Суду зазначається, що «предмет позову кореспондується із способами захисту права, які визначені, зокрема, у статті 16 Цивільного кодексу України

¹ Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. С. 257.

² Побіянська Н. Б., Хатнюк Н. С. Правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним як спосіб захисту прав та охоронюваних інтересів суб'єктів господарювання: монографія / за заг. ред. д. ю. н., доцента Н. С. Хатнюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. С. 17–18.

³ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 09.01.2025).

⁴ Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 09.01.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

[...]»¹, а також дійшли висновку, що «предметом позову є матеріально-правова вимога позивача до відповідача, стосовно якої він просить ухвалити судове рішення»².

Таким чином, у судовій практиці спосіб захисту розглядається як «вимога», а не як «заходи (засоби)». Вочевидь, різниця полягає у тому, що, по-перше, доктринальна дефініція включає в себе стадію виконання рішення, яка зазвичай (однак не завжди, як, наприклад, із недійсністю правочину) вимагає від державного або приватного виконавця здійснення передбачених нормативними актами заходів (виконавчих дій), спрямованих на реалізацію судового рішення. По-друге, судове тлумачення розглядає спосіб захисту як вимогу позивача до відповідача, а будь-яка юридична вимога має ґрунтуватися на певному праві, в цьому випадку – позивача, яке має відношення до поведінки контрагента, тобто відповідача. Інакше кажучи, судовий підхід зводиться до сприйняття способу захисту як певного права, яким позивач виявив намір (шляхом подання позову) скористатися, щоб захистити свої порушені, оспорювані або невизнані права.

Саме такий підхід до способів захисту зближує українське право з правом сімей загального права, про що зазначалося вище.

У 1960 роках суддя Діплок у своїй практиці ввів дворівневу структуру матеріальних прав: вони можуть бути первинні або вторинні. Первинне матеріальне право – це право, існування якого не залежить від правопорушення. Прикладами таких прав є право на оплату визначеної сторонами суми (на підставі договору), право на повернення помилково надісланого платежу (акцент, очевидно, зроблений на тому, що з боку особи, яка безпідставно збагатилася, не було правопорушення в момент здійснення платежу), і навіть право на виплату неустойки, розмір якої узгоджений сторонами в договорі. Головною особливістю первинних матеріальних прав є те, що вони виникають не внаслідок правопорушення, а за згодою сторін³.

¹ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20.02.2024 у справі № 922/3960/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117105828> (дата звернення: 22.04.2025).

² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 01.05.2024 у справі № 556/1376/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118839974> (дата звернення: 22.04.2025).

³ Zakrzewski, Rafal, «Instability of ‘Remedy’», *Remedies Reclassified* (Oxford, 2005; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012). URL: <https://academic.oup.com/book/12176/chapter/161604030> (дата звернення: 07.02.2025).

Вторинні ж права характеризуються тим, що виникають унаслідок юридичного правопорушення, порушення первинних матеріальних прав. Вторинними матеріальними правами є, наприклад, право на відшкодування збитків та шкоди, право на звернення до суду, в тому числі із певною вимогою до відповідача. Вторинні права виникають в силу закону. Необхідно відзначити, що існують випадки невідокремлення первинних прав від вторинних, однак якщо законодавство встановлює певну санкцію і відповідний спосіб захисту, то існування первинних прав презюмується за допомогою імплікації¹.

Наприклад, у статті 392 ЦК України зазначено, що власник майна може пред'явити позов про визнання його права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує його право власності, а значить вторинному праву на пред'явлення позову про визнання права імплікативно кореспондує первинне право власника майна володіти, користуватися та розпоряджатися належним йому майном без втручання зі сторони третіх осіб.

У такій системі матеріальних прав способи захисту відносять до вторинних прав. Зазначається, що «кожен спосіб захисту в певному сенсі є правом, навіть якщо його встановлення є дискреційним, але не кожне право є способом захисту»².

З метою розмежування вторинних прав і способів захисту в літературі існує позиція, відповідно до якої способи захисту слід віднести до так званих «третинних прав» (інакше кажучи, виокремити їх в окрему категорію), проте здебільшого визнано, що такий підхід є недоречним, оскільки в деяких випадках первинні права мають пряму дію, і в таких випадках можливий перехід від первинних прав до безпосередньо «третинних», без виникнення вторинних прав. Це, як відзначають критики виокремлення «третинних» прав, призведе до значно більшої плутанини, ніж застосування дихотомічного поділу матеріальних прав³. Саме тому вживається термін «спосіб захисту»

¹ Там само.

² В англійському праві дійсно є так звані дискреційні способи захисту, застосування яких залежить від розсуду суду, однак такий підхід, за великим рахунком, не застосовується в українському праві, де дискреція суду замінюється достатньо жорсткими вимогами щодо ефективності, належності та правомірності обраного способу захисту.

³ Zakrzewski, Rafal, «Stable Core Meaning of 'Remedy'», *Remedies Reclassified* (Oxford, 2005; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012). URL: <https://academic.oup.com/book/12176/chapter/161607886> (дата звернення: 05.02.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

для позначення особливих вторинних прав, за допомогою яких позивач може захистити свої порушені, оспорювані або невизнані права.

Спосіб захисту як право виникає з моменту набрання законної сили рішенням суду. З цього приводу професор Рафаль Закревський слушно зауважив, що способи захисту (як права) «випливають з певного класу подій, а саме: винесення певних судових рішень або заяв»¹. Особливість визнання правочину недійсним як способу захисту полягає у тому, що до набрання законної сили рішенням суду про визнання оспорюваного правочину недійсним, або встановлення судом у мотивувальній частині рішення нікчемності правочину, правочин на підставі презумпції його дійсності, закріпленій у статті 204 ЦК України, вважається дійсним.

Відносно нікчемних правочинів така теза може видатися не зовсім очевидною через те, що вважається, що на відміну від оспорюваного правочину нікчемний правочин ніколи не існував. Проте судова практика Верховного Суду з цього питання є достатньо чіткою та послідовною – єдиним органом, який має повноваження проводити оцінку правочину на предмет його недійсності (в т.ч. і нікчемності) є винятково суд: так, наприклад, у частині 2 статті 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»² зазначено, що протягом дії тимчасової адміністрації та/або процедури ліквідації Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (далі – Фонд) здійснює перевірку вчинених банком правочинів на предмет виявлення правочинів, що є нікчемними з підстав, визначених цим Законом, однак відповідно до усталеної практики Великої Палати Верховного Суду³ зазначене законодавче положення необхідно розуміти як таке, що відповідний правочин є нікчемним не за рішенням Уповноваженої особи Фонду, а відповідно до закону; рішення Уповноваженої особи Фонду не є підставою для застосування наслідків нікчемності правочину в силу того, що такі рішення є внутрішнім розпорядчим документом, прийнятим уповноваженою особою, яка здійснює повноваження органу

¹ Zakrzewski, Rafal, «Stable Core Meaning of ‘Remedy’», *Remedies Reclassified* (Oxford, 2005; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012). URL: <https://academic.oup.com/book/12176/chapter/161607886> (дата звернення: 05.02.2025).

² Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text> (дата звернення: 06.02.2025).

³ Див., наприклад, постанову Великої Палати Верховного Суду від 30.09.2020 у справі № 826/192/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92137259> (дата звернення: 06.02.2025); постанову Великої Палати Верховного Суду від 08.07.2020 у справі № 826/1807/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458924> (дата звернення: 06.02.2025).

управління банку. Аналогічних висновків дійшов і Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду (далі – КАС у складі ВС), який, коментуючи повноваження органів податкової служби під час здійснення контролю за нарахуванням податкового кредиту, наголосив на винятковій ролі суду в оцінці правочинів нікчемними: КАС у складі ВС відзначив, що «визнання під час перевірки податковим органом нікчемними правочинів знаходиться за межами здійснення ним контролю дотримання податкового законодавства. За наявності ознак нікчемності правочину податкові органи мають право та повинні звертатися до судів з позовами про стягнення в доход держави коштів, отриманих по правочинах, здійснених з метою, що свідомо суперечить інтересам держави і суспільства, посилаючись на їх нікчемність, а не класти власний висновок в основу податкового правопорушення та визначати на цій підставі грошове зобов'язання»¹, а також те, що «жодним законом не передбачено право органу державної податкової служби самостійно, в позасудовому порядку визнавати нікчемними правочини і дані, вказані платником податків у податкових деклараціях»².

Крім того, необхідно розрізняти темпоральну дію наслідків недійсності правочину від моменту вступу в законну силу судового рішення, яким визнано недійсним оспорюваний правочин або кваліфіковано нікчемний правочин. У частині 1 статті 236 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України³ зазначено, що нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. У цьому випадку йдеться про темпоральні межі дії наслідків недійсного правочину, насамперед, для того, щоб відрізнити за юридичними наслідками недійсність правочину від розірвання договору: в обох випадках договір (або правочин) припиняють дію на майбутнє з моменту набрання законної сили рішенням суду, однак при розірванні договору відповідно до частини 4 статті 653 ЦК України сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту розірвання договору, якщо

¹ Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 13.03.2018 у справі № 2а-14508/11/2670. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72745108> (дата звернення: 06.02.2025).

² Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 05.05.2020 у справі № 826/15764/13-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89087704> (дата звернення: 06.02.2025).

³ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 05.02.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

інше не встановлено договором або законом, а наслідки недійсності правочину, перераховані у статті 216 ЦК України (реституція або відшкодування вартості переданого майна, коли реституція неможлива; відшкодування збитків або моральної шкоди) поширюються з моменту вчинення такого правочину. Якщо б правові наслідки недійсності правочину наступали з моменту вступу в законну силу рішення суду, то була б відсутня практична різниця між недійсністю оспорюваного правочину та розірванням договору. Водночас, недійсність правочину як юридичний факт зафіксований у рішенні суду, і як реалізований спосіб захисту (як право) матеріалізуються тільки з набранням законної сили відповідним рішенням суду.

У літературі існує думка, що способи захисту як права виникають з моменту порушення, невизнання або оспорюваності права, а суд, ухвалюючи рішення, лише підтверджує наявність такого права, «ставить печатку» на судовому рішенні і засвідчує існування права (т.зв. «штамповий» підхід). Проте цей підхід справедливо піддається критиці через те, що суд може відмовити у застосуванні способу захисту, в тому числі з підстав, не пов'язаних із порушенням права, наприклад, через спливу строку позовної давності¹. Таким чином, відмову у позові слід розглядати як констатацію судом відсутності у позивача відповідного права, відмову з мотивів обрання неналежного способу захисту – як констатацію того, що у позивача не виникли саме ті права, про які стверджує позивач.

Визнання правочину недійсним як спосіб захисту має такі характеристики:

а) відноситься до загальних способів захисту, які закріплені у статті 16 ЦК України, і характеризуються універсальністю застосування²;

б) при поділі всіх способів захисту прав на реплікативні³ та трансформаційні (перетворювальні) визнання правочину недійсним відно-

¹ Smith, Stephen, Rights and Remedies: A Complex Relationship. CIAJ 2009 Annual Conference, TAKING REMEDIES SERIOUSLY – LES RECOURS ET LES MESURES DE REDRESSEMENT: UNE AFFAIRE SÉRIEUSE – CANADIAN INSTITUTE FOR THE ADMINISTRATION OF JUSTICE – INSTITUT CANADIEN D'ADMINISTRATION DE LA JUSTICE, p. 33, 2009. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID2006626_code1785516.pdf?abstractid=2006626&mirid=1&type=2 (дата звернення: 06.02.2025).

² Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. С. 257.

³ Це способи захисту, які відтворюють або первинні (наприклад, рішення суду про стягнення певної суми на підставі договору), або вторинні права (наприклад, рішення суду про звернення стягнення на предмет іпотеки). Головна ознака – такі способи захисту підтверджують та повторюють існуючі у позивача порушені, оспорені або невизнані первинні або вторинні права.

ситься до трансформаційних способів захисту, оскільки це «правовідносини, які суттєво відрізняються від будь-яких правовідносин, що існували до винесення судового рішення»¹. У першу чергу, це пояснюється тим, що результатом застосування недійсності як способу захисту є його скасувальна дія щодо прав та обов'язків, які були визначені сторонами правочину, а також появою нових правовідносин (правові наслідки недійсності правочину), щодо яких сторони не мали домовленостей;

в) трансформаційні способи захисту можуть бути поділені на конституційні (тобто такі, що не підлягають примусовому виконанню; подібні до декларацій) та такі, що підлягають примусовому виконанню². Визнання правочину недійсним є конституційним способом захисту, що не потребує здійснення будь-яких додаткових дій зі сторони посадових осіб, уповноважених на примусове виконання судових рішень.

Процесуальне законодавство до способів захисту цивільних прав та інтересів висуває певні вимоги, зокрема спосіб захисту має бути ефективним³, а судова практика розширює цей перелік також критеріями належності та правомірності.

Вимога про визнання правочину недійсним вважається ефективним способом захисту за умови, що «вона поєднується з позовною вимогою про застосування наслідків недійсності правочину, зокрема, про стягнення коштів на користь позивача, витребування майна з володіння відповідача. Окреме заявлення позовної вимоги про визнання виконаного / частково виконаного договору недійсним без вимоги про застосування наслідків його недійсності не є ефективним способом захисту, бо не призводить до поновлення майнових прав позивача»⁴.

Крім того, в судовій практиці також зазначається, що «визнання правочину недійсним не з метою домогтися відновлення власного порушеного права (та/або інтересу) у спосіб реституції, що застосову-

¹ Zakrzewski, Rafal, 'Transformative Remedies', *Remedies Reclassified* (Oxford, 2005; online edn, Oxford Academic, 22 Mar. 2012). URL: <https://academic.oup.com/book/12176/chapter/161614464> (дата звернення: 10.02.2025).

² Там само.

³ Ця вимога слідує зі змісту частини другої статті 5 ЦПК України (аналогічна норма міститься і у ч. 2 ст. 5 ГПК України), де визначено, що у випадку, якщо закон або договір не визначають *ефективного способу захисту* порушеного права чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

⁴ Постанова об'єднаної палати Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 26.05.2023 у справі № 905/77/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111384659> (дата звернення: 13.02.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

ється між сторонами такого правочину, а з метою створити підстави для подальшого звернення з іншим позовом або преюдиційну обставину чи доказ для іншого судового провадження суперечать завданням господарського (цивільного) судочинства»¹.

Таким чином, судова практика через критерій ефективності значно звузила спектр застосування цього способу захисту і фактично єдиним випадком, коли вимога про визнання правочину недійсним може заявлятися самостійно, залишається правочин, за яким сторони не здійснили виконання, а метою цього позову є припинення прав та обов'язків на майбутнє. У всіх інших випадках вимога про визнання правочину недійсним має поєднуватися із іншими вимогами, спрямованими на відновлення майнового стану сторін, що існував до виконання договору.

Підтвердження зазначеної вище тези можна знайти у практиці Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, де зазначено, що «визнання правочину недійсним як спосіб захисту становить собою самостійний, не тотожний з іншими способами захисту майнових цивільних прав та інтересів (відновлення становища, яке існувало до порушення права, припинення дії, яка порушує право, припинення правовідношення тощо) спосіб захисту, метою застосування якого передусім є припинення регулятивної сили правочину як юридичного факту, тобто визнання його таким, що не породжує наслідків (анулювання цих прав та обов'язків, що виникли у сторін при вчиненні правочину або припинення їх на майбутнє, якщо за недійсним правочином права й обов'язки передбачалися лише на майбутнє), для недопущення розвитку на підставі правочину відповідних йому правовідносин, а також встановлення заборони на виконання правочину. Якщо ж правочин виконувався, то визнання правочину недійсним слугує відновленню стану, який існував до порушення права»².

Набір способів захисту цивільних прав та інтересів, які поєднуються із недійсністю правочину і спрямовані на відновлення майнового стану, що існував до моменту його виконання, є вичерпним: це вимоги про проведення реституції, за умови, що обидві сторони правочину здійснили його виконання; витребування майна з чужого

¹ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.09.2023 у справі № 910/19668/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113651175> (дата звернення: 13.02.2025).

² Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 07.05.2024 у справі № 903/639/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119099465> (дата звернення: 13.02.2025).

незаконного володіння (віндикація) за умови, що витребуване майно є індивідуально визначеним; і вимоги про повернення майна як набутого без належної правової підстави (кондикційне зобов'язання) за умови, що виконання правочину було здійснено тільки однією із його сторін; відшкодування шкоди у випадках, коли правочин був використаний як знаряддя її заподіяння (наприклад, укладення з банком кредитного договору з метою заволодіти грошовими коштами з використанням підроблених документів зі сторони позичальника). У наведеній вище судовій практиці зазначалося, що позовна вимога про визнання правочину недійсним має поєднуватися, зокрема, із вимогою про «стягнення коштів на користь позивача», однак стягнення грошових коштів у такому випадку слід розуміти не як самостійну вимогу, а як спосіб реалізації або реституції або кондикції.

Стосовно останньої слід уточнити, що вона може субсидіарно поєднуватися із вимогами про реституцію або віндикацію: з цього приводу Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду зауважив, що «кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно. Кондикція також застосовується субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права у тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави»¹.

Кондикція як самостійний спосіб захисту поєднується із вимогою про визнання правочину недійсним за умови, що виконання такого правочину було здійснено лише однією із його сторін. Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду з цього питання дійшов такого правового висновку: «системне тлумачення абзацу 1 частини першої статті 216 ЦК України та пункту 1 частини третьої статті 1212 ЦК України свідчить, що:

а) законодавець не передбачив можливість здійснення односторонньої реституції;

¹ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 14.01.2025 у справі № 922/3314/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124931046> (дата звернення: 13.02.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

б) правила абзацу 1 частини першої статті 216 ЦК України застосовуються тоді, коли відбувається саме двостороння реституція;

в) у тому разі, коли тільки одна із сторін недійсного правочину здійснила його виконання, то для повернення виконаного підлягають застосуванню положення глави 83 ЦК України»¹.

Якщо узагальнити, то такі зміни у судовій практиці можна охарактеризувати як заборону односторонньої реституції. Заборона односторонньої реституції знаходить свій прояв не тільки в тому, що за умови виконання недійсного правочину лише однією із сторін передане майно стягується на підставі юридичного конструкту кондикції, а не реституції, а і в тому, що, як заявила Велика Палата Верховного Суду, «позивач, який заявляє вимогу про повернення йому в натурі переданого за недійсним правочином або відшкодування вартості переданого, заявляє реституційну вимогу, яку суд за існування для того підстав задовольняє, застосовуючи двосторонню реституцію. У цьому випадку відповідач є стягувачем у частині рішення про повернення йому переданого ним за недійсним правочином майна або відшкодування вартості»².

Іншим критерієм, що обмежує використання визнання правочину недійсним як способу захисту є те, що цей спосіб захисту може бути визнаний судом неналежним. Такі випадки мають місце у ситуаціях, коли позивач стверджує про недійсність правочину, однак акт, що є предметом спору, не є правочином. У першу чергу, це справи, які стосуються кваліфікації акту як неукладеного договору: Велика Палата Верховного Суду роз'яснила, що «за змістом зазначених положень якщо правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, не був схвалений особою (зокрема, юридичною особою в особі органу, уповноваженого надавати згоду на вчинення правочину), то такий правочин не створює, не змінює і не припиняє цивільні права та обов'язки особи в силу закону. Натомість у разі наступного схвалення такого правочину він вважається укладеним з моменту його вчинення. Водночас недійсним може бути визнаний лише укладений правочин. Договір, який не укладено, не може бути визнаний недійсним; наслідки недійсності правочину також не засто-

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27.11.2019 у справі № 396/29/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86400669> (дата звернення: 13.02.2025).

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.09.2024 у справі № 918/1043/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753942> (дата звернення: 23.04.2025).

совуються до правочину, який не вчинено; при цьому такий спосіб захисту, як визнання правочину неукладеним, не є способом захисту прав та інтересів, установленим законом. [...] Обрання позивачем неналежного способу захисту своїх прав є самостійною підставою для відмови в позові»¹.

Ще одним прикладом є рішення загальних зборів товариства: Велика Палата Верховного Суду відступила від власного висновку, що рішення загальних зборів товариства є одностороннім правочином товариства, сформувала нову правову позицію, відповідно до якої рішення органу управління товариства не є правочинами у розумінні статті 202 ЦК України та мають розглядатися як акти ненормативного характеру (індивідуальні акти), а отже до рішень органу управління товариства не застосовуються положення статей 203, 215 ЦК України, а визнання правочину недійсним буде вважатися неналежним способом захисту².

Щодо критерію правомірності обраного способу захисту, то в судовій практиці зустрічається певна невизначеність, яка пов'язана із вживанням цього терміна у різних семантичних значеннях: зустрічається словосполучення «неправомірний (неналежний) спосіб захисту»³, «неефективний (неправомірний) спосіб»⁴, в яких неправомірність використовується як синонім неефективності або неналежності способу захисту. Водночас в інших судових рішеннях термін «правомірний спосіб захисту» семантично пов'язується із критерієм ефективності способу захисту: наприклад, Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду зауважив, що «якщо спеціальні норми права визначають конкретні заходи з урахуванням специфіки порушеного права та характеру правопорушення, особа вправі скористатися такими способами захисту. Правомірний спосіб захисту, виходячи із застосування спеціальної норми права, повинен забезпечити ефективне використання цієї норми права у її практичному застосуванні – гарантувати особі спосіб відновлення порушеного права або мож-

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 01.03.2023 № 522/22473/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110231822> (дата звернення: 10.01.2025).

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2024 № 916/379/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124809039> (дата звернення: 10.01.2025).

³ Див. наприклад, постанову Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12.10.2022 у справі № 522/18674/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106988701> (дата звернення: 10.01.2025).

⁴ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.01.2024 у справі № 753/2976/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116234532> (дата звернення: 10.01.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

ливість отримання нею відповідного відшкодування»¹. Проте більш виваженим видається підхід, відповідно до якого правомірність обраного способу захисту корелює із поведінкою позивача: якщо умисні дії позивача спрямовані на порушення прав третіх осіб або містять у собі інші ознаки зловживання правом, тобто дії, заборонені частиною 3 статті 13 ЦК України, то «неправомірна мета та недобросовісна поведінка позбавляють сторону права посилалися на такі обставини як на підставу та умови надання захисту судом»² у силу положень норми частини 3 статті 16 ЦК України, в якій визначено, що суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею, зокрема вимог цивільного законодавства стосовно заборони зловживання правами. Таким чином, якщо позов про визнання правочину недійсним за своїм змістом є зловживанням правом, то такий спосіб захисту слід розглядати як неправомірний.

Одним із проявів зловживання правами є суперечлива поведінка, а її заборона знайшла своє відображення у доктрині *venire contra factum proprium*, яка «базується ще на римській максимі – «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці)»³. У постанові об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду зазначається, що «в основі доктрини *venire contra factum proprium* знаходиться принцип добросовісності. Поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них»⁴.

Підстави застосування доктрини *venire contra factum proprium* до оспорюваних у суді правочинів є різними: так, Велика Палата Верховного Суду дійшла правового висновку, відповідно до якого «голове завдання застосування принципу добросовісності полягає у тому, щоб перешкодити стороні отримати переваги та вигоду внаслідок своєї непослідовної поведінки на шкоду іншій стороні, яка добросовісно поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27.07.2023 у справі № 500/3332/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112484344> (дата звернення: 10.01.2025).

² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08.07.2020 у справі № 522/3541/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90537032> (дата звернення: 10.01.2025).

³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> (дата звернення: 10.01.2025).

⁴ Там само.

або обома. Іншими словами, принцип добросовісності проявляється у тому, що жодна особа не може отримувати переваги від своєї незаконної або недобросовісної поведінки. Поведінка є недобросовісною, якщо одна сторона договору прийняла виконання від іншої сторони, а після цього стверджує про недійсність договору або його неукладеність. Якщо поведінка однієї сторони давала іншій підстави вважати, що договір є дійсним (сторони протягом тривалого часу належно його виконували), то наступні вимоги про його недійсність або неукладеність є зловживанням правом»¹.

«Процесуальному праву притаманний принцип процесуальної доброї совісті. Проявом принципу процесуальної доброї совісті є те, що особа (зокрема позивач) навряд чи може висувати твердження несумісні з тією позицією, яка зайнята нею в судовому процесі, що вже відбувся. Принцип процесуальної доброї совісті навряд чи має толерувати непослідовну поведінку учасників спору. Адже суд не є місцем для «безцеремонної процесуальної гри». Правопорядок не може допускати ситуації, за яких особа наполягає в різних судових процесах на правдивості протилежних одне одному тверджень задля просування власних інтересів»².

Окремо слід відзначити, що доктрина *venire contra factum proprium* застосовується не тільки до оспорюваних, а й до нікчемних правочинів³. Таким чином, доктрина *venire contra factum proprium* через недобросовісну поведінку позивача позбавляє його права на захист (способу захисту) незалежно від об'єктивної кваліфікації правочину.

Характеризуючи недійсність як спосіб захисту, не можна оминати тему визнання недійсним нікчемного правочину. Відповідно до установленої практики Верховного Суду «якщо недійсність певного правочину встановлена законом, тобто якщо цей правочин нікчемний, позовна вимога про визнання його нікчемним не є належним способом захисту права чи інтересу позивача»⁴. Проблематика такого підходу і правово-

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29.11.2023 у справі № 513/879/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115546305> (дата звернення: 14.02.2024).

² Постанова об'єднаної палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 04.11.2024 у справі № 532/1550/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122883257> (дата звернення: 14.02.2025).

³ Постанова касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 19.11.2024 у справі № 910/15472/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123281416> (дата звернення: 24.04.2025).

⁴ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.04.2019 у справі № 463/5896/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82065661> (дата звернення: 24.04.2025).

1.3. Недійсність правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів...

го регулювання наслідків нікчемного правочину полягає у можливості «відірвати» нікчемний правочин від його сторін. Так, відповідно до статті 255 Цивільного процесуального кодексу України (аналогічна норма міститься і у статті 231 Господарського процесуального кодексу України) суд своєю ухвалою закриває провадження у справі, якщо настала смерть фізичної особи або її оголошено померлою чи припинено юридичну особу, які були однією із сторін у справі, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва. Таким чином, якщо, наприклад, юридична особа – контрагент за правочином була ліквідована та виключена з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, то оспорюваний правочин не можна визнати недійсним, оскільки справа підлягає закриттю у зв'язку з відсутністю відповідача. На протипагу цьому відсутність сторони правочину не є перешкодою для подачі позову про витребування майна від нового власника – не сторони правочину, або, наприклад, стягнення коштів, обґрунтовуючи такі вимоги нікчемністю правочину. В окремих випадках суд має змогу вирішити такий спір (наприклад, встановити факт недотримання нотаріальної форми, яка тягне нікчемність правочину відповідно до частини 1 статті 219 ЦК України), однак у більш складних випадках, зокрема, при застосуванні статті 228 ЦК України, в якій визначено, що правочин, який порушує публічний порядок, є нікчемним, виникає інформаційна асиметрія на стороні позивача, оскільки відповідач об'єктивно може не знати, наприклад, про зміни, які вносилися до договору, та про інші істотні обставини справи.

Отже способи захисту цивільних прав та інтересів можна розглядати як у широкому (як закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, через які здійснюється поновлення порушених, оспорюваних чи невизнаних прав), так і у вузькому (як вторинні права) значеннях.

Вузький підхід до розуміння способів захисту цивільних прав та інтересів використовується у процесуальному законодавстві. Головною особливістю недійсності як способу захисту цивільних прав та інтересів є те, що встановити недійсність або нікчемність правочину може винятково суд. Професор О. О. Кот, досліджуючи визнання правочину недійсним як спосіб захисту, відзначив, що «головною проблемою в його практичному застосуванні є те, що часто він використовується всупереч своєму дійсному призначенню і застосовується

учасниками цивільних правовідносин не для захисту своїх прав та законних інтересів, а для ухилення від виконання власних обов'язків»¹.

Дійсно, мали місце випадки, коли позови про визнання недійсними правочинів використовувалися для оскарження вже виконаних (повністю або частково) договорів з метою зменшення розміру відповідальності, зупинення проваджень в інших спорах, в яких розглядалися вимоги, пов'язані із виконанням договорів, а також інші дії, які можна охарактеризувати як зловживання правом. Цьому безперечно сприяє надмірно широка підстава для визнання правочинів недійсними, що закріплена у частині 1 статті 203 ЦК України, де визначено, що зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

На сьогодні спостерігається чітка тенденція до обмеження можливості зловживати цим способом захисту через рецепцію доктрини *venire contra factum proprium*, запровадження критеріїв ефективності, належності та правомірності. Можна спрогнозувати, що наступним етапом еволюції інституту недійсності як способу захисту цивільних прав та інтересів буде зміна парадигми з механізму руйнування правовідносин через визнання їх недійсними до юридичної конструкції, що матиме на меті збереження правочину.

Необхідні для цього механізми можна знайти в актах м'якого права, зокрема у статті 15:102 Принципів європейського договірного права (*Principles of European Contract Law*), де визначено, що якщо імперативна норма прямо не передбачає наслідків порушення договору, договір може бути визнаний таким, що має повну силу, має певну силу, не має сили або підлягає зміні. При цьому відповідне рішення щодо правового статусу правочину має бути належною та пропорційною відповіддю на порушення з урахуванням усіх відповідних обставин, у тому числі: а) мети правила, що було порушено; б) категорію осіб, для захисту яких існує правило; с) будь-яку санкцію, яка може бути застосована відповідно до порушеного правила; d) серйозність порушення; e) чи було порушення умисним; f) тіснота зв'язку між порушенням та договором².

¹ Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017.С. 264.

² Stefan Leible & Matthias Lehmann (eds.), *European Contract Law and German Law*, Wolters Kluwer Verlag 2014. С. 771.

Схожу норму містить і стаття 7:302 Проекту загальних принципів (Draft Common Frame of Reference)¹.

Таким чином, можна очікувати розширення повноважень судів, зокрема надання їм широких повноважень для зміни змісту договору, який суперечить законодавству, з метою збереження тих відносин, вступити в які мали намір сторони правочину.

1.4. Проблеми дійсності / недійсності правочинів в умовах цифровізації

Однією з ключових ознак сучасного життя в державно-організованому суспільстві стало стрімке поширення використання цифрових технологій у ключових сферах (надання публічних електронних послуг, електронна комерція, замовлення та оплата онлайн товарів/робіт/послуг та квитків на транспорт, фінансові послуги в режимі онлайн, дистанційна форма роботи, відеоконференції – всього не перелічити). Дослідження цієї складної сфери², що знає постійних змін, з погляду її впливу на правові явища триває з урахуванням проблем, що виникають у відносин як в суспільній (коронавірусна пандемія, повномасштабна російська агресія проти України та її наслідки), так і приватній сфері, на яку впливають і проблеми суспільства.

Відповідні зміни відбулися в приватному житті громадян, які отримали колосальні можливості вирішення своїх проблем, не виходячи з дому. Спектр цифрових послуг постійно розширюється і, відповідно, поліпшуються можливості задоволення своїх інтересів громадянами, суб'єктами підприємництва, громадськими організаціями, а також комунальними і державними установами при виконанні ними своїх функцій, у тому числі пов'язаних із веденням та зберіганням публічних електронних реєстрів, в яких фіксуються положення щодо відповідних правочинів, включаючи й майнові права.

¹ Там само. С. 772.

² Таке дослідження було почате авторкою кілька років тому (див. зокрема: Вінник О.М. Правове забезпечення цифрової економіки та електронного бізнесу: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 224 с.; Вінник О. Право цифрової економіки: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2021. 350 с.). Відповідно досі актуальні результати цього дослідження використано в цій праці.

Разом з тим, цифровізація (як і будь-яке інше явище суспільного життя) має дві сторони, одна з яких сприяє розвиткові суспільних відносин, а інша негативно впливає на цей процес, завдаючи шкоди окремим учасникам відносин, їх групам та/або суспільству в цілому.

Самі по собі цифрові технології (далі – ЦТ) (у тому числі одна з них – блокчейн¹), що забезпечують цифровізацію, за влучним висловом їх дослідників, не є ні добрими, ні лихими². Позитивний чи негативний результат їх застосування залежить від багатьох факторів, зокрема від: намірів користувача (діяти на суспільне благо чи легковажно, егоїстично або зі злим/злочинним наміром), від його професійності (знання технологій та їх властивостей, вміння їх використовувати), від ступеня дослідження наслідків застосування таких технологій, їхньої новизни (чим новіша технологія, тим менш досліджені наслідки її використання), від якості правового регулювання відносин цифровізації, в тому числі від наявності прогалин щодо порядку застосування ЦТ (включаючи етичний момент стосовно наслідків для суспільства, окремих осіб).

Кожен із цифрових ресурсів має як сприятливі для цивілізованого суспільства риси, так і дуже проблематичні. Одна з головних рис згаданих технологій – можливість діяти в кіберпросторі *анонімно*, забезпечуючи максимальну швидкість операцій, пов'язаних з обробкою, зберіганням, поширенням, пошуком, використанням інформації, їх приватність, отже і залучення до відповідних процесів якнайбільшої кількості заінтересованих осіб.

З іншого боку, використання такої анонімної приватності недобросовісними особами є суспільно небезпечним, оскільки ускладнює, а нерідко й унеможливує визначення відповідальної особи, що своїми недобросовісними діями у віртуальному просторі (зазвичай у мережі Інтернет та/або з використанням мобільного зв'язку) завдає

¹ Блокчейн – це децентралізована розподілена база даних, яка зберігає записи про трансакції (або будь-які інші дані) у вигляді ланцюжка блоків. Кожен блок містить інформацію про попередній, що створює незмінний та прозорий реєстр. Це дозволяє безпечно та надійно зберігати та обмінюватися інформацією без необхідності в центральному органі управління. Переваги використання блокчейну: підвищена безпека та прозорість, зменшення ризиків шахрайств та витрат на трансакції, підвищення довіри між учасниками. Технологія блокчейн простими словами: переваги і недоліки. URL: <http://gt-trader.com.ua/tehnologija-blokchejn-prostimimi-slovami-perevagi-i> (дата звернення: 06.08.2025).

² Дон Текспотт, Алекс Тепскотт. Блокчейн революція. Як технологія, що лежить в основі біткойна та інших криптовалют, змінює світ / пер. з англ. Ю. Григоренко та Г. Левів. Львів: Літопис, 2019. С. 304 (492 с.).

шкоди іншим особам та, відповідно, ускладнює притягнення її до відповідальності.

Крім того, інтернет-простір – транснаціональний, отже діяти в ньому можна незалежно від місця фактичного перебування, яке до того ж нерідко важко визначити, якщо заінтересована в цьому особа не називає себе або надає хибну інформацію, застосовує складні схеми її передавання, прагнучи уникнути відповідальності за зловживання. Виявлення подібних осіб потребує участі компетентних органів різних держав, що зумовлює необхідність встановлення відповідних правил їх взаємодії на транснаціональному рівні.

Дуже перспективний штучний інтелект, сфери застосування якого постійно розширюються, має значні переваги, серед яких більш ефективні, ніж людські, можливості в різних сферах: бізнесу (швидкість трансакцій, у тому числі при отриманні необхідних дозволів, здійсненні реєстраційних процедур, встановленні договірних зв'язків, здійсненні платежів тощо), науки (в швидкій обробці великого масиву інформації та, відповідно, отриманні результатів наукових досліджень), державної служби (щодо підвищення ефективності діяльності держслужбовців і оптимізації їх кількості), в побуті (онлайн-шопінг, онлайн-спілкування, дистанційне навчання, запис до лікаря) тощо.

В умовах надзвичайних ситуацій, особливо російської повномасштабної війни проти України та спричинених нею наслідків, переваги цифрових технологій використовуються для захисту від ворога (бойові дрони та роботи тощо), інформування населення про безпеку, коридори евакуації тощо. Перспективи використання штучного інтелекту грандіозні, але, як і будь-які інші технології, неоднозначні за результатами їх використання залежно від мети (на благо чи на шкоду).

Подібні (цифрові) інновації широко використовуються недобросовісними учасниками суспільних відносин, включно з криміналом, який, за оцінкою досить відомого підприємця Джона Макафі, історично завжди був першим у застосуванні новітніх технологій на тлі відставання влади щодо запобігання недобросовісному їх використанню¹. Це стосується не лише вдосконалення вірусів, що вражають комп'ютери/смартфони і завдають їх власникам значної шкоди через

¹ Джон Макафі: использование криминалом анонимных криптовалют предвещает их широкое принятие. URL: <https://forklog.com/dzhon-makafi-ispolzovaniyekriminalom-anonimnyh-kriptovalyut-predveshhaet-ih-shirokoe-prinyatie/> (дата звернення: 22.02.2020).

витік конфіденційної інформації чи грошові втрати¹, а, в першу чергу, штучного інтелекту, який небайдужі його дослідники, включно з Ілоном Маском, вважають чи не найбільшою загрозою людству, оскільки надмірний і неконтрольований з боку урядів розвиток цієї сфери може загрожувати людям безробіттям, нестабільністю в соціальній сфері, поширенням фейкової інформації та маніпулювання нею, а найгірше – може стати безсмертним диктатором, «від якого ніхто не зможе втекти»².

Широке використання криптовалют (за оцінкою непоодиноких фахівців фінансової сфери) становить загрозу для сфери кредитування³, а блокування відео про криптовалюти на YouTube, як зазначає технічний директор EOS-стартапа Block.one Ден Лаример, свідчить про те, що могутні е-корпорації можуть запроваджувати тотальну цензуру⁴.

Використання цифрових можливостей в умовах війни (оприлюднення в соціальних мережах та/або передання ворогові з використанням комп'ютерів, мобільних телефонів та смартфонів інформації про дислокацію об'єктів критичної інфраструктури, блокпостів, пересування військової техніки тощо) завдає істотної шкоди нашій країні незалежно від намірів (умисне передання ворогові важливої інформації про пересування та дислокацію воєнної техніки тощо чи легковажне її оприлюднення з метою популярності в соціальних мережах).

Негативні сторони використання штучного інтелекту, роботів та інших досягнень цифровізації вже давно даються взнаки, хоча повідомляється про це значно рідше, ніж про революційні їх переваги.

¹ Обнаружен вирус, который научился обходить двухфакторную аутентификацию Google. URL: <https://bykvu.com/ru/bukvy/vijavleno-virus-jakij-navchivsja-obhoditidvuhfaktornu-autentifikaciju-google/> (дата звернення: 29.02.2020).

² Ілон Маск: штучний інтелект є «найбільшою загрозою» людству. URL: https://ipress.ua/news/ilon_mask_shtuchnyu_intelekt_ie_naybilshoyu_zagrozoju_lyud Ілон Маск: Штучний інтелект може стати «безсмертним диктатором». URL: https://zik.ua/news/2018/04/10/ilon_mask_shtuchnyu_intelekt_mozhe_staty_bezsmertnym_dyktatorom_1301427 (дата звернення: 22.02.2020); Чим ШІ небезпечний для людства? Forbes.ua. <https://forbes.ua/innovations/zagrozarivnya-vimirannya-amerikanskiy-uryad-otrimav-zvit-pro-potentsiyni-riziki-shtuchnogo-intelektudlya-lyudstva-eksklyuziv-time-12032024-19799> (дата звернення: 06.08.2025).

³ В Банке Англии считают стейблкоины возможной угрозой для кредитной системы. URL: <https://internetua.com/v-banke-anglii-scsitauat-steinbloiny-vozmoj-noi-ugrozoi-dlya-kreditnoi-sistemy> (дата звернення: 02.03.2020).

⁴ Дэн Лаример: технологические гиганты ведут мир в оруэлловскую антиутопию. URL: <https://forklog.com/den-larimer-tehnologicheskie-giganty-vedut-mir-v-oruellov-skuyu-antiutopiyu/> (дата звернення: 28.12.2019).

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

Приклади зловживань: напади роботів на людей¹ (поки що це поодинокі випадки на тлі незначного їх використання, проте при масовому їх застосуванні подібні явища можуть мати катастрофічні наслідки), заволодіння фінансовою інформацією громадян, державних та комерційних структур з метою отримання доступу до їх грошових активів, у тому числі криптовалютних, численні кібератаки на сайти державних установ, бізнес-організацій тощо, завдають значної шкоди, паралізуючи на певний час їх діяльність, у зв'язку з чим низка країн вимагає поширення на них (кібератаки) спеціального режиму санкцій, передбачений за застосування хімічної зброї².

Хоча ризики тотальної цифровізації (за оцінкою деяких дослідників – автоматизації) очевидні, проте в численних працях акцентується увага в основному на перевагах цифрових явищ, що змінюють світ³. На спалах б'ють лише окремі знавці цих технологій і серед них Ілон Маск, якого важко звинуватити в їх незнанні або фінансовій зацікавленості критики щодо браку адекватної реакції урядів провідних країн світу на цифрові ризики⁴, включаючи адекватне їм нормативно-правове регулювання, що мало б запобігти небажаним для суспільства наслідкам застосування цифрових технологій, стимулюючи водночас їх переваги. Протягом останніх років у цьому відношенні є поступ (у тому числі щодо особливостей використання штучного інтелекту) як на міжнародному рівні, включно з ЄС⁵, так і окремих

¹ У Китаї вперше робот напав на людину. URL: https://ipress.ua/news/u_kytai_vpershe_robot_narav_na_lyudynu_188582.html (дата звернення: 22.02.2020); Повстання машин: у Китаї робот вийшов з-під контролю й атакував людей. URL: [https://focus.ua/uk/digital/705147-povstannya-mashin-u-kitaji-robot-viyshov-z-pid-kontrolyu-y-atakuvav-lyudey-video](https://focus.ua/uk/digital/705147-povstannya-mashin-u-kitaji-robot-viyshov-z-pid-kontrolyu-y-atakuvav-lyudey) (дата звернення: 02.08.2025).

² Євросоюз обговорить запровадження санкцій проти РФ і Китаю за кібератаки. <https://ua.news/ua/evrosoyuzobsudyt-vvedenye-sanktsiy-protyv-rf-y-kytaya-za-kyberataky/> (дата звернення: 28. 02. 2020); ЕС готовит необычные киберсанкции против России – Bloomberg. URL: <https://ghall.com.ua/2020/02/27/es-gotovit-neobychnye-kibersanktsii-protiv-rossiibloomberg/> (дата звернення: 28. 02. 2020).

³ Крістофер Стайнер. Тотальна автоматизація. Як комп'ютерні алгоритми змінюють життя / переклад з англ. О. Лотоцький. Київ: Наш формат, 2018, 280 с.; Дон Тексплот, Алекс Тепскотт. Блокчейн революція. Як технологія, що лежить в основі біткоїна та інших крипто валют, змінює світ/ переклад з англ. Ю. Григоренко та Г. Левів. Львів: Літопис, 2019. 492 с. та ін.

⁴ Ілон Маск: штучний інтелект є «найбільшою загрозою» людству; Ілон Маск: Штучний інтелект може стати «безсмертним диктатором» та ін.

⁵ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance) PE/24/2024/REV/1. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (дата звернення: 09.08.2025). Крім того, в ЄС прийнято цілу низку актів щодо запобігання зловживань на циф-

країн, серед яких і Україна, проте поки що на рівні підзаконного регулювання та необхідності визначення проблем та напрямів правового забезпечення використання ШІ та загалом цифрових технологій¹.

Відсутність цивілізованого (зі збалансованим урахуванням публічних та приватних потреб) правового режиму електронних ресурсів у кращому разі може загрожувати непорозумінням або конфузом², в гіршому – завданням шкоди суспільній безпеці (у разі виходу з-під контролю людини штучного інтелекту, роботів), численним споживачам (у випадках функціонування оманливих сайтів на зразок інтернет-магазинів, і, відповідно, труднощів при визначенні особи інтернет-продавця, який ошукує споживачів наданням недостовірної інформації про товари та/або про особу продавця, порушуючи вимоги законів України «Про електронну комерцію»³ та «Про захист прав споживачів»⁴).

Використання цифрової свободи у власних інтересах без урахування поточної ситуації в нашій країні, де з 24 лютого 2022 р.

рових ринках, які спрямовані на захист прав слабшої сторони – дрібних і середніх підприємств на ринках, де панують цифрові гіганти, та цифрових споживачів (Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Digital Single Market for Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R2065>; <http://data.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj> (дата звернення: 20.02.2025); Digital Markets Act. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925> (дата звернення: 20.02.2025)).

¹ Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.24 № 1351-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351–2024-r#Text> (дата звернення: 14.02.2025); Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Липень 2024. 30 с. <https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf>. Цей правовий документ відображає бачення Міністерства цифрової трансформації щодо оптимального підходу до регулювання технологій штучного інтелекту в Україні та є документом для консультацій та отримання зворотного зв'язку. Крім того, Україна підписала Рамкову конвенцію про штучний інтелект та права людини, визначає принципи, яких держава має дотримуватися у формуванні законодавства та застосуванні ШІ-продуктів у публічному секторі: повага до людської гідності, прозорість, недискримінація, захист приватності, надійність і безпека. Безпечний ШІ для мільйонів українців: Україна підписала Рамкову конвенцію про штучний інтелект та права людини. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/bezpechniy-shi-dlia-milioniv-ukraintiv-ukraina-pidpysala-ramkovu-konventsiuu-pro-shtuchnyi-intelekt-ta-prava-liudyny> (дата звернення: 08.09.2025).

² Конфуз Елизаветы II: сайт королевской семьи отсылал посетителю смотреть китайскую порнографию. URL: <http://u-news.com.ua/88197-konfuz-elizavety-iisajt-korolevskoj-semi-otsylal-posetitelej-smotret-kitajskuju-pornografiju.html> (дата звернення: 24.02.2020).

³ Про електронну комерцію: Закон України від 3 вересня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675–19> (дата звернення: 03.03.2025).

⁴ Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023–12> (дата звернення: 03.03.2025); новий Закон «Про захист прав споживачів» від 10.06.2023 не набув законної сили (див. далі).

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

точиться неоголошена росіянами повномасштабна війна проти України, не раз завдавало людських та майнових втрат у результаті розміщення цікавої (на погляд блогера, а також агресора) інформації¹.

Широке застосування цифрових технологій в основних сферах життя суспільства та його членів наклало відбиток і на правові явища, серед яких цифрові/електронні правочини, дійсність яких за цих умов набуває своєрідного забарвлення. Йдеться, зокрема, про форму вираження волі особи, від імені якої вчинено правочин. І хоча йдеться про непоодинокі випадки², що мають ознаки правопорушення (найчастіше кримінального), в тому числі зняття коштів з банківських карток клієнтів банків без їх згоди, укладення договорів (позики, зокрема) від імені осіб, яким це стає відомо випадково (при списанні коштів з карткового рахунку, отримання вимоги банку щодо погашення заборгованості тощо), проте захист майнових інтересів потерпілих осіб – не лише проблема кримінального права, що передбачає відповідальність за вчинення подібних порушень, але й питання відшкодування заподіяної шкоди за рахунок порушника, встановлення особи якого є досить складним у цифровому світі (нерідко – безуспішним), а відтак і можливість відшкодування ним заподіяної шкоди потерпілій від правопорушення/злочину особи.

Крім того, почастишали випадки вчинення правочинів недієздатною особою (зокрема, малолітніми, яким батьки дозволяють гратися з гаджетами, що часом призводить до замовлення різноманітних товарів, про які батьки дізнаються лише згодом, а нерідко після списання відповідних сум з банківської картки/рахунку в банку). Також нерідко трапляється замовлення товарів, робіт, послуг у результаті помилки чи неправильного сприйняття особою, що їх замовляє, характеристики цих цінностей, розмічених на сайті продавця (виконавця), що цілком закономірно, адже цифрова освіта – привілей для молодшої частини суспільства, яка має можливість отримати відповідні знання в школі,

¹ Через оприлюднену інформацію блогером у звільненому селі на Харківщині почалося загострення – Міноборони. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1974770-cherez-informatsiyu-blogera-u-zvilnenomu-seli-na-kharkivschini-pochalosya-zagostrennya-minoboroni> (дата звернення: 30.04.2022).

² Інтернет-шахрайство набирає обертів: нові схеми та поради, як захистити свої кошти. URL: <https://nabu.ua/ua/internet-shahraystvo-nabiraye-obertiv-novi-shemi-ta-poradi-yak-zahistiti-svoyi.html> (дата звернення: 06.08.2025).

вищих та середніх навчальних закладах, а проблема ліквідації цифрової неграмотності для старших поколінь громадян, навчання яких обмежувалося знаннями про аналоговий світ, досі залишається актуальною проблемою, вирішення якої залежить винятково від ініціативи та можливостей представників цих поколінь громадян і, на жаль, без адекватної участі в цьому держави.

Значну загрозу становлять і кібератаки на публічні електронні реєстри, як це мало місце наприкінці 2024 р.¹, з метою спотворення чи навіть знищення внесених до них відомостей, у тому числі про майнові та інші права, що також пов'язане з порушеною тут проблемою дійсності електронних правочинів (зокрема, щодо реєстрації майнових прав, якщо в результаті кібератаки така інформація була знищена або спотворена).

Загроза існує і для електронних ресурсів приватних осіб, зокрема суб'єктів підприємництва, недобросовісне (злочинне) заволодіння персональною інформацією яких з метою її подальшого використання може завдати істотної шкоди потерпілим від таких дій особам, а також їх клієнтам (споживачам).

Дослідниця правочинів в ІТ-сфері І.В. Давидова виділила такі позитивні та негативні риси розвитку інформаційного суспільства: до позитивних рис віднесла «вільний доступ до інформації (крім тієї, щодо якої є обмеження доступу відповідно до законодавства) в максимально зручних умовах; вільне спілкування людей у реальному часі незалежно від територіального розташування; прискорення та полегшення багатьох функцій у роботі; вільний вибір можливостей самореалізації», а до негативних рис «відсутність узгодженого законодавчого регулювання; нерівномірний доступ до інтернету різних верств населення; погіршення фізичного здоров'я людини внаслідок спрощення всіх видів діяльності; зменшення фізичної активності; збільшення

¹ Починаючи з 19 грудня 2024 р. через хакерську атаку в Україні були заблоковані десятки державних реєстрів з даними фізичних та юридичних осіб України, відповідно ринок нерухомості в країні зупинився з відповідними наслідками: жодна угода з купівлі-продажу квартир, землі тощо була неможливою; не можна було зареєструвати бізнес, змінити власників компаній, зареєструвати новобудову тощо, оскільки неможливим було вчинення нотаріальних, пов'язаних з отриманням даних з реєстрів. І хоча роботу реєстрів було відновлено, про що повідомило 20 січня Міністерство юстиції України (реєстри відновили. Які наслідки кібератаки для України. <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5ye75y8415o> (дата звернення: 09.08.2025)) подібні ризики можуть істотно вплинути на можливість реалізації майнових прав правоволодільців – осіб, інформація про статус яких, їхні майнові права, речі та права на них внесена до публічних електронних реєстрів (п. 11 ст. 2 Закону України «Про публічні електронні реєстри». *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 11. Ст. 27).

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

психологічних проблем; перенасичення інформацією; наявність неправдивої інформації тощо»¹.

За таких умов традиційні процеси в суспільстві набувають своєрідного забарвлення (а часом – і спотворення), що стосується і правочинів, що вчиняються з використанням цифрових технологій. Особливо гостро постає проблема їх дійсності, якщо під час їх вчинення використовуються можливості зазначених технологій з недобросовісною метою. Відтак може виникнути питання щодо їх недійсності.

Проблемою дійсності електронних правочинів цікавляться чимало науковців² і юристів-практиків³, також щодо цього напрацьована певна судова практика⁴. Разом з тим, специфіка цифрових технологій, їх постійне вдосконалення, неповнота дослідження наслідків використання надбань цифровізації для суспільства та пересічних його членів впливають на практичне застосування цифрових технологій при вчиненні

¹ Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес. Одеса, 2018. С. 14 (23 с.). <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/317f1ba-b6f6-40e2-8115-a1af708ebd8/content> (дата звернення: 14.07.2025).

² Давидова І.В. Там само; Катинська Л.Р. Електронна форма правочину (порівняльний аналіз правового регулювання в Україні та Польщі): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 193 с.; Філатова Н. Правочини з використанням електронної форми представлення інформації. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 40–55; Змикало О.І. Поняття та сутність електронних правочинів за цивільним правом України. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.14>; Блажівська Н.С. Електронний правочин у цивільному праві України: монографія. Київ: Алерта, 2014. 240 с.; Степанченко О.С. Проблеми дійсності електронного правочину. *Альманах науки*. 2020. № 8 (41). С. 35–42; Пов'язані з цією проблемою питання, в т.ч. правового статусу фізичної особи в мережі Інтернет та використання алгоритмів при прийнятті юридично значущих рішень, досліджувала протягом кількох років В.О. Токарева: Токарева В.О. Щодо питання цифрової ідентичності в мережі Інтернет. *Публічне та приватне право*. 2022. № 4. С. 35–40; Токарева В.О. Правове регулювання використання алгоритмів для прийняття юридично значущих рішень. *Часопис цивілістики*. 2023. № 49. С. 32–37; Токарева В.О. Правосуб'єктність фізичної особи у відносинах у мережі Інтернет: автореф. дис. ... доктора юрид. наук за спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса: Нац. університет «Одеська юридична академія» МОН України, 2025. 40 с.

³ Шахраї списали грошові кошти з банківської картки або зняли кредит: чи є шанс повернути вкрадене і що на це скаже Верховний Суд. URL: https://protocol.ua/ua/shahrai_spisali_groshovi_koshti_z_bankivskoi_kartki_abo_znyali_kredit_chi_e_shans_povernuti_vkradene_i_shcho_na_tse_skaze_verhovnyi_sud/ (дата звернення: 14.07.2025); Недійсність електронного правочину. https://protocol.ua/ua/nediysnist_elektronnoho_pravochinu_5/ (дата звернення: 14.07.2025).

⁴ Рішення № 104723910 від 13.06.2022 Голосіївський районний суд міста Києва. <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/104723910/> (дата звернення: 14.07.2025); Рішення Святошинського районного суду м. Києва від 27.05.2019 по справі № 759/7688/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8672515810>; Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 28.12.2019 по справі № 922/788/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86717260> (дата звернення: 14.07.2025).

правочинів і, відповідно, на проблему їх дійсності. Йдеться про дотримання умов дійсності правочинів, передбачених ст. 203 ЦК України, з урахуванням використання при цьому цифрових технологій.

Як зазначає О.С. Степанченко, «найбільше труднощів у визначенні дійсності електронного правочину виникає під час ідентифікації сторін. Відсутність інформації про суб'єктний склад правочину фактично робить споживача безправним...».¹ А з огляду на швидкі темпи розвитку новітніх технологій, постійну зміну форм і способів вчинення електронних правочинів від юристів вимагається, на думку цієї дослідниці, переосмислення традиційних правових інститутів і положень національного законодавства з урахуванням відповідної практики іноземних держав².

Ураховуючи ґрунтовність висвітлення проблеми дійсності електронних правочинів (на час проведеного дослідження, оскільки в цьому випадку слід враховувати темпи цифровізації, появу нових технологій, їх вдосконалення та розширення спектра їх використання як з доброю метою, так і навпаки) в докторській дисертації І.В. Давидової³, на частині положень якої варто зупинитися. За її оцінкою, «специфічні особливості укладення правочинів в інтернет-середовищі (як, наприклад, анонімність учасників правовідносин, виявлення волі «на відстані» та неможливість реального її підтвердження тощо) зумовлює сприятливі умови для вчинення фіктивних та удаваних правочинів». Категорія недійсності правочинів розглядається нею як структурний елемент механізму захисту прав учасників цивільних відносин і має на меті припинення поведінки, що не відповідає правовим нормам («відхиляється» від них). Визнання недійсними подібних правочинів зумовлена необхідністю захисту порушених прав добросовісних осіб у випадках недотримання вимог цивільного законодавства щодо дійсності правочину⁴.

Сформульована цією дослідницею концепція правочину та його недійсності в інформаційному суспільстві включає низку важливих положень, серед яких:

- необхідність визнання в умовах цифровізації існування таких категорій правочинів, як «традиційні», «перехідні»

¹ Степанченко О.С. Проблеми дійсності електронного правочину. *Альманах науки*. № 8 (41). 2020. С. 41 (С. 35–42).

² Там само.

³ Давидова І.В. Згадана праця. С. 28–29.

⁴ Там само. С. 28–29.

та «нові», що дозволяє відобразити особливості формування інформаційного суспільства та забезпечити «ефективне використання інформаційних технологій при вчиненні правочинів, а також запобігання виникненню проблем, пов'язаних з юридичною кваліфікацією дій, вчинених з використанням систем розподіленого реєстру (типу блокчейн)»¹. При цьому трактування дій, учинених за допомогою платформи блокчейн, як ІТ-правочину, можливе, на слухну думку І.В. Давидової, лише шляхом формування нової концепції правочину в умовах інформаційного суспільства з розробкою відповідного правового механізму захисту прав учасників відповідних відносин, зокрема, концепції недійсності ІТ-правочинів;

- класифікація ІТ-правочинів залежно від характеру і ступеня використання інформаційних технологій, що дозволить розрізняти: 1) ІТ-правочини, які є діями суб'єктів цивільного права, але не можливі (не існують) поза ІТ-сферою, і можуть бути вчинені за допомогою різних цифрових технологій (зокрема, блокчейну); виділення та законодавчого закріплення ІТ-правочину дасть змогу більш повно забезпечити права та законні інтереси учасників відповідних відносин; віднесення до ІТ-таких правочинів передбачає необхідність врахування особливих підстав визнання недійсним такого правочину з урахуванням «значення технічної помилки, коли запису блокчейн передувало неправильне внесення даних, що потягло хибність усіх наступних операцій, здійснених на підставі неправильних первісних даних»; 2) традиційні за сутністю правочини, пов'язані з ІТ-сферою, що вчиняються за допомогою інформаційних технологій: електронні за формою правочини та такі, що пов'язані з використанням різного роду електронних засобів для їх вчинення» (купівля-продаж товарів, що існують у речовій формі, з використанням інтернету, в т.ч. інтернет-магазинів, цифрових платформ, та їх оплата); правове регулювання таких правочинів зазвичай закріплене законодавчо, а також існує стала судова практика щодо наслідків їх недійсності; 3) умовно нові «перехідні» (які перейдуть з часом до категорії традиційних);
- доводиться розширення діапазону правових наслідків укладення ІТ-правочинів, їх виконання та визнання недійсними;

¹ Там само. С. 6.

зокрема тих, що були вчинені із використанням технології блокчейн (якщо керуватися принципом «юридична правильність первинної операції створює презумпцію дійсності наступних операцій (правочинів)», то, на думку дослідниці, виникають значні ризики неможливості для користувачів технології блокчейн у майбутньому захистити свої права від помилок, які були допущені при здійсненні першої операції;

- необхідність забезпечення захисту прав та інтересів учасників цивільних відносин у цифровому середовищі, що викликано як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками порушення прав та інтересів, яке може бути здійснене шляхом визнання правочину недійсним; відповідно запропонована класифікація недійсних правочинів з вадами волі на: 1) «правочини, в яких внутрішня воля сформувалась неправильно (правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини; 2) правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину (правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом насильства; правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною)»;
- виділено переваги та перешкоди використання системи блокчейн: до *переваг* дослідниця віднесла: децентралізацію; доказовість кожної транзакції; прозорість; безпеку; достовірність; обчислювальну логіку; економію часу, економію ресурсів, у тому числі економію бюджетних коштів унаслідок забезпечення роботи серверу за рахунок коштів учасників торгів та приватних провайдерів, а до *перешкод* відсутність законодавчої бази щодо особливостей використання цієї технології при вчиненні правочинів, що зумовлює необхідність усунення цієї прогалини; необхідність у деяких питаннях досягати консенсусу між великою кількістю учасників; проблеми з масштабістю; великі витрати електроенергії; інерцію учасників ринку; окремо виділено переваги використання блокчейну при укладенні правочинів: «перехід на електронний документообіг; підвищення прозорості реалізації правочину; зниження ризику шахрайства, фальсифікації документів, даних тощо;

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

збільшення швидкості транзакцій; скорочення витрат сторін на супроводження правочину; оптимізація внутрішніх процесів банків; відсутність необхідності залучати третю сторону в якості гаранта дотримання умов; можливість легко проводити аудит виконання контрактів»¹;

- встановлено розширення традиційного кола суб'єктів цивільних правовідносин за рахунок «віртуальних суб'єктів» як особливості суб'єктного складу правочинів в умовах розвитку інформаційного суспільства, що з часом може мати наслідком визнання за певних умов учасниками (квасізуб'єктами), які можуть вчиняти ІТ-правочини, роботів, оснащених штучним інтелектом, зокрема, у випадках вчинення ними правочинів на базі попередньої домовленості фізичних осіб-їхніх власників²;
- негативні наслідки, спричинені використанням ІТ-сфери при укладенні правочинів у мережі Інтернет особами, які не мають необхідного обсягу дієздатності, оскільки ця сфера забезпечує спрощення вчинення правочинів, порівняно з «традиційною» формою, що зумовлює «необхідність закріплення правил (норм), які б гарантували здійснення правочину особою в межах своєї дієздатності» з відповідним механізмом «додаткового захисту», який би підтверджував обсяг дієздатності особи шляхом застосування відповідних електронних засобів ідентифікації, або «вимагав «попереднього схвалення» уповноваженими особами вчинення правочину особою, обсяг дієздатності якої не дозволяє вчинити такий правочин»³;
- розширення кола об'єктів цивільних прав унаслідок розвитку інформаційних технологій: крім традиційних об'єктів (відповідно до ст. 177 ЦК України⁴ – це речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, інші матеріальні і нематеріальні блага), використовуються ІТ-активи, доменне ім'я, веб-сайт як майновий комплекс, інтернет речей, криптовалюти, віртуальні об'єкти тощо;

¹ Там само. С. 18–19.

² Там само. С. 19.

³ Там само.

⁴ Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. №№ 40–44. Ст. 356 (з наступними змінами станом на 27.03.2025).

- визначено основні підстави визнання правочину недійсним з урахуванням специфіки використання інформаційних технологій¹: ризики негативного впливу цифрового середовища, зокрема інтернету, на волю особи, що спричинено великою кількістю різної, іноді протилежної за змістом інформації, що може ввести в оману; може мати місце цілеспрямований вплив на волю чи волевиявлення особи, схилення до вчинення певних дій, у тому числі укладання правочинів (це може бути неякісна або обманна реклама, використання ефекту 25-го кадру, фейкова інформація, інформація з елементами психологічного тиску (гіпнозу) тощо. Вплив такої інформації призводить до формування в особи, яка її сприймає, хибного враження та формування помилкових висновків щодо пропозицій товарів, робіт, послуг, що по суті є введенням особи в оману. Отже специфічні особливості укладення правочинів в інтернет-середовищі (як, наприклад, анонімність учасників правовідносин, виявлення волі «на відстані» та неможливість реального її підтвердження тощо) зумовлює сприятливі умови для вчинення фіктивних та удаваних правочинів. З метою попередження подібних ситуацій дослідниця доводить перспективність використання технологічних платформ, зокрема блокчейну, при доказі несумлінності сторони під час вчинення правочину, що спростить визнання останнього недійсним: блокчейн, на її думку, може виступати новим способом захисту цивільних прав і його використання при укладенні правочинів автоматично має попередити низку правопорушень, які могли мати місце при укладенні традиційних правочинів².

Отже цифрове середовище вплинуло на правочини, що вчиняються з використанням цифрових технологій. Це стосується всіх складників правочину: **суб'єктного складу** (крім традиційних суб'єктів, в укладенні правочину можуть бути задіяні цифрові ресурси на зразок ботів та штучного інтелекту, якщо їх власники або особи, які їх використовують, дали відповідне погодження), а також труднощами виявлення особи, що вчиняє правочин з погляду її дієздатності та належності до особи, від імені якої вчиняється правочин); **об'єктного складу** (крім традиційних цінностей, використання яких притаман-

¹ Давидова І.В. Згадана праця. С. 23.

² Там само. С. 24.

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

но для аналогового суспільства, предметом правочину можуть бути віртуальні об'єкти з мало- або взагалі не визначеним правовим режимом); **формою волевиявлення** (сукупність дій в ІТ-просторі, що забезпечують вчинення правочину і залежать від технології, що при цьому використовується); **додатковими ризиками** з погляду забезпечення дійсності правочину (вплив ІТ-середовища на формування волі особи на укладення правочину, серед яких оманлива або нав'язлива реклама, недостовірна інформація про цінності як предмет майбутнього правочину; панування на ринку відповідних цінностей цифрових гігантів-монополістів, що перешкоджають вхід на відповідний ринок суб'єктів підприємництва з більшим асортиментом товарів, робіт, послуг, більш привабливою для споживачів якістю та ціною; низький рівень цифрової грамотності особи, яка вчиняє правочин, що притаманно для більшості осіб з традиційною освітою аналогового суспільства, якому ще не була відома цифровізація); низьким рівнем **правового забезпечення** цифрових правочинів з урахуванням зазначених та інших обставин, що закономірно з'являтимуться в міру появи нових цифрових технологій, вдосконалення їх використання як з доброю, так і недобросовісною метою.

Все це свідчить про необхідність не просто вдосконалення чинного законодавства, а формування нової його гілки, що регулює відносини в цифровому середовищі. Вже кілька років йдеться про доцільність прийняття Цифрового кодексу України, який би забезпечив правове регулювання відносин в ІТ-сфері¹ (без відповідних фахівців, що знаються на цифрових технологіях, крім правознавців, тут не обійтися).

Можна зустріти зауваження, що чинне правове регулювання дозволяє вирішити справи, пов'язані з визнанням недійсними правочинів, учинених за допомогою цифрових технологій в ІТ-середовищі, про що свідчить судова практика. Так, деякі категорії справ щодо таких правочинів дійсно успішно вирішуються судами. Наприклад, випадки шахрайства в інтернеті, яке набуває різних форм: грошове шахрайство, крадіжка особистих даних або фінансове шахрайство².

¹ Див.: Стефанчук анонсував медичний і цифровий кодекси. URL: https://lb.ua/news/2020/02/25/450867_stefanchuk_anonsiroval_meditinskiy.html (дата звернення: 16.08.2023); Вінник О. Право цифрової економіки: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 49.

² Це можуть бути такі випадки, коли зловмисники під час розмови по телефону за допомогою різноманітних маніпуляцій (хибної інформації про проблеми з картою, представляючись працівником банку, прохань, погроз, тиску, шантажу тощо) виманюють від особи певні банківські

Одним із найпоширеніших видів онлайн-шахрайства є фішинг: шахраї шляхом обману намагаються дізнатися особисту інформацію, в тому числі облікові дані (паролі, PIN-коди) та особисті дані для подальшого незаконного використання. Згідно із ст. 190 Кримінального кодексу України¹ шахрайство – це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою, а відповідно до ч. 3 цієї статті шахрайство, вчинене у великих розмірах, або шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років. Саме за цією частиною правоохоронні органи України кваліфікують шахрайські дії вчинені в ІТ-просторі. Але перспективи притягнення винного до відповідальності незначні через складність встановлення його особи (шахраї діють зазвичай анонімно), а також нерідко транснаціональний характер таких дій та використання різноманітних схем, що ускладнюють пошук таких осіб. Проте законні інтереси постраждалих від подібних дій можуть бути захищені шляхом звернення до суду або страхування від шахрайства у банку користувача, що є простішим і більш економним (з огляду на втрати часу для захисту своїх інтересів у суді, фінансові витрати на послуги адвокатів, а головне – можливість отримання компенсації у разі невстановлення особи шахрая).

Разом з тим, банки намагаються захистити свої інтереси в таких випадках, посилаючись на недотримання постраждалими від шахрайства клієнтами внутрішніх банківських документів, що встановлюють вимоги для власників карткових рахунків та депозитів. Проте суди нерідко стають на бік користувачів, якщо банк не спроможний довести їхню провину стосовно передання фінансової інформації, яка відкриває доступ до коштів клієнта, іншим особам, керуючись при цьому принципом захисту слабшої сторони в споживчих відносинах².

реквізити (номер картки або якусь його частину, термін її дії, пін-код, CVV-2, логіни, паролі для входу в системи онлайн-банкінгу тощо); самостійно втручаються в автоматизовані системи онлайн-банкінгу, в результаті чого або «обнуляється» баланс рахунку, або клієнту банку підвищують кредитні ліміти та «створюють» кредитну заборгованість, якої раніше в неї не було; блокуються та забезпечують перевипуск сім-картки телефону, яка є банківським номером особи; інші зловживання, кількість та види яких постійно збільшуються з огляду на «творчість» зловмисників, які, на жаль, завжди йдуть на крок вперед правоохоронних органів.

¹ Див.: Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131(з наступними змінами станом на 17.07.2025).

² Сидор Аліна. Шахраї списали грошові кошти з банківської картки або зняли кредит: чи є шанс повернути вкрадене і що на це скаже Верховний Суд. URL: <https://protocol.ua/ua/>

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

Однією з найбільш свіжих постанов, що найбільш повно відображає типові правові позиції Верховного Суду у цій категорії справ, постановою КЦС ВС від 16.08.2023 у справі № 176/1445/22¹.

У цій постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 08 лютого 2018 року в справі № 552/2819/16-ц (провадження № 61–1396св18) вказано, що «користувач не несе відповідальності за здійснення платіжних операцій, якщо спеціальний платіжний засіб було використано без фізичного пред’явлення користувачем або електронної ідентифікації самого спеціального платіжного засобу та його держателя, крім випадків, коли доведено, що користувач своїми діями чи бездіяльністю сприяв втраті, незаконному використанню персонального ідентифікаційного номера або іншої інформації, яка дає змогу ініціювати платіжні операції. Такий правовий висновок сформульовано в постанові Верховного Суду України від 13 травня 2015 року у справі № 6–71цс15. Наведені правила визначають предмет дослідження та відповідним чином розподіляють між сторонами тягар доведення, а отже встановленню підлягають обставини, що беззаперечно свідчитимуть, що користувач своїми діями чи бездіяльністю сприяв втраті, незаконному використанню ПІН-коду або іншої інформації, яка дає змогу ініціювати платіжні операції від його імені. У разі недоведеності обставин, які безспірно свідчать про те, що користувач своїми діями чи бездіяльністю сприяв втраті, незаконному використанню ПІН-коду або іншої інформації, яка дає змогу ініціювати платіжні операції, необхідно виходити з відсутності вини користувача у перерахуванні чи отриманні спірних грошових коштів»².

Хоча ця практика є важливою і свідчить про можливість захисту інтересів потерпілих від інтернет-шахрайства цифрових споживачів у судовому порядку, проте вона не віддзеркалює всього спектру можливих зловживань, у результаті яких вчиняються правочини без волі і навіть відома потерпілої від таких дій особи. Це стосується і випадків поширення використання штучного інтелекту (далі – ШІ), що може

shahrai_spisali_groshovi_koshti_z_bankivskoi_kartki_abo_znyali_kredit_chi_e_shans_povernuti_vkradene_i_shcho_na_tse_skage_verhovniy_sud/ (дата звернення: 16.07.2025).

¹ Постанова КЦС ВП від 16.08.2023 у справі № 176/1445/22. Касаційний цивільний суд Верховного Суду. https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_16_08_2023_roku_u_spravi_176_1445_22/?utm_source=Reshenie_v_Zakon&utm_medium=Reshenie_v_Zakon&utm_campaign=Reshenie_v_Zakon (дата звернення: 16.07.2025).

² Там само.

мати місце за обоюсторонньої згоди сторін такого цифрового ресурсу при вчиненні правочину. Однак ШІ недостатньо досліджений з погляду ризиків його використання, можливості їх попередження та мінімізації наслідків небажаних «дій» штучного інтелекту, наділеного низкою людських рис (включно з прагненням ввести в оману, маніпулювати даними/інформацією тощо), про прикрі випадки яких вже існує чимало повідомлень, що зумовлює необхідність адекватної реакції публічної влади¹. Разом з тим, прагнення ЄС², низки країн, зокрема України³, впорядкувати використання ШІ дещо (якщо не сильно) запізнюється, як і комплексне регулювання відносин в ІТ-середовищі.

Непоодинокі випадки вчинення правочинів в інтернет-середовищі за участю споживачів та дрібних і середніх представників цифрового бізнесу, чії права та законні інтереси порушуються з боку так званих цифрових гігантів, що монополізують відповідні ринки, стимулюючи споживачів та згаданих підприємців вчиняти маловигідні для них правочини, користуючись прогалинами в чинному законодавстві.

В ЄС прийнято відповідні акти на захист зазначеної категорії осіб (Регламенти: Digital Markets Act; Digital Services Act⁴), проте Украї-

¹ Як зазначається в одному з інтернет-джерел (Майбутнє технологій чи загроза: що очікувати від штучного інтелекту у 2025 році. <https://www.eset.com/ua/about/newsroom/blog/smart-technologies/maybutnye-tekhnolohiy-chy-zahroza-shcho-ochikuvatyi-vid-shtuchnoho-intelektu-u-2025-rotsi/?rsrlid=AfmB0opGOCoxnY4NaooF6DQNPea6PPFU8SefqusujnpjyQ4EafuuxRAH> (дата звернення: 25.07.2025)), «за останній рік розвиток штучного інтелекту значно прискорився, спричинивши резонанс як серед спеціалістів із кібербезпеки, так і серед звичайних користувачів інтернету. У той час як спеціалісти застосовують штучний інтелект (ШІ) для підвищення кібербезпеки, зловмисники використовують технологію у своїх цілях. Тож цього року очікується зростання шахрайства, схем соціальної інженерії, афер з обліковими записами, дезінформаційних кампаній та інших загроз».

² Регламент (ЄС) 2024/1689 Європейського Парламенту та Ради від 13 червня 2024 року, що встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту та вносить зміни до Регламентів (ЄС) № 300/2008, (ЄС) № 167/2013, (ЄС) № 168/2013, (ЄС) 2018/858, (ЄС) 2018/1139 та (ЄС) 2019/2144 та Директив 2014/90/ЄС, (ЄС) 2016/797 та (ЄС) 2020/1828 (Закон про штучний інтелект). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=OJ:L_202401689 (дата звернення: 12.07.2025).

³ Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Липень 2024. 30 с. <https://cms.thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/page/community/docs/%D0%A0%D0%B5%D0%B3%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%A8%D0%86.pdf>; Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-p#Text> (дата звернення: 14.02.2025).

⁴ Digital Markets Act. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R1925> (дата звернення: 20.02.2025); Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Digital Single Market for Services

1.4. Проблеми дійсності/недійсності правочинів в умовах цифровізації

на запізнюється з урахуванням в своєму законодавстві положень цих актів, за винятком нового Закону України «Про захист прав споживачів» від 10.06.2023¹, спрямованого, серед іншого, на захист прав саме цифрових споживачів, набуття чинності яким пов'язується із завершенням воєнного стану в країні. Проблема дійсності правочинів на монополізованих ринках потребує додаткового висвітлення з огляду на її специфіку та додаткові механізми захисту прав постраждалих від дій монополістів осіб (цифрових споживачів, дрібних та середніх підприємств як учасників цифровізованого ринку).

Отже порушена тут проблема дійсності правочинів в умовах цифровізації відрізняється своєю складністю з огляду на необхідність урахування специфіки цифрових технологій, їх подвійного ефекту та малодослідженості, а також стрімкість змін у використанні таких технологій, появи нових їх видів та застосування нових способів впливу на учасників цифровізованих відносин як з доброю, так і протилежною їй метою.

Оскільки цифровізовані відносини специфічні, так би мовити, комплексно (мають місце особливості всіх їх складників: суб'єктного та об'єктного складів, процедури вчинення правочинів з використанням цифрових технологій, пов'язані з цим ризики та необхідність їх урахування, наслідки недотримання порядку застосування цифрових технологій тощо), то їх врегулювання так само потребує комплексності і відповідного правового врегулювання в кодифікованому акті, положення якого мають враховуватися в галузевих актах – відповідних кодексах чи законах, що регулюють певний вид відносин (цивільних, адміністративних, господарських, земельних, екологічних тощо). Відповідно, вимоги до дійсності цифрових правочинів та традиційних правочинів, що вчиняються із застосуванням цифрових технологій, мають закріплюватися в Цивільному кодексі з урахуванням положень Цифрового кодексу або Закону стосовно особливостей певних видів цифрових технологій (у тому числі блокчейну), що використовуються при цьому.

and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R2065>; <http://data.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj> (дата звернення: 20.02.2025).

¹ Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (дата звернення: 25.02.2025).

РОЗДІЛ 2

ОКРЕМІ НЕДІЙСНІ ПРАВОЧИНИ

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

Засада автономії волі є ключовою для приватного права та цивільних договірних правовідносин, що отримала визнання на міжнародному рівні. У зв'язку з цим вкрай актуальними є дослідження як сутності автономії волі, так її співвідношення із принципом свободи договору, а також наслідків порушення автономії волі для недійсності правочинів.

У доктрині приватного права України фундаментальні дослідження проблематики правової природи правочинів поєднувалися із аналізом свободи волі, автономії волі та свободи договорів у працях О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Т.В. Боднар, В.В. Луця¹, А.В. Луць², І.В. Спасибо-Фатєєвої³, В.О. Горєва⁴ та ін. При цьому переважає підхід, за яким автономія волі на сутнісному рівні пов'язана із диспозитивністю, водночас зустрічається і позиція, що «автономія волі ґрунтується на диспозитивності»⁵.

Розглянемо насамперед становлення концепту «автономії волі». Більшість позицій дослідників зводиться до того, що має місце відсутність цілісного розуміння автономії волі та свободи договорів

¹ Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник / Н.С. Кузнецова та ін.; ред. О.В. Дзера. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 891 с.

² Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2001. 166 с.

³ Договірне право в умовах ринкової економіки: конспект лекцій / І.В. Жилінкова, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін.; за заг. ред. І.В. Жилінкової, В.І. Борисової. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2008. 116 с.

⁴ Горєв В.О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2007. 203 с.

⁵ Шевченко Л. Сутність та значення принципу автономії волі в міжнародному приватному праві. Молодий вчений. 2019. № 4 (68). С. 165–168. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-39> (дата звернення: 03.06.2025).

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

у римському праві¹. Філософи Стародавнього Риму аналізували проблему сутності «свободи», «рівності», проте не вважали, що свобода є універсальним явищем, а лише характеристикою, яка притаманна тільки вільним громадянам. У подальшому обґрунтування концепції свободи було здійснено у середні віки у працях Августина Аврелія та Фоми Аквінського, які вдавалися і до аналізу співвідношення волі та свободи, і свободу вважали ознакою «розумної волі»². У період Відродження філософи та митці теж зробили свій внесок, переважно критикуючи релігійні підходи. Так Нікколо Макиавеллі зауважував, що релігія сприяє «формуванню невільної людини». Саме у вказаний етап історичного розвитку мали місце суттєві перетворення та перехід до концепту «свободи людини, що могла творити себе та довколишнє середовище», що відбувалося винятково через власну свободу³.

Аналіз нормативних актів показує, що поняття «свобода» було закріплене вперше саме в США у Декларації незалежності (1776 року)⁴, а згодом на європейському континенті в Декларації прав людини і громадянина у Франції (1789 року)⁵. Щодо французької моделі, то нормативне визначення передбачає, що «свобода означає робити все, що не зможе призвести до шкоди іншому».

Саме в цей період дослідники вказують і на поширення автономії волі сторін на договірні відносини. Найперше слід звернути увагу на положення Цивільного кодексу Франції (1804 р.), у якому, зокрема у статті 1107, передбачено таке положення: «контракт, навіть якщо він не має назви, регулюється дією загальних правил»⁶. Це дає підстави дійти висновку про перший приклад прояву автономії волі у договірному праві, закріплений законом.

¹ Łukasz Romański. The principle and limits of freedom of contract from the perspective of the Roman law tradition. *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ*. 2016. № 7. С. 72–85. С. 73.

² Герман К. Ю. Розвиток ідеї свободи у філософських та правових дослідженнях. *Право та інновації*. 2015. № 3 (11). С. 116.

³ Там само.

⁴ Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки від 4 липня 1776 р. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php) (дата звернення: 04.06.2025).

⁵ Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen de 1789. URL: <http://www.textes.justice.gouv.fr/textes-fondamentaux-10086/droits-de-lhomme-et-libertes-fondamentales-10087/declaration-des-droits-de-lhomme-et-du-citoyen-de-1789-10116.html> (дата звернення: 03.06.2025).

⁶ L'esprit des législateurs de 1804 quant à la liberté contractuelle. URL: <https://www.etudier.com/dissertations/l'Esprit-Des-L%C3%A9gislateurs-De-1804-Quant/546991.html> (дата звернення: 05.06.2025).

Загалом свобода є одним із трьох «ключових опор» французького цивільного кодексу. Про розвиток підходів та впровадження концепту «автономії волі» у Франції свідчать норми, що були прийняті у XIX столітті, зокрема про вимогу дотримуватися громадського порядку, засад «доброї моралі», а також для захисту певних категорій контрагентів, наприклад, споживачів¹.

На початку XX століття набув чинності Цивільний кодекс Німеччини (з 1 січня 1900 р.), який прямо не закріплював ні автономії волі, ні свободи договору, проте згадував про волю у договірному праві § 311 та § 145, по суті визначаючи її ключовою засадою². У межах автономії волі сторони вправі визначити форму та зміст договору, але обов'язковою вимогою закону для укладення договору називалась дієздатність сторін³.

Наприкінці XIX та на початку XX століття в англійському праві розвивається концепція автономії волі, яка стає ознакою публічної політики⁴. Показовою є справа «George Mitchell (Chesterhall) Ltd v Finney Lock Seeds», де воля сторін визначати умови договору порівнювалася із «пригніченням слабкої сторони»⁵. На основі такої позиції пізніше були розглянуті справи, в яких «дрібним шрифтом сторона звільняла себе від відповідальності» (наприклад, «Thompson v. London, Midland and Scottish Railway Co.», 1930 р.⁶ та «L'Estrange v. F. Graucob Ltd.», 1934 р.⁷). Ще буквально через два десятиліття, виходячи із необхідності розумного результату та обмеження волі, такі положення договорів почали визнавати недійсними (справи «Canada Steamship Lines

¹ Alexandre Rigolet. La liberté contractuelle – Les réformes passent, le principe reste. URL: https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/245232/1/Libert%C3%A9%20contractuelle_article%20RFDL_2018.pdf (дата звернення: 03.06.2025).

² Çiçek Ersoy Artunç. Vertragsfreiheit als Erscheinungsform der Privatautonomie im deutschen Zivilrecht. *Annales XL*, N. 57, 295–320, 2008. 302. С. 265–320. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/7000> (дата звернення: 07.06.2025).

³ Alte Gesetze: Paragraphen aus dem 19. Jahrhundert. URL: <https://www.ndr.de/geschichte/Das-Buergerliche-Gesetzbuch-Paragraphen-aus-der-Kaiserzeit, altegesetze100.html> (дата звернення: 08.06.2025).

⁴ Printing and Numerical Registering Co v Sampson. URL: <https://amp.en.google-info.org/index.php/42359467/1/printing-and-numerical-registering-co-v-sampson.html> (дата звернення: 03.06.2025).

⁵ George Mitchell (Chesterhall) Ltd v Finney Lock Seeds [1983] 2 AC803. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/george-mitchell-v-finney-lock-seeds.php> (дата звернення: 08.06.2025).

⁶ Thompson v London, Midland and Scottish Railway Co 14 May 1929 [1930] 1 KB41, CA. URL: https://www.iclr.co.uk/document/1890631917/casereport_49270/html (дата звернення: 10.06.2025).

⁷ L'Estrange v E. Graucob Ltd [1934] 2 KB394. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/lestrange-v-graucob.php>

Ltd v The King», 1952 р.¹, «Sze Hai Tong Bank Ltd. v. Rambler Cycle Co. Ltd.», 1959 р.²) тощо.

В європейському науковому вимірі цього часу на формування концепту «автономії волі» вплинули дослідження вчених-економістів. Найбільш важливою, виходячи із соціальної справедливості, є позиція Вільфреда Парето, який обґрунтував, що процес розподілу благ, а також прав передбачає завжди виграш кожного із учасників, або принаймні не програш. Тобто вчений вважав, що добровільність покращує добробут усіх сторін договірних відносин, які мають отримати поліпшення своїх майнових благ у майбутньому³.

Таким чином, XIX століття знаменується першими спробами нормативного закріплення «автономії волі», а у XX столітті автономія волі сторін договору обмежується вже типовими договорами та потребою захисту прав споживачів.

XX століття для української історії вкрай важке. На тлі двох світових війн, голодомору, репресій, наступу на свободу сторін приватних відносин відбувалося прийняття цивільних кодексів. Ураховуючи історичні, політичні та інші обставини, норми ЦК УРСР 1922 року не базувалися на концепції автономії волі⁴. Хоча окремі елементи при ретельному аналізі можна простежити, а саме «право укласти двосторонній правочин» (ст. 26); «положення, що недотримання форми договору, визначеної законом, не призводить автоматично до недійсності правочинів, а тільки тоді, коли такий наслідок передбачено законом» (ст. 29); «право дієздатної особи вчинити правочин через представника, якщо цього не забороняє закон» (ст. 38); «договір буде укладеним, якщо сторони виразили взаємно згоду з істотних умов» (ст. 130); «у кожній стороні двостороннього договору є право відмовити іншій стороні щодо одержання зустрічного задоволення» (ст. 139) тощо.

Наступний ЦК УРСР 1963 року практично у повній мірі відтворював усталений радянський підхід у регулюванні цивільних відносин, не гарантуючи свободи, проте містив елементи концепту «автономії

¹ Canada Steamship Lines v The King [1952] AC192. URL: <https://www.lawteacher.net/cases/canada-steamship-lines-ltd-v-the-king.php> (дата звернення: 10.06.2025).

² Sze Hai Tong Bank Ltd v Rambler Cycle Co Ltd. URL: <https://swarb.co.uk/sze-hai-tong-bank-ltd-v-rambler-cycle-co-ltd-pc-1959/> (дата звернення: 03.06.2025).

³ Vilfredo Pareto. https://en.wikipedia.org/wiki/Vilfredo_Pareto (дата звернення: 17.06.2025).

⁴ Цивільний кодекс УРСР від 16 грудня 1922 р. URL: https://jurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usr_1922.pdf (дата звернення: 17.06.2025).

волі».¹ Наприклад, «виникнення прав та обов'язків із тих угод, що передбачалися законом, а також із таких, що ним не передбачалися, проте вони і не мали суперечити законам» (ст. 4); «угода була укладена навіть у тих випадках, коли закон не передбачав її форму, проте поведінка сторін засвідчувала волю укласти її» (ст. 42); «у випадку наявності на те волі особи до укладення договору міг залучатися представник» (ст. 62); «кожна із сторін вправі вільно давати згоду стосовно способів виділення частки у спільному майні» (ст. 115); «право у письмовому договорі передбачити неустойку» (ст. 180); «воля сторони щодо можливості замінити зобов'язання» (ст. 220); «наявність волі сторін у питанні регулювати відносини як співавторів» (ст. 479) та інші. Отже в силу невід'ємності автономії волі у природі цивільно-правового регулювання окремі елементи були присутні, незважаючи на досить авторитарний та централізований підхід загалом.

Трансформаційні процеси у ХХ столітті відбулися і в європейських державах, наприклад, розширення автономії волі у цивільному праві Франції призвело до поступового визнання принципу свободи договору. Зокрема ще у 1994 році рішенням Конституційної Ради Франції не було кваліфіковано свободу договору як «принцип конституційної цінності», оскільки «ні одне положення Конституції не гарантувало договірної свободи», проте через 6 років було прийнято протилежне рішення Конституційною Радою (від 19 грудня 2000 року), яке передбачило, що «договірна свобода впливає із ст. 4 Білля про права людини і громадянина».² Результатом ухвалення рішення Конституційною Радою 2000 року стала розробка змін та виходу в 2016 році статті 1102 в новій редакції, що визначила «право кожного вільно укласти чи не укласти договори, обирати контрагентів, визначати зміст та форму договору в межах, які встановлені законом».³ Таким чином, нормативне закріплення концепту автономії волі у договірних відносинах призвело до гарантування принципу свободи договору із таким обмеженням, як неприпустимість порушення громадського порядку. Концепт автономії волі у договірному праві Франції поширюється не тільки на договірні відносини, але і переддоговірні.

¹ Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/ed19630718#Text> (дата звернення: 17.06.2025).

² Lauriane Nauchard. L'affirmation de la liberté contractuelle. URL: <https://www.lepetitjuriste.fr/laffirmation-de-liberte-contractuelle/> (дата звернення: 19.06.2025).

³ Там само.

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

У Німеччині так само поступово були внесені зміни та розширене правове регулювання автономії волі у договірних відносинах. Сучасні норми ЦК Німеччини договірну свободу обмежують заборонами протиправності (§ 134) та аморальності (§ 138). Крім того, автономія волі сторін договору суттєво обмежена правами споживачів. Книги 3–5 Цивільного кодексу Німеччини (право власності, сімейне право та спадкове право) містять вичерпний перелік договорів, які можуть укладати особи при розпорядженні власністю, а також у сімейних та спадкових правовідносинах¹.

Виникає питання чи тотожні концепти «автономії волі» та «свободи волі» у сучасному розумінні, а також яке їх співвідношення із свободою договору.

У законодавстві країн – членів ЄС втілюється досить часто підхід, запропонований Кантом – «автономія волі є властивістю волі, є законом сама по собі (принцип автономії)»². Як приклад вчені наводять положення Закону Іспанії «Про особу, сім'ю та спадщину», який визначає здатність людини самостійно регулювати питання, що стосуються їх сімейних відносин. Водночас у держави є право встановити правила для регулювання не тільки сімейних, але і цивільних правовідносин, що можуть містити примус до реалізації волі із дотриманням певних правових норм. У випадку мультикультуралізму у людини є вибір концепції справедливості, з якою вона себе ідентифікує (національним законодавством чи правом постійного місця проживання), що сприяє інтеграції особи³. Таким чином, проблематика свободи волі проявляється як у законодавстві держав-членів ЄС, так і в Україні, проте варто погодитися із В.О. Савченко, що є потреба уточнити саме поняття «свобода волі»⁴.

Отже поняття «автономія волі» та «свобода волі» вкрай пов'язані між собою, проте не тотожні, вони відображають різні грані концепту свободи особи у приватних відносинах, яка існує незалежно від її формального закріплення. Прояв свободи волі міститься у прин-

¹ Vertragsfreiheit. URL: <https://www.bpb.de/nachschlagen/lexika/recht-a-z/324296/vertragsfreiheit>. (дата звернення: 13.06.2025).

² Andrews Reath. Chapter 2 – Kant's conception of autonomy of the will. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/kant-on-moral-autonomy/kants-conception-of-autonomy-of-the-will/ACBA295D126AB165FFCD46C1D36D3E49> (дата звернення: 03.06.2025).

³ Ayago A.D. Autonomy of the will, public policy and international public order in european family and succession law regulations. Cuadernos de Derecho Transnacional, 2021. No13 (2). P. 1020.

⁴ Савченко В.О. Детермінація свободи волі в цивільному праві ЄС та України. *Нове українське право*. 2022. Випуск 6. Т. 2. С. 139.

ципах цивільного права держав-членів ЄС, зокрема «The Principle of «Framed» Autonomy»; «The Principle of Protection of the Weaker Party»; «The Principle of Non-Discrimination»; «The Principle of Effectiveness»; «The Principle of Balancing»; «The Principle of Proportionality»; «An Emerging Principle of Good Faith and of a Prohibition of Abuse of Rights»¹. Порівняння принципів із системою засад українського цивільного права дає змогу стверджувати, що у вітчизняній системі у результаті взаємодії «автономії волі» та «свободи волі» важливу роль відіграє принцип свободи договору.

Крім того, в аспекті цього дослідження важливо здійснити порівняльний аналіз термінів «свобода» та «свобода договору» із позиції концепту автономії волі. Л. М. Загоруй обґрунтовує, що «свобода особи виявляється у цивільному праві у різній формі, у принципах права». Учений пропонує розглянути «природну свободу як право на свободу, так як воно є вже певним підґрунтям для появи правової вимоги, що, з одного боку, відображає уявлення про свободу, а з іншого – є і певною передумовою набуття правового стану свободи, що потім через принципи, елементи правового методу, суб'єктивні права та інші форми втілюється на практиці. При цьому кожна вимога, щоб стати правовою, має бути обумовлена політичними та економічними рівнями суспільного розвитку та соціальними можливостями людей»². Можна тільки частково погодитися із вказаним підходом, зокрема щодо того, що свобода особи у цивільних правовідносинах виражається у певній формі, водночас дискусійним є фактичне ототожнення поняття «принципи цивільного права» та «свобода фізичної особи». Вказані категорії тісно пов'язані, проте у концепті автономії волі саме принципи права обмежують природну свободу. Концепт автономії волі у договірних відносинах визначає можливості фізичної особи щодо укладення правочину, що буде вважатися дійсним.

Українські цивілісти досить часто ототожнюють поняття «свобода договору» та «принцип свободи договору». Водночас у окремих дослідженнях має місце і суттєве їх обґрунтоване розмежування. Наприклад, Ю. В. Цюкало обґрунтував, що «принцип свободи договору є приватноправовим по своїй природі та не може вважатися тільки засадою цивільного права, а є по своїй сутності значно більшим,

¹ Reich N. *General Principles of EU Civil Law*. Cambridge: Intersentia, 2013. 244 p.

² Загоруй Л. М. Принцип цивільного права – форма вираження ідеї свободи фізичної особи. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2017. № 2 (78). С. 225.

складовою принципу автономії волі»¹. Такий підхід видається виправданим.

Можна зустріти і позицію, що «свобода договору ґрунтується на свободі волевиявлення, що походить із свободи волі, яка може у цивільному праві бути реалізована через диспозитивність»². Вказаний підхід також досить обґрунтований, оскільки поняття «автономія волі», «диспозитивність», «свобода волі» та «свобода договору» у приватних правових відносинах тісно взаємопов'язані.

На думку Р.Ю. Ханік-Посполітак, «принцип свободи договору має центральне значення у системі всіх принципів зобов'язального права, оскільки кожен правочин, а не тільки договір, є по суті вольовим актом»³. Ця позиція тільки підкреслює взаємозв'язок понять «автономія волі», «свобода волі» та «свобода договору».

Щодо концепції автономії волі, то також зустрічається підхід, коли науково доводиться необхідність поєднання «свободи договору» та «обов'язковості договору», що вже є певною тенденцією сучасного зобов'язального права. Вказане обумовлене тим, що свобода договору не є абсолютною, а обмежується⁴. О.В. Басай зауважує при цьому, що обмеження свободи договору можливі не тільки нормативним актом, але і звичасм ділового обороту, певним суспільним інтересом, необхідністю захисту слабшої сторони, а також такими засадами, як розумність, справедливість і добросовісність⁵.

У дисертації при дослідженні свободи договору А.В. Луць доводить, що вона має такі ознаки:

- свобода волі зі вступу у договірні відносини;
- свобода волі щодо вибору контрагента;
- свобода волі з обрання форми і змісту договору;
- право на укладення тих договорів, які не передбаченні законом, але не суперечать йому;

¹ Цюкало Ю.В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 211.

² Дрішлюк В.І. Принцип свободи договору в договірних відносинах у сфері надання медичних послуг. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 3–4. С. 67.

³ Ханік-Посполітак Р.Ю. Принцип свободи договору в європейському праві. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. 2006. Т. 53. С. 128.

⁴ Білецький Микола Валерійович. Співвідношення принципу «pacta sunt servanda» та інституту спонукання до укладення договорів із принципом свободи договору в цивільному праві. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=258%3A240412-21&catid=43%3A3-0512&Itemid=47&lang=ru (дата звернення: 19.06.2025).

⁵ Басай О.В. Принцип свободи договору за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Випуск 1(3). С. 125.

- свободу волі визначати способи по забезпеченню зобов'язань;
- свободу волі змінити, розірвати та продовжити строк дії договору;
- свободу волі визначати форму відповідальності за договором¹.

Вказані ознаки відображають різні вольові грані свободи договору та узгоджуються із концептом автономії волі.

При аналізі впливу свободи волі на зобов'язальні відносини В.О. Горев пропонує виділяти свободу волі на різних етапах укладення правочину та його виконання, зокрема «на етапі переговорів по укладенню правочину, безпосередньо під час укладення, коли здійснюється вибір контрагента, свобода волі щодо визначення форми та змісту правочину, його зміни і розірвання»². Така позиція автора є достатньо виправданою, проте потребує тільки доповнення етапом після виконання договору, що може мати важливе значення у разі, коли виконання правочину не є належним чи завдало шкоди прихованими обставинами або є потреба у продовженні дії.

Окрему увагу заслуговують правочини за участі публічних суб'єктів, зокрема державних органів. Можливість самостійно ухвалювати рішення про укладення договорів у них є вкрай обмеженою, особливо у таких ситуаціях, коли державний орган продає майно, здає його в оренду або передає у концесію; закон прямо зобов'язує укласти договір із певними умовами; орган не зобов'язаний укласти договір, але все ж вирішує це зробити добровільно³. У цих випадках дійсно спостерігається суттєве обмеження автономії волі публічних суб'єктів у сфері правочинів.

Концепція автономії волі передбачає добросовісність при укладенні та виконанні правочинів, а недотримання цієї засади може призвести до визнання правочинів недійсними. З огляду на це вкрай важливо зупинитися на співвідношенні цих категорій. У зарубіжній літературі у результаті співвідношення автономії волі та добросовісності пропонують виділяти три концепції: 1) «концепція підтримки»: відповідно

¹ Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2001. С. 54.

² Горев В.О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Харківський національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2007. С. 37.

³ Беляневич О.А. Принцип свободи договору за Цивільним та Господарським кодексами України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2004. № 60–62. С. 66.

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

до цієї концепції вважається, що автономія волі та добросовісність здебільшого існують як окремі категорії, проте трапляються ситуації, коли вони взаємно підкріплюють одна одну, маючи спільну мету. Так, наприклад, якщо сторони досягли згоди щодо всіх істотних умов договору, але не оформили його належним чином, принцип добросовісності дає змогу вважати такий правочин обов'язковим або притягнути до відповідальності за порушення обов'язків під час переговорів, якщо згоди остаточно не досягнуто. У такій ситуації виникає суперечність не з усіма аспектами свободи договору, а лише з правом сторін відмовитися від укладення договору. Таким чином, ця позиція обґрунтовує концептуальний зв'язок між добросовісністю та автономією волі при укладенні договору через їхню взаємну залежність або спільну спрямованість на досягнення однієї мети. З практичної позиції у разі відсутності добросовісності така концепція має перепони при впровадженні, але суддя при виникненні спору буде враховувати як автономію волі, так і вимогу добросовісності; 2) «концепція протиставлення»: автономія волі та добросовісності перебувають у протиставленні, проте ця думка має свої вади, адже деякі аспекти свободи при укладенні договору за своєю суттю не можуть суперечити добросовісності. Насамперед йдеться про свободу волі у виборі контрагентів, яка, як зазначають науковці, зазвичай не вступає у конфлікт із принципом добросовісності; 3) «концепція призматичності»: за цим підходом добросовісність виступає своєрідною призмою для оцінки автономії волі при укладенні правочину, що дає змогу виправляти її можливі викривлення. Якщо ж виправити дисбаланс не вдається, добросовісність набирає чинності як «коригуючий механізм». Таким чином, вона покликана забезпечити захист прав сторін договірних відносин і у разі відхилення від загальних правил може стати підставою для виникнення додаткових обов'язків за правочином.¹ До вказаної наукової дискусії на європейському рівні долучаються і українські вчені, які зауважують, що у сучасних умовах добросовісність є не просто обмеженням автономії волі сторін договірних відносин, а корекційно-правовим інструментом, який має вплив на переддоговірний етап та етап укладення і виконання договору. Наприклад, О. А. Беяневич обґрунтовує, що «корегувальна властивість добросовісності надає змогу обмежити автономію волі сторін правочину, до-

¹ Munukka J. Harmonization of contract law: in search of a solution to the good faith problem. *Scandinavian Studies in Law*. 2005. № 48. P. 243–245.

помагає їм рухатись у правових траєкторіях, потрібних суспільству, впливаючи тим самим на правосвідомість учасників зобов'язальних відносин, визначаючи водночас стандарти поведінки»¹.

Добросовісність також є ключовою для принципу обов'язковості виконання договірних зобов'язань, що також є правовим та етичним обмеженням автономії волі сторін. Це простежується у судовій практиці України. Наприклад, постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року по справі № 390/34/17 містить позицію, що «добросовісність є поведінковим стандартом, який має здатність визначати чесність, відкритість та повагу до інтересів всіх учасників правовідносин». Крім того, у постанові згадується доктрина «venire contra factum proprium» («заборона суперечливих проявів поведінки»), в основі якої римський підхід «non concedit venire contra factum proprium» («ніхто не вправі вчиняти тих дій, що суперечать попередньому вчинку») і ґрунтується на засаді добросовісності. Отже у тих випадках, коли дії відповідають попередній заяві чи діям, на які одна із сторін розумно покладається, то вони не суперечать добросовісності².

Добросовісність є важливим попереджувальним інструментом для недопущення будь-яким зловживанням автономії волі, що впливає на дійсність правочинів. На думку Р.В. Алексій, «у разі зловживання свободою договору сторона правовідносин здійснює дії, що є свідомими та протиправними, водночас, якщо такі дії вчиняються особою, яка не усвідомлює значення своїх вчинків чи не здатна їх контролювати, або якщо договір укладається під впливом помилки, про умисел не може йтися. Як приклад зловживання свободою договору можна навести укладення правочину за надзвичайно не вигідних умов під тиском важких життєвих обставин»³.

Зловживання автономією волі може призводити до недійсності правочинів. У випадку наявності в особи повної дієздатності, вона вправі укласти правочин, визначити у ньому права та обов'язки у межах автономії волі, але якщо укладення правочину відбувалося із спонукання однієї сторони іншою, і фактично мали місце не вигід-

¹ Беяневич О.А. Принцип свободи договору за Цивільним та Господарським кодексами України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2004. № 60–62. С. 69.

² Постанова Верховного Суду від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/81263995> (дата звернення: 10.06.2025).

³ Алексій Р.В. Зловживання свободою договору в деяких правочинах з вадами волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 56.

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

ні умови, що порушили принципи рівності, необхідності дотримання моральних засад суспільства, то йдеться про фактичний вихід сторони за межі, передбачені ЦК, оскільки має місце порушення прав, інтересів однієї із сторін або їм була завдана шкода. Варто також зауважити, що у разі спонукання до вчинення правочину, який очевидно є вигідним для однієї із сторін, має місце умисел з боку контрагента, який може навіть бути поінформованим про важкі обставини (матеріальну скруту, тяжку хворобу тощо), або є явно корисливі та кабальні умови, що призводять до надмірної шкоди. У такому разі можна заявляти вимогу про визнання такого правочину недійсним.

Необхідно також проаналізувати співвідношення автономії волі та принципу рівності в аспекті гарантування дійсності правочинів. На думку С.П. Погребняка, «рівність у праві є певною вимогою, відповідно до якої необхідно вчиняти в однакових ситуаціях однаково, а в різних – не однаково»¹. Досить поширеним є підхід, при якому формальна рівність у праві реалізовується через гарантування «рівності перед законом, судом, рівність прав, свобод, обов'язків»². Для цивільно-правових відносин засада рівності вже не просто принцип, а також метод і основа для розмежування приватноправового та публічно-правового регулювання³. Важливо наголосити, що автономія волі обмежується принципом рівності. З позиції Конституційного Суду України не гарантування буквальної рівності не означає автоматично те, що порушено принцип рівності⁴. Із урахуванням практики Конституційного Суду України М.В. Менджул доходить висновку, що «принцип рівності не є тільки формальним критерієм, але має і передбачати однакове ставлення та доступність можливостей, але при цьому він не гарантує абсолютну заборону певних обмежень або переваг»⁵.

Таким чином, засада рівності в аспекті автономії волі відіграє важливу роль як критерій для обмеження волі, саме тому вона є необ-

¹ Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків, 2008. С. 75.

² Там само. С. 82–84.

³ Басай О.В. Принцип юридичної рівності учасників цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 355.

⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18> (дата звернення: 17.06.2025).

⁵ Менджул М.В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. С. 213.

хідною передумовою для гарантування дійсності правочину на різних етапах зобов'язальних відносин (переддоговірному етапі, а також етапі укладення та виконання договору).

Верховний Суд також частково тлумачить автономію волі, зокрема у частині свободи договору. Наприклад, у Постанові від 1 липня 2020 року у справі № 816/378/16 було обґрунтовано, що «особа може у рамках свободи правочинів вчиняти всі правомірні дії, які можуть призвести до створення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків». Крім того, Верховний Суд зауважив на необхідності «правомірності дій і що для того, аби правочин був правомірний, нема потреби вказувати на це у законі, достатньо, щоб такий правочин не був заборонений»¹.

Автономія волі в українському цивільному праві гарантує контрагентам не тільки свободу укладення самого договору, але і волю у питанні обрання контрагента, визначення змісту, форми договору, що узгоджено із європейськими стандартами (DCFR² та PECL³).

Рекодифікація ЦК України з метою європеїзації цивільного права вимагає перегляду тих принципів та вимог до гарантування автономії волі, які будуть гарантувати правомірність та дійсність правочинів, що сприятиме інвестиційній привабливості та прискореній відбудові по завершенню повномасштабної війни.

У цьому аспекті варто проаналізувати зміст «Принципів, Дефініцій і Модельних Правил Європейського приватного права» (Draft Common Frame of Reference – DCFR), які базуються на підході відходу від прямих регулюючих норм, тобто від позитивного регулювання приватних відносин. З цього приводу Є.О. Харитонов та О.І. Харитонova зауважують, що для «формування європейських принципів приватного права були здійснені порівняльно-правові дослідження різних національних норм приватного права у державах-членах ЄС, які підтвердили наявність європейського приватного права»⁴. З вказаним підходом доречно погодитись, ураховуючи поширеність у приватних

¹ Постанова Верховного Суду від 1 липня 2020 року у справі № 816/378/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458930> (дата звернення: 10.06.2025).

² Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf (дата звернення: 10.06.2025).

³ The principles of European contract law – additional chapters of Part III – 2002. URL: <https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/PECL3en.html> (дата звернення: 10.06.2025).

⁴ Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Принципи DCFR: сутність та значення для гармонізації цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу. *Часопис цивілістики*. Випуск 18. 2015. С. 166.

системах європейських держав концепту автономії волі, рекодифікація ЦК України має на неї орієнтуватися як на основу для гарантування дійсності правочинів.

«Принципи, Дефініції та Модельні Правила Європейського приватного права» (DCFR) містять ключові можливі обмеження автономії волі при укладенні правочинів, а саме:

- рамки щодо свободи волі у частині третіх осіб (загальний підхід передбачає можливість сторін визначити права та обов'язки у правочині тільки щодо себе, якщо не передбачено іншої можливості. Відповідно правочин буде дійсним доти, поки він не порушить права третьої особи. DCFR має і низку винятків щодо представництв, передбачення застережень на користь третіх осіб);
- межі автономії волі, спрямовані на недопущення завдання шкоди третій особі та суспільству загалом (у випадку, коли контрагент виходить за рамки автономії волі та його дії завдають шкоди третім особам/суспільству, то правочин може бути визнаний недійсним, навіть якщо були дотримані вимоги рівності, а також інші засади для його укладення. Наприклад, якщо правочин порушує автономію волі та суперечить актам і положенням, прийнятим у ЄС, або антимонопольному національному законодавству, що завдає суспільної шкоди, то він повинен визнаватись недійсним);
- межі автономії волі, спрямовані на мінімізацію неповної згоди (наприклад, якщо певна сторона правочину має очевидно слабшу позицію, то це може зумовити невільну згоду на його укладення, навіть призвести до дезінформації, у тих випадках, коли правочин укладено внаслідок помилки чи шахрайства, примушування/несправедливої експлуатації, що однозначно є підставами для визнання правочину недійсним);
- межі автономії волі, які мають на меті попередити дискримінацію (в ЄС дискримінація вважається особливою антисоціальною формою заперечення автономії волі, такою, що посягає на людську гідність. DCFR забороняють дискримінацію за статтю, віком, іншими критеріями, перелік яких не є вичерпним, дає змогу державам-членам ЄС його широко тлумачити та визначати у власному законодавстві);
- межі автономії волі, які унеможливають ситуацію нерівності

при проведенні переговорів (укладення правочину на основі типового зразка досить часто зумовлює стан нерівності сторін, яка може не розуміти стандартних умов, що також може призвести до незадоволеності, відчуття вимушеного укладення договору тільки на цих умовах, які сторона не сприймає, проте на них погоджується. Така ситуація досить поширена із споживачами, коли підприємці пропонують погоджуватися на типові умови, а також у випадку укладення правочину «крупним» суб'єктом підприємницької діяльності із «малим», останній теж вимушено йде на невігідні умови. Отже DCFR, базуючись на автономії волі, намагаються досягти збалансованих підходів до укладення правочинів, обережно розширяючи існуючі межі *acquis* ЄС);

- межі автономії волі, які спрямовані на недопущення приховування інформації на переддоговірному етапі (з метою недопущення несправедливої ситуації укладення правочину під впливом помилки/примусу/шахрайства/експлуатації є важливим передбачення правових механізмів гарантування отримання сторонами правочину повної та достовірної інформації, яка б давала можливість впевнено заявити про повну поінформованість контрагентів. Законодавство повинно закріплювати обов'язки щодо повного інформування про основні ознаки, характеристику товарів, послуги, всі істотні умови договору. DCFR передбачає правовий захисний механізм захисту від помилки при укладенні правочину шляхом передбачення обов'язків з передання контрагентам повної інформації для обґрунтування прийнятих рішень, незалежно від того, хто є стороною договору – споживач чи суб'єкт підприємницької діяльності. Крім того, містяться критерії розуміння поняття «вагома інформація», під якою розуміють таку інформацію, при наявності якої сторона не уклала б договір. Відповідно у сторони є право на захист від такої ситуації і підстава для визнання правочину недійсним);
- межі автономії волі, які попереджають приховування інформації про умови правочину (DCFR передбачає, що навіть при сучасних умовах інформаційної глобалізації досить частими є випадки на практиці з укладення правочинів при відсутності інформації щодо умов договору. Наявні традиційні форми за-

хисту були розроблені у період поширеності простих договорів як за змістом, так і за оформленням, відсутності електронної комерції. За умови розвитку довгострокових (складних) правочинів, поширеністю типових договорів умови на ринку суттєво змінилися. Стандартні умови досі є зручними, водночас у більшості випадків не всі їх розуміють, особливо споживачі, або розуміння не охоплює усіх правових наслідків. Саме тому DCFR передбачає правові інструменти для захисту при укладенні проблемних правочинів, сторонами яких є як споживачі, так і суб'єкти підприємництва;

- межі автономії волі, що забезпечують мінімально достатнє втручання (будь-які обмеження повинні бути пропорційні та обґрунтовані формами втручання. Тобто DCFR гарантує автономію волі, але із певними обмеженнями, які повинні мати правомірну підставу, бути мінімально необхідними із урахуванням вимоги справедливості);
- межі автономії волі, які гарантують безпеку (можливі такі обмеження автономії волі, що передбачені законодавчими вимогами, узгоджуються із добросовістю втручань у чужі справи, недопустимістю безпідставних збагачень, передбачення також позадоговірних видів відповідальності за ту шкоду, яка була завдана третім особам);
- межі автономії волі, які узгоджені із політичними рамками (автономія волі сторін договірних зобов'язань поважається, якщо це узгоджується із політичними цілями, гарантуванням доброзичливого ставлення до сторін, їх права при розумних підставах діяти вільно);
- межі автономії волі, спрямовані на захист «вразливих» сторін (DCFR насамперед гарантує захист споживачам як особливо уразливій категорії учасників договірних відносин. Рекомендується у правочинах за участі споживачів не встановлювати право відступити від правила, що може завдати шкоди. Переважна частина правил щодо захисту споживачів у DCFR походять із *acquis* ЄС, відповідно вони є частиною правового регулювання. Згідно з європейськими стандартами споживачем вважається будь-яка фізична особа, яка переважно діє з метою, що не пов'язана з торгівлею, підприємництвом чи професійною діяльністю. Також під-

креслюється, що в перспективі слід розглянути питання про захист інтересів «малого бізнесу». Відтак пріоритетом для забезпечення справедливості у межах DCFR є захист уразливої або слабкої сторони);

- межі автономії волі, що мають на меті сприяти економічному добробуту (DCFR допускає обмеження свободи договору у випадках, коли це необхідно для запобігання «провалам» ринку, зокрема через інформаційну асиметрію, з метою посилення конкуренції та забезпечення ефективнішого функціонування ринку)¹.

Значення обмежень автономії волі при укладенні правочину полягає у тому, що їх дотримання є запорукою дійсності правочинів та у випадку виходу за межі автономії волі можливе визнання їх недійсними.

Правочин прийнято розглядати як правомірну дію, що узгоджується із межами автономії волі, може породжувати правові наслідки, що зумовлені волею учасників цивільних правовідносин. І.В. Давидова зауважує, що «правомірність є однією з ключових рис правочину, вона означає, що дії сторін цивільних відносин здійснюються у дозволених межах з метою виникнення, зміни чи припинення цивільних прав і обов'язків, одночасно виступаючи підтвердженням їхньої цивільної дієздатності»². Реалізуючи свободу волі та не виходячи за межі автономії волі, сторони будуть діяти правомірно.

В Україні Верховний Суд виходить із позиції «презумпції правомірності правочину», відповідно до якої договір вважається правомірним, тобто він здатний встановлювати, змінювати або припиняти права та обов'язки доти, доки презумпція його правомірності не буде спростована судовим рішенням. Подібний підхід поширюється й на інші договори та має значення для обмеження свободи укладання договорів.

Свобода договору не надає учасникам цивільних відносин права самостійно визнавати правочин недійсним (нікчемним чи оспорюваним) та встановлювати правові наслідки його недійсності. Водночас у межах автономії волі допускається лише зміна правових наслідків

¹ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. P. 62–89. URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf (дата звернення: 10.06.2025).

² Давидова І.В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. *Часопис цивільстики*. 2015. Випуск 18. С. 27.

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

оспорюваних правочинів, що підтверджується практикою Верховного Суду¹.

Певним засобом захисту учасників зобов'язальних відносин є норма статті 206 Цивільного кодексу України, яка обмежує свободу вибору форми правочину та забороняє усну форму у випадках, коли недотримання письмової форми призводить до недійсності правочину або коли закон вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення чи державної реєстрації. Крім того, у частині третій статті 206 ЦК України законодавець передбачив можливість укладення усних правочинів для виконання письмових договорів за винятком ситуацій, коли це суперечить умовам договору або вимогам закону.

Загалом Цивільний кодекс України визначає загальні підстави для визнання правочину недійсним:

1. Порушення вимог до змісту правочину (ст. 203 ЦК України). Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

2. Порушення вимог щодо письмової форми правочину (ст. 218 ЦК України). Недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом.

3. Недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу та піклування (ст. 224 ЦК України).

4. Недійсність правочинів, вчинених під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості, тяжкої обставини (ст. 229–233 ЦК України)².

Стаття 225 Цивільного кодексу України визначає правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними³. Тобто йдеться про дефект волі, причини якого можуть бути різними:

¹ Постанова Верховного Суду від 23 січня 2019 року у справі № 355/385/17. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_23_01_2019_roku_u_sprav_i_355_385_17/ (дата звернення: 17.06.2025).

² Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 жовтня 2022 р. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2022. 476 с.

³ Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 12 жовтня 2022 р. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2022. 476 с.

- тимчасовий психічний розлад, що є станом, при якому особа під час укладення правочину не могла розуміти свої дії або контролювати їх, наприклад, через стрес, шок, інтоксикацію тощо;
- психічне захворювання, що впливає на її здатність усвідомлювати та контролювати свої дії;
- похилий вік або хвороба, що можуть знижувати когнітивні здібності і впливати на прийняття виважених рішень;
- обман або введення в оману, якщо одна сторона навмисно дезінформує іншу щодо умов правочину, це може вплинути на її волю;
- насильство чи погроза у фізичній чи психологічній формі, що призводить до вчинення правочину всупереч своїй волі.

У судовій практиці дефект волі має бути доведений особою, яка на нього посилається, з використанням відповідних доказів (медичних довідок, свідчень, експертних висновків тощо). Важливо зазначити, що наявність психічного захворювання не завжди автоматично робить правочин недійсним. Суд повинен визначити, що саме цей стан вплинув на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними в момент укладення правочину¹.

Неналежне виконання або невиконання договору спричиняє порушення зобов'язань за ним. Ж.В. Завальна зауважує, що ігнорування економічних аспектів у договірному регулюванні часто призводить до укладення таких договорів, які неможливо виконати без порушень. Науковиця також підкреслює, що схожа ситуація виникає при односторонньому розірванні договору, якщо не враховуються економічні наслідки та відсутнє обґрунтування виходу з виниклої ситуації з економічного погляду².

У постанові Верховного Суду від 12 березня 2020 року було підтверджено позицію, висловлену раніше у справі № 6–75цс13 (від 18 вересня 2013 року). Зокрема, що «оцінка істотних порушень договорів повинна здійснюватися з урахуванням законних критеріїв. Судам необхідно не лише встановити факт істотного порушення до-

¹ Дефект волі як підстава визнання правочину недійсним. URL: <https://sotskyi.com/%D0%B4%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%96> (дата звернення: 19.06.2025).

² Завальна Ж.В. Щодо змін в парадигмі правового регулювання договірних відносин в Україні. *Договір як універсальна форма правового регулювання*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції (м. Івано-Франківськ, 26 березня 2021р.). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. С. 21.

2.1. Недійсність правочинів у зв'язку з порушенням автономії волі

говору, а й визначити завдану шкоду, що можлива у вигляді реальних збитків, так і упущеної вигоди, а також з'ясувати, чи існує суттєва різниця між тим, на що сторона розраховувала при укладенні договору, та фактичним результатом»¹.

Визнання окремих умов як несправедливих слугує підставою для визнання їх недійсними в практиці українських судів. Слід відзначити, що під час оцінки справедливості умов суди часто пояснюють, що розуміють під справедливістю та як вона співвідноситься з принципами свободи договору, розумності та справедливості. Так, у своєму рішенні Господарський суд міста Києва зазначив, що загальний принцип свободи договору дозволяє сторонам відходити від норм законодавства та регулювати свої взаємини на власний розсуд. Проте сторони не можуть відступати від цивільно-правових норм, якщо це прямо передбачено законом або якщо обов'язковість певних положень випливає зі змісту чи суті правовідносин².

Науковці приділяють особливу увагу тому, як суди застосовують норми щодо початку перебігу позовної давності у справах про визнання правочинів недійсними. Зокрема, В.І. Крат зазначає, що в таких випадках термін позовної давності починає свій відлік з моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про вчинення правочину (у разі насильства – з дня його припинення). Виняток становить випадок із визнанням недійсними заповітів, оскільки право на подання позову не виникає до смерті заповідача³.

Таким чином, автономія волі в ЄС та Україні для учасників договірних відносин має ключове значення, оскільки дозволяє не тільки вільно діяти, обирати контрагентів, у межах правових рамок визначати зміст правочину, але і є критерієм дійсності правочину. При цьому, автономія волі має низку обмежень для гарантування безпеки, політичної доцільності, економічного добробуту, забезпечення мінімально достатнього втручання, попередження дискримінації, захисту «вразливих» сторін, недопущення приховування інформації, а також завдання шкоди третій особі та суспільству загалом. Порушення меж автономії волі може бути підставою для визнання правочину недійсним.

¹ Постанова Верховного Суду від 12 березня 2020 року у справі № 910/4994/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88245308> (дата звернення: 19.06.2025).

² Рішення Господарського суду м. Києва у справі № 910/7430/14 від 4 липня 2014 р. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/39648099> (дата звернення: 17.06.2025).

³ Крат В.І. Позовна давність у сфері недійсності правочинів: Ремарки до судової практики. Строки. Позовна давність: зб. ст. / за ред. І.В. Спасиво-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2021. С. 233.

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

У цивілістичній (приватноправовій) доктрині одними з ключових проблем, що потребують вирішення, є кваліфікація дій фізичних осіб, вчинених поза межами їх дієздатності, та застосування відповідних правових наслідків. Це не лише проблема правозастосовної практики, а й питання співвідношення свободи волі та відповідальності особи, меж правової реальності.

Правочини, укладені за межами дієздатності, кидають виклик класичному уявленню про юридичну дію як результат вільного та усвідомленого волевиявлення. Це вимагає філософського осмислення того, що саме означає діяти «поза межами» – тут йдеться про межі правового регулювання, людської раціональності, чи моральних обмежень?

Відтак потребують поглибленого доктринального аналізу окремі питання вчинення правочинів фізичним особами поза межами їх дієздатності, зокрема: 1) філософсько-правові основи поняття «межі дієздатності» не лише як юридичної конструкції, а і як вияву обмежень людської природи в правовому полі; 2) чи є дії за межами дієздатності діями за межами права, тобто чи можна їх тлумачити як неправові або анормативні феномени; 3) якою є судова практика щодо правової природи правочинів, укладених поза межами дієздатності фізичних осіб; 4) якими є європейські підходи до визначення меж дієздатності фізичних осіб, включно з практикою ЄСПЛ, рекомендаціями Ради Європи, а також правовою доктриною країн ЄС; 5) чи існує можливість «постфактум» легітимізації правочинів, учинених фізичними особами без достатнього обсягу дієздатності; 6) якими можуть бути пропозиції щодо гуманізації правового підходу до обмежено дієздатних осіб у контексті філософії прав людини.

Поняття меж дієздатності як феномену свободи й обмеження, включно з поняттями автономії волі, моральної відповідальності та правової об'єктивізації, є актуальним, але, на жаль, малодослідженим.

У філософії права межі дієздатності розглядаються як складне поєднання юридичних, моральних та соціальних аспектів, що існує на перетині раціональної автономії особи, нормативного визнання правосуб'єктності та соціальної необхідності правового регулю-

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

вання. Межі дієздатності можна вважати *межею між внутрішньою здатністю до волевиявлення та зовнішньою легітимацією дії в правовому полі*.

Виходячи з традиції природного права, право є похідним від розуму. Тому правоздатність та дієздатність притаманні людині внаслідок її розумної природи, а межі дієздатності – це межі здатності особи реалізовувати волю відповідально. З цього можна дійти висновку, що навіть неповнолітня особа або психічно хвора має природну гідність і волю, які формують основу для правового захисту. Проте ця автономія реалізується в межах, визначених здатністю особи до усвідомленого волевиявлення та має бути поєднана з розумом, і лише тоді дії особи мають юридичне значення. Наприклад, Іммануїл Кант вважав, що автономія волі є основою моральності та права, але вона передбачає здатність до самостійного мислення та прийняття рішень, що не завжди притаманно особам з обмеженою дієздатністю¹.

Ганс Кельзен як представник юридичного позитивізму розглядав право як систему норм, де кожна дія повинна відповідати встановленим правилам². З огляду на це дії осіб поза межами їх дієздатності не можуть бути визнані правовими, оскільки вони не відповідають встановленим нормам. Тобто дія за межами дієздатності *може бути юридичним фактом*, але не правочином у сенсі норми.

Представники соціологічної школи права вважають, що право повинно відбивати реальні суспільні відносини. Якщо певні дії, вчинені особами поза межами їх дієздатності, стають звичними в суспільстві, право повинно адаптуватися до цих змін. Отже якщо дії осіб поза межами їх дієздатності стають звичними, вони можуть впливати на джерела права, оскільки можуть спричиняти зміни в законодавстві через закріплення нових правових норм, що відображають реальні суспільні відносини, а також провакують: 1) *появу нових судових прецедентів* (особливо у сфері захисту прав недієздатних або осіб із ментальними порушеннями), 2) *розширення дискретних повноважень суду* – суддя вирішує, чи має дія наслідки. Такі зміни можуть порушувати інтереси суспільства та держави, якщо не забезпечується належний захист прав осіб, які не мають повної дієздатності.

¹ Respect for Persons – Kant's Moral Theory by W. Russ Payne is licensed CC BY-NC4.0. P. 152. URL: <https://commons.bellevuecollege.edu/wrussellpayne/an-introduction-to-philosophy> (дата звернення: 18.03.2025).

² Ганс Кельзен. Чисте Правознавство: з дод.: Пробл. Справедливості / пер. з нім. О. Мокровського. Київ: Юніверс, 2004. С. 496.

Крім того, *такі дії можуть набувати ознак звичаю*, якщо системно толеруються суспільством та практикуються без спротиву держави, особливо коли суди частково визнають їх легітимними (через постфактум підтвердження). Історія розвитку цивільного права демонструє, що багато сучасних правових інститутів виникли не внаслідок абстрактного нормотворення, а як реакція на сталі практики. Прикладом є визнання часткової дієздатності неповнолітніх у Німеччині (§ 110 BGB)¹, де передбачено, що неповнолітній може самостійно укладати правочини, якщо вони виконуються за рахунок власних коштів. Подібне передбачає і ст. 31 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)². Такі положення виникли як відповідь на фактичну, повторювану поведінку. У справі «Gillick v West Norfolk and Wisbech Area Health Authority» (1985)³ у Великій Британії було визнано, що неповнолітні можуть самостійно приймати рішення щодо медичного лікування, якщо вони достатньо зрілі для розуміння наслідків своїх дій. Це рішення стало основою для концепції «Gillick competence», яка визнає автономію волі неповнолітніх у певних обставинах.

Схожа ситуація спостерігається і тепер, адже у сучасних надскладних умовах воєнного часу виникає чимало випадків, коли фізичні особи вчиняють правочини поза межами дієздатності для власного виживання.

Джон Фінніс підкреслює, що право – це не лише система норм, а практичний розум у дії⁴. Повторюваність певної поведінки, навіть поза межами чинного права, може вказувати на моральну й соціальну доцільність, а тому потребує нормативного визнання.

Отже межі дієздатності не є сталими, а змінюються залежно від рівня розвитку правосвідомості суспільства, політичних і культурних факторів. Наприклад, історично багато правочинів, укладених неповнолітніми, згодом визнавались правомірними, якщо відповідали звичаям або були суспільно схваленими.

¹ German Civil Code BGB. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p0032 (дата звернення: 18.03.2025).

² Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 10 січ. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.03.2025).

³ Case Gillick v West Norfolk and Wisbech Area Health Authority and another. URL: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/01/HL-1985-Gillick-v.-West-Norfolk-and-Wisbech-Area-Health-Authority-and-Anr..pdf>. (дата звернення: 18.03.2025).

⁴ Finnis J. NATURAL LAW AND NATURAL RIGHTS. 2nd ed. Oxford : Clarendon Press, 2011. 511 p.

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

Відповідно до чинного цивільного законодавства для того, щоб брати участь у цивільних правовідносинах, фізична особа повинна бути наділена цивільною правосуб'єктністю, а саме цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю. Набуття правосуб'єктності фізичними особами прямо передбачається нормативно-правовими актами України, тобто встановлюється, в якій конкретно момент правоздатна особа може набувати дієздатності для вчинення конкретних правочинів.

Згідно з положеннями статті 30 ЦК України¹ цивільною дієздатністю фізичної особи вважається здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання. Саме тому цивільну дієздатність може мати лише та фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється Кодексом та може бути обмежений винятково у випадках і в порядку, які передбачені ним же.

Цивільна дієздатність передбачає свідому та коректну оцінку дій, які вчиняються фізичною особою і відповідно мають юридичне значення. Однак, як відомо, зрілість психіки залежить від відповідного віку людини та її душевного здоров'я. Саме тому цивільна дієздатність має кілька рівнів своєї «зрілості». Відтак рівного для всіх фізичних осіб рівня цивільної дієздатності не існує.

При визначенні обсягу і змісту цивільної дієздатності законодавець виходив із певних класифікаційних критеріїв, вихід за межі яких може перешкодити настанню за правочином бажаного правового результату, на який цей правочин був спрямований. Можна виділити два основні критерії поділу цивільної дієздатності на види, а саме: вік фізичної особи (часткова, неповна та повна) та стан психічного здоров'я фізичної особи (обмежена цивільна дієздатність та недієздатність).

Разом з тим межі цивільної дієздатності є не просто віковими чи медичними показниками. Вони є маркером для визначення моменту, з якого особа може вільно та відповідально здійснювати юридично значущі дії. Проблема набуває особливої гостроти у випадках, коли правочини вчиняються особами, які формально не мають необхідного

¹ Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV; станом на 10 січ. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.03.2025).

рівня дієздатності. У таких ситуаціях правова система змушена балансувати між необхідністю забезпечення стабільності правового обігу та повагою до волі й гідності індивіда.

З огляду на це у ЦК України виділено такі види правочинів, котрі є вчиненими з порушенням вимоги щодо належної дієздатності його учасника: правочини, вчинені малолітньою особою (стаття 221 ЦК України); правочини, вчинені неповнолітньою особою (ст. 222 ЦК України); правочини, вчинені обмежено дієздатною (ст. 223 ЦК України); правочини, вчинені недієздатною особою (ст. 226 ЦК України); правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України); правочини без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України).

Проаналізуємо детально кожен із них.

Правочини, вчинені малолітньою особою (стаття 221 ЦК України). Відповідно до частини 1 статті 31 ЦК України фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини та здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Інакше кажучи, малолітні особи володіють частковою цивільною дієздатністю.

Під дрібними побутовими правочинами законодавець розуміє досить обмежене коло правочинів, які задовольняють дрібні побутові потреби малолітньої особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість (ст. 31 ЦК України)¹. Всі перераховані ознаки можуть характеризувати правочин як дрібний побутовий обов'язково у своїй сукупності.

Крім того, варто зауважити, що кожна з визначених рис цього виду правочинів, а саме «відповідність побутовим потребам», «відповідність розвитку особи» чи «невисока вартість» становить складний правовий феномен та потребує осмислення з позицій філософії права, цивілістичної доктрини та судової практики. Їхня правова природа обумовлена не лише нормативною визначеністю, а й у значній мірі оціночним характером, що створює умови для гнучкого, контекстуального підходу у правозастосуванні. Так, розуміння змісту понять

¹ Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 10 січ. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.03.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

«відповідність побутовим потребам», «відповідність розвитку особи» чи «невисока вартість» є досить таки суб'єктивними, зважаючи в першу чергу на різний матеріальний стан, духовний та інтелектуальний розвиток кожної особи, традиції тощо.

Перша ознака **«відповідність побутовим потребам»** вказує на мету правочину – задоволення безпосередніх життєвих потреб малолітньої особи, що мають щоденний звичний характер. Наприклад, придбання продуктів харчування, шкільного приладдя, засобів особистої гігієни, іграшок тощо. Тобто побутові правочини є ті, які є постійними та базовими у нашому щоденному житті та становлять необхідний елемент соціалізації суб'єкта.

Разом з тим варто зазначити, що малолітня особа при здійсненні правочинів для задоволення своїх побутових потреб використовує кошти, які їй дали батьки чи інші законні представники, так звані «кишенькові кошти». Вбачається, що можуть виникати дві ситуації за таких обставин: 1) коли батьки/законні представники є поруч та своєю присутністю засвідчують той факт, що не заперечують стосовно укладення такого роду правочину; 2) коли батьки/законні представники дізнались про правочин та вважають його шкідливим для малолітньої особи і вимагають повернути товар назад. В останньому випадку будуть застосовуватись наслідки, передбачені статтею 221 ЦК України. Проте проаналізувавши судовий реєстр, можна констатувати той факт, що відсутня судова практика про застосування наслідків недійсності зазначених правочинів, тобто вони визнаються дійсними.

Ознака **«відповідність розвитку особи»** передбачає, що правочин має бути таким, що може бути усвідомлено вчинений малолітньою особою відповідного віку з урахуванням її інтелектуального та психологічного розвитку. У жодному разі не допускається вчинення правочинів, які потребують складних обчислень, оцінки ризику, розуміння тривалих зобов'язань чи правової відповідальності. Ця ознака розкриває фундаментальну антропологічну ідею права – правосуб'єктність розвивається разом із суб'єктом, саме тому не є статичною. «Відповідність розвитку» – це не просто визнання тільки вікової межі, а й урахування соціально-культурного середовища (сім'я, школа, спілкування). Закон вимагає такої зрілості, яка дає змогу адекватно усвідомлювати наслідки простої побутової дії.

Остання ключова ознака **«невисока вартість»** є таким собі індикатором ризику правочину. Малолітня особа не може вільно розпо-

ряджатися коштами або майном значної вартості без участі законного представника. Проте «невисока вартість» не має фіксованого грошового еквівалента у законодавстві України та оцінюється у кожному випадку з урахуванням конкретного соціального контексту (рівень доходів сім'ї, соціальний статус; вартість аналогічних предметів у цій місцевості тощо). Ця ознака дуже чітко демонструє розумний баланс між свободою малолітньої особи та опікою над нею. Адже свобода особи повинна обмежуватись лише для запобігання завдання шкоди самій особі або іншим особам. У випадку малолітніх осіб «невисока вартість» правочинів, які вони можуть вчиняти, якраз і є тим обмеженням, що мінімізує шкоду, не руйнуючи можливості автономної дії. Таким чином, законодавець реалізує концепцію пропорційного обмеження правоздатності в інтересах малолітньої особи.

Для судів є дуже важливим проаналізувати та оцінити докази, які будуть свідчити чи був цей правочин невисокої вартості. Враховуючи, що соціальний рівень та достаток кожної конкретної родини чи сім'ї є різним, і якщо для когось покупка у 10 тисяч гривень є дуже вартісною, то для інших це може бути на рівні дрібних побутових витрат.

Велика Палата Верховного Суду у Постанові від 11 жовтня 2023 року по справі № 756/8056/19 (провадження № 14–94цс21)¹ зазначила про те, що визначення «дрібний побутовий правочин» має оціночний характер, не має установлених меж грошового виразу (вартості), а тому має для різних видів діяльності, речей і майнового стану учасників цивільних правовідносин різні межі вартості.

Ураховуючи таку складну правову природу дрібних побутових правочинів, українські науковці дійшли правильного висновку, що це поняття є оціночним і у разі спору суд, виходячи з оцінки фактичних обставин справи, має кваліфікувати правочин як дрібний побутовий або як такий, що не відповідає вказаним у чинному законодавстві вимогам².

Усі інші правочини, які можуть вчинятись для забезпечення інтересів малолітніх осіб, вчиняються її законними представниками. Відповідно до норм статті 242 ЦК України законним представником малолітньої особи є батьки (усиновлювачі) або опікун.

¹ Постанова ВП ВС від 11.10.2023 № 756/8056/19.URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114228699> (дата звернення: 21.03.2025).

² Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2012. Т. 1. 656 с.

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

Важливо акцентувати, що обсяг повноважень у цих представників також є різним. Опікуни відповідно до позиції статті 71 ЦК України мають помітно вужчий обсяг можливостей, ніж батьки чи усиновлювачі. На це вказує той факт, що опікуни не мають права вчиняти низку дій без дозволу органів опіки та піклування: 1) відмовитися від прав на майно підопічного; 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного; 3) вчиняти правочини щодо: а) об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником або користувачем яких є підопічний; б) відчуження (у тому числі шляхом міни або внесення (передачі) до статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) юридичної особи чи як вступного, членського та/або цільового внеску члена кооперативу), поділу, виділу нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості, іншого цінного майна, зокрема транспортних засобів, власником якого є підопічний.

У статті 221 ЦК України зазначені правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності. Законодавець наголошує на тому, що не обов'язково кожен правочин, який вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, буде нікчемним. Якщо протягом одного місяця з моменту, коли законні представники дізнались про вчинення такого правочину та не заявили претензій другій стороні, то правочин вважається схваленим. Таким чином доходимо висновку, що не всі правочини, які вчинені малолітньою особою за межами її часткової цивільної дієздатності, є безумовно нікчемними.

У цьому випадку схвалення матиме пасивну форму (мовчання), тобто незаявлення своїх претензій до другої сторони. Разом з тим звернення до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним слід прирівняти до заявлення претензії до іншої сторони правочину¹. Якщо представник малолітньої особи не погоджується із правочинном, який було вчинено малолітньою особою, то він повинен у формі активної поведінки пред'явити свої претензії іншій стороні правочину (наприклад, вимагати повернення коштів чи будь-якого майна, яке малолітньою особою вже було передане). Якщо цього не відбудеться, то після одного місяця правочин, який було укладено малолітньою особою, вважатиметься дійсним. Але вчинення малолітнім

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В.Г. Ротань. 2-ге вид. Харків: Фактор, 2010. С. 328–329.

та наступне схвалення зазначеними особами правочину, що потребує нотаріального посвідчення, є неможливим. Не може такий правочин, учинений малолітнім, визнаватись дійсним і відповідно до статті 220 ЦК України¹.

Таким чином, незаявлення претензій представниками до іншої сторони правочину впродовж одного місяця має істотне юридичне значення. Така бездіяльність у цьому випадку розглядатиметься як умова чинності правочину, вчиненого малолітньою особою поза межами її цивільної дієздатності. У разі пред'явлення претензій виникатимуть передбачені цивільним законодавством правові наслідки для всіх сторін такого правочину.

Існує ще один спосіб визнання правочину, вчиненого малолітньою особою дійсним, який закріплений нормами цивільного законодавства, а саме за рішенням суду. Згідно з абзацем 2 частини 2 статті 221 ЦК України на вимогу заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він учинений на користь малолітньої особи.

А. В. Луць стосовно цього зазначала, що про відсутність схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою, якраз свідчатиме поведінка батьків (усиновлювачів) чи опікуна, які або заявляють претензії до іншої сторони, або у разі відхилення звертаються до суду про визнання правочину недійсним, а відтак виходить, що нікчемний правочин перетворюється на оспорюваний².

Таким чином, навіть якщо у майбутньому відбулось схвалення правочину, вчиненого малолітньою особою, та визнання його дійсним за рішенням суду, то це не означає, що такий правочин вважається дійсним. У цій ситуації не є визначальним і той факт, що правочин, який вчинила малолітня особа, може спричинити настання позитивних наслідків для цієї ж таки малолітньої особи. Бо навіть ці обставини не зможуть зробити його дійсним на момент вчинення. А причина очевидна – його стороною є малолітня особа.

Потрібно додати також, що несхвалення батьками (усиновлювачами) чи опікуном правочину, вчиненого малолітньою особою, не перетворює його в оспорюваний правочин. Тому законні представники ма-

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В.Г. Ротань. 2-ге вид. Харків: Фактор, 2010. С. 328–329.

² Луць А. В. Свобода вибору контрагента за цивільно-правовим договором. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. Ст. 310.

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

лолітньої особи у разі відхилення претензії другою стороною мають право вимагати застосування наслідків недійсного правочину, а не визнання його недійсним. Ураховуючи викладене, правочин, вчинений малолітньою особою, вважатиметься нікчемним у разі несхвалення законними представниками дій, вчинених малолітньою особою, у місячний строк. Якщо ці особи дізналися про вчинення малолітньою особою правочину поза межами своєї цивільної дієздатності та разом з тим не заперечили таких дій малолітньої особи – правочин вважатиметься схваленим.

Правочини, вчинені неповнолітньою особою (ст. 222 ЦК України). Нормами статті 32 ЦК України передбачено, що фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право:

- 1) вчиняти правочини, передбачені статтею 31 ЦК України;
- 2) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами;
- 3) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;
- 4) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- 5) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку);
- 6) самостійно укладати договір про отримання електронних довірчих послуг.

Інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників.

На підставі цього доходимо висновку, що законодавець значно розширив коло можливостей, які дають право неповнолітнім бути учасником суттєво більшої кількості правовідносин, проте знову ж таки з чіткими межами. Наприклад, для вчинення неповнолітньою особою деяких правочинів встановлюються спеціальні правила для отримання дозволу на їх вчинення:

- для правочинів щодо транспортних засобів або нерухомого майна повинна бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника і дозвіл органу опіки та піклування (ч. 2 ст. 32 ЦК України);
- для правочинів з розпорядження грошовими коштами, що внесені повністю або частково іншими особами у фінансову установу

на її ім'я, повинна бути згода органу опіки та піклування та батьків (усиновлювачів) або піклувальника (ч. 3 ст. 32 ЦК України).

Відповідно до змісту частини 4 статті 32 ЦК України згода на вчинення неповнолітньою особою правочину має бути одержана від обох батьків (усиновлювачів) або піклувальника і органу опіки та піклування відповідно до закону.

У пункті 5 Глави 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за № 282/20595, визначено, що при укладенні правочину неповнолітньою особою нотаріус витребує заяву батьків (одного з них у разі документально підтвердженої смерті, позбавлення батьківських прав або права опіки другого з батьків, а також у разі, коли запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень проводиться за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові дитини були записані за її вказівкою чи взагалі відсутні у свідоцтві про народження відомості про батька) про згоду на вчинення правочину неповнолітнім. Текст зазначеної заяви може розміщуватися у тексті самого правочину перед підписом неповнолітнього, якщо батьки (або один із них) присутні при укладенні такою особою правочину. У разі викладення заяви окремо від тексту правочину підпис(и) на такій заяві повинен(ні) бути засвідчений(і) нотаріально¹.

Таке розширення кола прав та можливостей неповнолітніх пов'язане зі зміною усвідомлення значення своїх дій, наявністю більшого життєвого досвіду, який надає змогу правильно оцінювати права та обов'язки, котрі набуваються (створюються) при вчиненні правочину, а також наслідки таких юридичних дій.

З цього приводу Я.М. Шевченко слушно зазначала, що особливості психіки, які не дозволяють дітям виступати суб'єктами багатьох цивільних правовідносин, в одних дітей того ж віку можуть бути виявлені більш виразно, в інших – менше².

У сучасному суспільстві ступінь розумового розвитку малолітніх та неповнолітніх осіб може бути як однаковим, так і різним. Напри-

¹ Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 22.02.2012 за № 282/20595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (дата звернення: 21.03.2025).

² Шевченко Я.М. Про підстави відповідальності за шкоду, заподіяну дітьми. *Вісник Київського університету. Спец. вип. «Питання цивільно-правової відповідальності»*. Київ, 1969. Ст. 98.

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

клад, підліток у віці дванадцяти років може нічим не відрізнятись у своєму розумовому розвитку від сімнадцятирічного. Це може залежати від різних обставин та чинників, таких як рівень освіти, виховання, розумові здібності, досвід тощо.

Відповідно до частини 1 статті 222 ЦК України правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами своєї цивільної дієздатності без згоди законних представників, може бути згодом схвалений ними у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу.

У випадках, передбачених статтею 71 ЦК України, схвалення піклувальником правочину, в якій би формі воно не відбувалось, можливе тільки за умови одержання дозволу органу опіки та піклування¹.

Частина друга статті 222 ЦК України встановлює наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою поза межами її цивільної дієздатності, без згоди її законних представників. Так, правочин, вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, може бути визнаний судом недійсним за позовом заінтересованої особи.

У пункті 15 Постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» визначено, що вимоги про визнання правочину недійсним на підставі статей 221–223 ЦК України можуть заявлятися як батьками (усиновлювачами), опікуном чи піклувальником, а також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258 Сімейного кодексу України), так і будь-якою заінтересованою особою, а також самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена².

Загальні правові наслідки недійсного правочину визначені статтею 216 ЦК України, відповідно до якої у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

З аналізу приписів статті 222 ЦК України можна дійти висновку, що неповнолітні особи є деліктоздатними, а тому несуть цивільну

¹ Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / відп. ред. В.Г. Ротань. 2-ге вид. Харків: Фактор, 2010. Ст. 330.

² Постанова Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 21.03.2025).

відповідальність за порушення зобов'язань чи заподіяння шкоди іншим особам. Адже у частині 3 статті чітко прописано, що якщо обома сторонами недійсного правочину є неповнолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні усе одержане нею за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування¹. За цих обставин на законних представників покладається субсидіарна відповідальність за завдані недійсним правочином збитки за умови, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна.

Обов'язково потрібно наголосити на тому, що наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності залежатимуть від складу учасників такого правочину.

Якщо правочин укладено між неповнолітнім та фізичною особою з повною дієздатністю, то буде застосовано двосторонню реституцію та інші наслідки за загальними правилами статті 216 ЦК України. Якщо обидві сторони є неповнолітніми, то кожна з них має повернути одна одній усе одержане за цим правочином у натурі. Про це вже зазначалось вище.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що у правочинах, вчинених малолітніми та неповнолітніми особами, є необхідним дотримання балансу інтересів: з однієї сторони, захистити малолітню/неповнолітню особу, яка в силу свого віку та браку досвіду не може у повній мірі усвідомлювати порушення інтересів, з іншої – захистити іншу сторону, яка могла б мати негативні для себе наслідки у зв'язку із вчиненням такого правочину.

Правочини, вчинені обмежено дієздатною особою (ст. 223 ЦК України).

Обсяг дієздатності фізичної особи обумовлюється не лише її віком, але і станом здоров'я фізичної особи. Дієздатність пов'язується із виконанням фізичною особою вольових дій, що припускає досягнення певного рівня психічної зрілості.

У статтях 36 та 39 ЦК України визначено, що фізична особа може бути визнана обмежено дієздатною або недієздатною. Йдеться про те, що фізична особа вже набула повної цивільної дієздатності завдяки досягненню віку або раніше за тих обставин, які передбачені ци-

¹ Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV; станом на 10 січ. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.03.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

вільним законодавством (реєстрація шлюбу, зайняття підприємницькою діяльністю тощо), проте її дієздатність «відкоригована рішенням суду» на підставах, передбачених статтями 36–38, та частиною 5 статті 32 ЦК України.

За цивільним законодавством цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Обсяг такої дієздатності встановлюється ЦК України та може бути обмежений винятково у випадках і в порядку, встановлених законом.

Відповідно до статті 36 ЦК України суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи: 1) якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Також, як вже зазначалось вище, при наявності достатніх підстав суд за заявою батьків (усиновлювачів), піклувальника, органу опіки та піклування може обмежити право неповнолітньої особи (віком від 14 до 18 років) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавити її цього права (частина 5 статті 32 ЦК України).

В Юридичній енциклопедії міститься таке визначення психічних розладів – «це певна група симптомів чи поведінкових ознак, які в більшості випадків спричиняють страждання і перешкоджають нормальній життєдіяльності людини»¹.

Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» психічні розлади – це розлади психічної діяльності, визнані такими згідно з чинною в Україні Міжнародною статистичною класифікацією хвороб, травм і причин смерті².

На сайті Національної служби здоров'я України можна ознайомитись із класифікатором та встановити, що Класом 2 за кодом F00-F99 визначені «Розлади психіки та поведінки»³.

¹ Юридична енциклопедія: в 6-ти томах. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П-Ст. 192.

² Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-III: станом на 1 січ. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text> (дата звернення: 20.03.2025).

³ Класифікатори МКХ10, АСНII, ІСРС2 та МКФ. Головна. URL: <https://edata.e-health.gov.ua/e-data/dashboard/disease-intervention-classificators> (дата звернення: 20.03.2025).

Психічна хвороба – це втрата або обмеження здатності особи усвідомлювати себе, навколишній світ, свої дії та свідомо керувати ними¹.

Зважаючи на викладене, можна вважати, що для визнання фізичної особи недієздатною чи обмежено дієздатною за медичним критерієм необхідна сукупність трьох складників: наявність у фізичної особи психічного розладу, її нездатність розуміти значення своїх дій та/або керувати ними, а також причинно-наслідковий зв'язок між першими двома елементами.

Для визначення того чи має конкретна фізична особа психічний розлад, і якщо так, то який саме, обов'язково призначається судово-психіатрична експертиза. Подати заяву до суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи можуть члени її сім'ї, органи опіки та піклування, заклад з надання психіатричної допомоги². А вже суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу.

Ураховуючи зазначене, можна вважати, що фізичні особи із психічними розладами можуть бути небезпечними для себе або оточуючих, оскільки нездатні у достатній мірі керувати своїми діями. Саме тому виникає низка складних етичних та юридичних питань, які актуалізують необхідність створення реальних та дієвих правових засобів для реалізації їх прав, зокрема й цивільних.

Якщо особа зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, чим ставить себе, свою сім'ю або інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище, закон також дозволяє обмежувати дієздатність такої фізичної особи.

Суспільство завжди визнавало зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами та токсичними речовинами шкідливими, а стан і поведінка осіб, які це робили, ставали предметом та об'єктом вивчення і дослідження не лише юридичних, але і медичних наук. Очевидно, що на це впливає той факт, що така особа вважається відстороненою від суспільства та не може бути повноцінним учасником багатьох суспільних відносин, зокрема і правових.

¹ Юридична енциклопедія: в 6-ти томах. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П-Ст. 192.

² Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 8 лют. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.03.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

У цивільному законодавстві ця підстава виділена окремо і вважається самостійною при визначенні дієздатності фізичної особи. На думку М. О. Стефанчука, таке виокремлення зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами та психотропними речовинами в окрему підставу обмеження дієздатності після аналізу Міжнародного класифікатора хвороб звучить тавтологічно¹. До того ж, дослідивши досвід окремих європейських країн, автор стверджує, що «в європейських традиціях правова доктрина прирівнює таку поведінку як зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами або психотропними речовинами до психічних розладів, оскільки вважається, що така поведінка не є адекватною і може виникати лише внаслідок психічних розладів. І лише деякі країни розглядають ці правові підстави окремо»².

Важливо звернути увагу і на те, що у ЦК України передбачено обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб, однак не міститься конкретного визначення поняття обмежено дієздатних фізичних осіб, а лише надаються умови та порядок, при яких цивільна дієздатність фізичних осіб може бути обмежена судом³.

Якщо за рішенням суду фізичну особу визнано обмежено дієздатною, то відповідно до статті 37 ЦК України над цією фізичною особою встановлюється піклування та призначається піклувальник. Цивільна дієздатність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду.

Важливо наголосити, що обмеження дієздатності фізичної особи є одним із ключових механізмів захисту її прав. Воно має тимчасовий характер, адже основною його метою є забезпечення захисту особи від можливих негативних наслідків її неадекватної поведінки, обумовленої психічними або іншими порушеннями. Обмеження у дієздатності має на меті не ізолювати фізичну особу, а навпаки створює умови для забезпечення належного рівня правового захисту до моменту її одужання або нормалізації життєвих обставин. Тому зако-

¹ Стефанчук М. О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи за цивільним законодавством України та європейських країн. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць*. Вип. 9. 2010. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. Ст. 149.

² Стефанчук М. О. Підстави обмеження у дієздатності фізичної особи за цивільним законодавством України та європейських країн. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць*. Вип. 9. 2010 р. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. Ст. 149.

³ Цивільне право України. Особлива частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. 5-те вид., стер. Київ: Юрінком Інтер, 2017. Ст. 1173.

нодавство передбачає можливість перегляду рішення про обмеження дієздатності в разі поліпшення стану здоров'я або змін інших релевантних факторів та обставин.

Відповідно до статті 300 ЦПК України (далі ЦПК України)¹ особа, чия дієздатність була обмежена, може бути поновлена у повному обсязі за рішенням суду. Ініціювати таке поновлення можуть: сама особа, чию дієздатність було обмежено; її представник або члени сім'ї; орган опіки та піклування. При розгляді справи про поновлення цивільної дієздатності фізичної особи суд зобов'язаний дослідити не лише медичну документацію, а й фактичну здатність особи самостійно здійснювати права та обов'язки (наприклад, розпоряджатись доходами, укладати договори тощо).

Чинне цивільне законодавство не містить чітких критеріїв щодо того, який рівень покращення стану або які життєві функції вважаються достатніми для поновлення дієздатності. Відсутність таких чітких критеріїв залишає простір для суб'єктивізму в судовій практиці.

Важливо зазначити, що строк дії судового рішення про обмеження дієздатності, на відміну від строку дії рішення суду про визнання фізичної особи недієздатною, не має жодних часових критеріїв. Так, у частині 6 статті 300 ЦПК України визначено, що строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років. З цього виходить, що по спливу цих двох років і за відсутності заяви або клопотання про продовження строку дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною, рішення суду автоматично втрачає свою дію. Проте така норма не застосована для осіб, яких суд обмежує у дієздатності. Виходить, що ці особи повинні довічно залишатись у такому статусі, якщо самі або їх представники не подадуть відповідного клопотання до суду. Така позиція законодавця ставить особу з обмеженою дієздатністю у гірше правове становище порівняно із недієздатною особою, що суперечить принципу справедливості та рівності.

Крім того, як слушно зауважує О. Коваленко², положення про строковість міститься тільки в ЦПК та відсутнє у положенні ЦК України, що спричиняє неузгодженість норм з цього питання.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 8 лют. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 24.03.2025).

² Коваленко О. Поновлення дієздатності фізичної особи: окремі проблемні аспекти. *National law journal: theory and practice*. 2018. С. 93–96.

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

Фізична особа, яка обмежено дієздатна, має право самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини, а всі інші правочини тільки за згодою піклувальника. Разом з тим піклувальник має право дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Відбувається це обов'язково у письмовій формі.

Водночас особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі¹.

Відмова піклувальника від надання згоди на вчинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, може бути оскаржена фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органу опіки та піклування або суду. Йдеться про те, що відмова піклувальника була висловлена особі, тобто піклувальник своїми активними діями дав зрозуміти, що заперечує проти вчинення правочину, однак особа з нею не погодилась, тому вирішила оскаржити заборону у законний спосіб. Очевидно, що піклувальник при наданні відмови має пояснити та довести, що правочин вчиняється поза межами дієздатності особи, а також що його наслідки нашкодять інтересам його підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний тримувати.

Якщо ж особа з обмеженою дієздатністю вчинила правочин, не повідомивши піклувальника та не запитавши дозволу на вчинення правочину, то законодавець дає змогу піклувальнику у межах статті 223 ЦК України схвалити цей правочин у порядку, встановленому статтею 221 цього Кодексу. Очевидно, що закріпивши таке положення, законодавець виходив з інтересів фізичної особи з обмеженою дієздатністю. Адже якщо правочин, вчинений нею без дозволу піклувальника, буде їй на користь та покращить матеріальне становище, то є ймовірність, що піклувальник, який зобов'язаний дбати про цю фізичну особу, схвалить такий правочин, що не призведе до його недійсності.

За загальним правилом на правочини, які вчинені фізичними особами з обмеженою дієздатністю, будуть поширюватись загальні наслідки недійсності правочинів, котрі визначені у статті 216 ЦК України.

¹ Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 10 січ. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 21.03.2025).

Правочини, вчинені недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України).

Визнання фізичної особи недієздатною, поряд з обмеженням цивільної дієздатності фізичної особи, є способом охорони та захисту прав суб'єктів цивільних відносин.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України). Проте самого визначення поняття «недієздатність» законодавець, на жаль, не наводить.

Проаналізувавши припис наведеної статті, можна стверджувати, що існує єдина підстава, щоб визнати особу недієздатною – наявність в особі хронічного стійкого психічного розладу, який призводить до нездатності особи усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними. Очевидно, що можна виділити два складника недієздатності, а саме: наявність стійкого психічного розладу, а також неусвідомлення значення своїх дій та неспроможність ними керувати.

У заяві про визнання фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, унаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними (ч. 3 ст. 238 ЦПК України).

У недієздатних фізичних осіб через психічний розлад здоров'я уражена психіка. У них відсутня свідома воля, у зв'язку з чим вони неправильно сприймають існуючу дійсність та не можуть усвідомлювати наслідки своїх дій. Разом з тим, психічне захворювання недієздатних фізичних осіб має не тимчасовий, а хронічний характер, що зумовлює нездатність усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Такі психічні відхилення можливо встановити лише маючи спеціальні знання у сфері психіатрії за допомогою експертизи. Саме тому суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи може призначити судово-психіатричну експертизу для встановлення психічного стану фізичної особи (стаття 103 ЦПК України)¹. Положення частини 1 статті 39 ЦК України необхідно тлумачити таким чином, що суд має право, але не зобов'язаний визнати фізичну особу недієздатною.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV: станом на 8 лют. 2025р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 24.03.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

З метою забезпечення правильного та однакового застосування законодавства при вирішенні спорів цієї категорії Верховний Суд України у Постанові по справі № 6–384цс16 від 19 жовтня 2016 року щодо визнання фізичної особи недієздатною, встановлення над нею опіки та призначення опікуна сформував чітку правову позицію щодо вимог до висновку експерта про недієздатність¹. Суд наголосив, що під час проведення експертизи щодо наявності в особи хронічного, стійкого психічного розладу експерт зобов'язаний дослідити стан психічного здоров'я особи впродовж певного часу, при цьому пославшись на медичні документи, їх аналіз та особисте дослідження особи, дійти висновку щодо наявності в особи саме стійкого, хронічного психічного розладу, визначити час, з якого в особи виникло таке захворювання, встановити чи повністю особа не здатна внаслідок цього захворювання усвідомлювати свої дії та керувати ними. Відтак з зазначених питань висновок експерта повинен бути повним та категоричним та не має допускати іншого розуміння змісту, ніж зазначений.

Така позиція Верховного Суду України наголошує на тому, що в основу рішення суду про визнання особи недієздатною не може покладатися висновок експертизи, який ґрунтується на припущеннях, домислах або містить неоднозначні позиції.

З моменту набрання законної сили рішенням суду фізична особа визнається недієздатною. Проте якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбу, договору або іншого правочину, суд з урахуванням висновку судово-психіатричної експертизи та інших доказів щодо психічного стану особи може визначити у своєму рішенні день, з якого вона визнається недієздатною (ст. 40 ЦК України)². Строк дії такого рішення визначається судом, але не може перевищувати два роки.

Важливо наголосити, що правовий статус недієздатності не має постійного характеру, а є тимчасовим. Саме тому у випадку покращення психічного стану та видужання судове рішення про визнання особи недієздатною може бути скасовано.

Варто зазначити, що у Постанові Верховного Суду від 26 лютого 2020 року у справі № 199/6241/18 (провадження № 61–179св20) зазначається про *право особи, визнаної недієздатною, безпосередньо звертатися*

¹ Постанова ВСУ від 19.10.2016 № 6–384цс16, 369/1788/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62358523> (дата звернення: 24.03.2025).

² Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 10 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 24.03.2025).

*до суду про скасування рішення про визнання недієздатною та принципу періодичного судового контролю за наявністю/продовженням існування підстав для обмеження чи позбавлення дієздатності*¹.

Крім того, у Рішенні Європейського суду з прав людини по справі «Михайленко проти України» визначено, що вказане право особи, визнаної недієздатною, є одним із найважливіших прав для відповідних осіб, адже у разі ініціювання такої процедури вона буде вирішальною для всіх прав і свобод, на які впливає визнання недієздатності².

Конституційний Суд України у рішенні від 1 червня 2016 року у справі № 2-рп/2016 зазначив, що недієздатним особам мають надаватися правові можливості для задоволення індивідуальних потреб, реалізації та захисту їх прав і свобод; хоча за станом здоров'я недієздатні особи не спроможні особисто реалізовувати окремі конституційні права і свободи, у тому числі право на свободу та особисту недоторканність, вони не можуть бути повністю позбавлені цих прав і свобод, тому держава зобов'язана створити ефективні законодавчі механізми та гарантії для їх максимальної реалізації³.

Саме тому у рішенні про визнання особи недієздатною суд також встановлює над нею опіку і за поданням органу опіки та піклування призначає їй опікуна (ч. 1 ст. 300 ЦПК України). Призначення опікуна (опікунів) недієздатній особі є винятковою компетенцією суду, як це визначено статтею 60 ЦК України. Встановлення опіки над недієздатною особою є важливим питанням, саме тому законодавець чітко зазначає органи, до компетенції яких відноситься встановлення опіки.

Відповідно до ст. 67 ЦК України опікун зобов'язаний дбати про підопічного та створювати для нього необхідні умови для життя, забезпечувати доглядом та лікуванням, а також учиняти від його імені усі правочини.

Проаналізувавши викладене, можна дійти висновку, що здійснення всіх цивільних прав та обов'язків недієздатної особи відбувається винятково через її опікуна.

¹ Постанова Верховного Суду від 20.02.2020 у справі № 199/6241/18 № 61–179св20. URL: <https://www.reyestr.court.gov.ua/Review/87985039> (дата звернення: 20.02.2020).

² Наталія Михайленко проти України: рішення щодо відсутності можливості у особи з інвалідністю оскаржити до суду позбавлення її цивільної дієздатності. URL: <https://lawyer.khpg.org/1417768704> (дата звернення: 31.03.2025).

³ Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року по справі № 1–1/2016, № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710–16#Text> (дата звернення: 31.03.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

У статті 226 ЦК України визначені правові наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою та наголошено на тому, що навіть для вчинення дрібного побутового правочину недієздатній особі необхідна згода опікуна. В іншому випадку цей правочин та інші правочини, які вчинені недієздатною фізичною особою, є нікчемними.

Разом з тим, якщо недієздатна особа все ж вчинила якийсь правочин, то він (правочин) на вимогу опікуна може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи. Право пред'явлення позову належить опікунові. Така позиція законодавця закріплює норму, яка виключає можливість звернення з позовом інших заінтересованих осіб, хоча б вони й посилались на ч. 2 ст. 15 ЦК, що передбачає право будь-якої особи на захист інтересу. Це зроблене з метою захисту інтересів недієздатної особи та для уникнення зловживань з боку інших осіб.

Варто зазначити, що інші заінтересовані особи (наприклад, родичі недієздатної особи, органи опіки та піклування) мають право звертатися до суду з позовом про визнання правочину недійсним на підставі статті 221 або 222 ЦК України.

Якщо правочин, учинений недієздатною особою, не набув ознак дійсного внаслідок його схвалення або визнання дійсним судом, то має застосовуватися двостороння реституція. Разом з тим за наявності у сторін будь-яких сумнівів щодо нікчемності правочину вони мають право на пред'явлення позову про встановлення нікчемності правочину та про повернення того, що було передано іншій стороні в натурі.

До того ж у частині 3 статті 226 ЦК України визначено обов'язок дієздатної сторони повернути опікунові недієздатної фізичної особи все одержане нею за цим правочином, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість майна за цінами, які існують на момент відшкодування. Однак опікун недієздатної сторони у випадку, якщо майно не збереглося, має обов'язок відшкодувати його вартість, якщо вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла винна поведінка самого опікуна.

У статті 226 ЦК України законодавець нічого не зазначив стосовно відшкодування збитків, проте така можливість існує відповідно до загального правила правових наслідків недійсності правочинів, закріпленого частиною 5 статті 216 ЦК України.

Правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України).

Цивільне законодавство визнає особу повністю дієздатною, якщо не було ухвалено рішення суду про обмеження особи в цивільній дієздатності або про визнання її недієздатною. Тобто застосовується принцип: особа вважається повністю дієздатною, якщо інше не встановлено рішенням суду.

Вчинення правочину особою не позбавленою судом дієздатності, ще не означає, що ця особа завжди розуміє характер правочину та його наслідки. Фізична особа може вчиняти правочини як у стані, коли добре розуміє значення своїх дій і може керувати ними, так і у зовсім протилежному психічному стані. Така особа може нічим не відрізнятися від психічно хворої особи, визнаної недієздатною за рішенням суду. Різниця між особою, яка в момент учинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними, та недієздатною фізичною особою полягає лише у відсутності рішення суду про визнання особи недієздатною, хоча психічний стан може бути аналогічний стану особи, яка була визнана судом недієздатною.

Довести недієздатність особи на момент вчинення правочину, особливо якщо на той момент вона не була офіційно визнана недієздатною, складний процес. Докази щодо недієздатності фізичної особи у момент вчинення правочину має надати особа, яка подає позов (ч. 3 ст. 296 ЦПК України). Такими доказами можуть бути, наприклад, медичні документи (виписки з лікарень, результати обстежень тощо); покази свідків, які можуть підтвердити неадекватну поведінку особи, її нездатність орієнтуватися, нерозуміння суті правочину тощо.

Разом з тим необхідно встановити також той факт, що саме цей розлад вплинув на здатність особи усвідомлювати свої дії та/або керувати ними. Крім того, потрібно довести причинно-наслідковий зв'язок між психічним станом особи та вчиненням правочину.

Ураховуючи все це, суд може призначити судово-психіатричну експертизу для визначення психічного стану особи на момент вчинення правочину.

Власне, це зазначається у пункті 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практи-

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

ку розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»¹. Звертається увага, що правила статті 225 ЦК України застосовуються у випадках, коли фізична особа не була визнана недієздатною, але на момент вчинення правочину перебувала в такому стані, що не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (наприклад, тимчасовий психічний розлад, нервово потрясіння тощо). Для встановлення такого стану на момент укладення правочину суд зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін.

У Постановах ВСУ від 29 лютого 2012 року у справі № 6–9цс12², від 17 вересня 2014 року у справі № 6–131цс14³, а також у Постанові ОП КЦС Верховного Суду від 11.11.2019 по справі № 496/4851/14-ц⁴, Постанові КЦС ВС від 02.03.2020 у справі № 221/1008/16⁵ та інших зазначено незмінну правову позицію, яка полягає у тому, що висновок про тимчасову недієздатність учасника правочину слід робити, перш за все, на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент вчинення правочину. Хоча висновок експертизи в такій справі є лише одним із доказів і йому слід давати належну оцінку в сукупності з іншими доказами, будь-які зовнішні обставини (показання свідків про поведінку особи тощо) мають лише побічне значення для встановлення того, чи була здатною особа в конкретний момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними. Висновок експертизи має бути категоричним та не може ґрунтуватись на припущеннях.

Ці приклади демонструють, що для визнання правочину недійсним за статтею 225 ЦК України необхідно надати суду вагомі докази, зокрема висновки судово-психіатричних експертиз, які підтверджують, що особа на момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

¹ Постанова Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 21.03.2025).

² Постанова ВСУ від 29.02.2012 у справі № 6–9цс12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/21840087> (дата звернення: 01.04.2025).

³ Постанова ВСУ від 17.09.2014 у справі № 6–131цс14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/40731228> (дата звернення: 01.04.2025).

⁴ Постанова ОП КЦС Верховного Суду від 11.11.2019 по справі № 496/4851/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85868730> (дата звернення: 01.04.2025).

⁵ Постанова КЦС ВС від 02.03.2020 у справі № 221/1008/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88016333> (дата звернення: 01.04.2025).

Варто звернути увагу на те, що суд повинен встановити факт абсолютної неспроможності розуміти значення своїх дій та/або керувати ними в особи на момент вчинення правочину. Саме це зазначено у Постановах Верховного Суду, наприклад, у Постанові від 05 лютого 2018 року у справі № 404/4956/15-ц (провадження № 61–1294св18)¹, Постанові КЦС ВС від 30.01.2019 у справі № 462/3286/16-ц² та Постанові ОП КЦС Верховного Суду від 11.11.2019 по справі № 496/4851/14-ц³.

У Постанові ВС від 6 квітня 2022 року у справі № 319/547/20 зазначається, що позивачка звернулася з позовом про визнання недійсним заповіту, складеного її батьком. Вона стверджувала, що батько тривалий час хворів на психічне захворювання і перебував на обліку в психіатричному диспансері, що, на її думку, свідчило про його неспроможність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними під час складання заповіту. Верховний Суд підкреслив, що для визнання правочину недійсним необхідно довести, що особа саме в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину⁴.

Також варто звернути увагу на частину 3 статті 225 ЦК України, в якій йдеться про те, що сторона, яка знала про стан фізичної особи у момент вчинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку із вчиненням такого правочину. Це положення можна оцінити через *принцип справедливості як один із основоположних принципів цивільного права*, який має на меті відновлення балансу, що порушується внаслідок неправомірної поведінки однієї із сторін. Якщо сторона правочину знає про стан фізичної особи і не відмовляється від укладення правочину, вона не тільки порушує правову рівність, але й завдає моральної шкоди, скориставшись уразливістю іншої сторони. Це положення демонструє необхідність не лише юридичної, а й етичної відповідальності в правовій систе-

¹ Постанова ВС від 05.02.2018 по справі № 404/4956/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72009794> (дата звернення: 01.04.2025).

² Постанова КЦС ВС від 30.01.2019 у справі № 462/3286/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79615831> (дата звернення: 01.04.2025).

³ Постанова ОП КЦС Верховного Суду від 11.11.2019 по справі № 496/4851/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85868730> (дата звернення: 01.04.2025).

⁴ Постанова ВС від 01.01.2019 по справі № 319/547/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103938323> (дата звернення: 01.04.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

мі, оскільки справедливість має ґрунтуватися на глибоких моральних принципах, які стосуються гідності та прав особи.

Правочини, вчинені без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК України).

Необхідно чітко розмежовувати, коли така згода повинна надаватись опікуну/піклувальнику фізичних осіб для виконання обов'язків, передбачених, в першу чергу, статтею 71 ЦК України та батькам/усиновлювачам, які виконуватимуть свої функції, передбачені не лише Цивільним кодексом України, але і Сімейним кодексом України¹, законами України «Про охорону дитинства»² та «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»³. Це важливо з погляду правової природи та наслідків правочинів, які будуть вчинятись фізичними особами, що не мають повної дієздатності.

Відповідно до статті 224 ЦК України правочин, вчинений без дозволу органу опіки та піклування (з урахуванням статті 71 ЦК України), є нікчемним. На вимогу заінтересованої особи такий правочин може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідає інтересам фізичної особи, над якою встановлено опіку або піклування.

Статтею 71 ЦК України передбачено, що опікун не має права без дозволу органу опіки та піклування:

- 1) відмовитися від майнових прав підопічного;
- 2) видавати письмові зобов'язання від імені підопічного;
- 3) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- 4) укладати договори щодо іншого цінного майна.

Піклувальник має право дати згоду на вчинення правочинів, передбачених частиною першою цієї статті, лише з дозволу органу опіки та піклування.

Варто зауважити, що вказана стаття поширюється саме на опікунів та піклувальників фізичних осіб.

¹ Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 25.03.2025).

² Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III : станом на 6 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 25.03.2025).

³ Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 02.06.2005 № 2623-IV : станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text> (дата звернення: 25.03.2025).

Орган опіки та піклування відповідно до статті 17 Закону України «Про охорону дитинства» та статті 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» здійснює контроль за дотриманням батьками та особами, які їх замінюють, житлових прав і охоронюваних законом інтересів дітей відповідно до законодавства України. У цьому випадку йдеться про те, що для вчинення будь-яких правочинів щодо нерухомого майна, право власності на яке або право користування яким мають діти, необхідний попередній дозвіл органів опіки та піклування, що надається відповідно до закону.

Підтвердженням є Лист Міністерства юстиції України від 18.02.2004 № 19–14–73 щодо роз'яснень про участь органу опіки та піклування при вчиненні батьками малолітніх і неповнолітніх дітей правочинів щодо відчуження житла, яке належить дітям, де повідомляється, що відповідно до частини третьої статті 18 Закону України «Про охорону дитинства» органи опіки та піклування зобов'язані здійснювати контроль за додержанням батьками або особами, які їх замінюють, майнових та житлових прав дітей при відчуженні житлових приміщень та купівлі нового житла¹.

Відповідно до ч. 6 ст. 203 ЦК України правочин, що вчиняється батьками/усиновлювачами, не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, а недодержання цієї вимоги в момент вчинення правочину підставою для визнання його недійсним згідно з ч. 1 ст. 215 ЦК України.

У Постанові Верховного Суду України від 06.04.2016 № 6–589цс16 зазначено: «...Згідно зі статтею 16 ЦК України визнання правочину недійсним є одним з передбачених законом способів захисту цивільних прав та інтересів осіб, а загальні вимоги щодо недійсності правочину передбачені статтею 215 цього Кодексу. Так, відповідно до частини першої статті 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені частинами першою – третьою, п'ятою та шостою статті 203 цього Кодексу. Недійсним є правочин, якщо його недійсність установлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна зі сто-

¹ Щодо надання роз'яснень : Лист Міністерства юстиції України від 18.02.2004 № 19–14–73. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v4-73323-04#Text> (дата звернення: 01.04.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

рін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) (частини друга, третя статті 215 ЦК України).

При вирішенні позову про визнання недійсним оспорюваного правочину підлягають застосуванню загальні приписи статей 3, 15, 16 ЦК України, які передбачають право кожної особи на судовий захист саме порушеного цивільного права. За результатами розгляду такого спору вирішується питання про спростування презумпції правомірності правочину й має бути встановлено не лише наявність підстав недійсності правочину, передбачених законом, але й визначено, чи було порушене цивільне право особи, за захистом якого позивач звернувся до суду, яке саме право порушене, в чому полягає його порушення, оскільки залежно від цього визначається необхідний спосіб захисту порушеного права, якщо таке порушення відбулось. Згідно зі статтею 17 Закону України «Про охорону дитинства» (у редакції, яка була чинною на час укладення спірного договору іпотеки) батьки не мають права без дозволу органу опіки та піклування укладати договір, який підлягає нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла, зобов'язуватись від імені дитини по рукою, видавати письмові зобов'язання. За змістом частини шостої статті 203, частини першої статті 215 ЦК України правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами) і суперечить правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей, може бути визнаний судом недійсним. Такий правочин є оспорюваним»¹.

Саме тому, враховуючи викладене, необхідно розмежовувати випадки, коли така згода повинна надаватись опікуну/піклувальнику та батькам/усиновлювачам. У першому випадку порушення такої вимоги тягне нікчемність договору, у другому – оспорюваність.

Судова практика свідчить про те, що не у всіх випадках відсутність дозволу органу опіки та піклування автоматично призводить до недійсності правочину. Адже суди враховують конкретні обставини справи та те, чи порушує правочин права та інтереси дитини.

У Постанові ВСУ від 11.05.2016 у справі № 6–80бц16 висловлено позицію, що норма статті 177 СК України, статті 17 Закону України

¹ Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 у справі № 6–589цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57369791> (дата звернення: 11.04.2025).

«Про охорону дитинства» та ст. 12 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», яка передбачає необхідність отримання попереднього дозволу органу опіки і піклування на укладення батьками договору щодо майна, право на яке має дитина, спрямована на захист майнових прав дітей, відтак підставою для визнання недійсним договору щодо майна, право на яке має дитина, за позовом його батьків є не сам по собі факт відсутності попереднього дозволу органу опіки і піклування на укладення такого договору, а порушення в результаті його укладення майнових прав дитини¹.

Наприклад, у справі № 343/774/15-ц від 5 березня 2018 року Верховний Суд зазначив, що правочин, укладений без дозволу органу опіки та піклування, є недійсним лише у разі звуження обсягу існуючих майнових прав дитини. Сам факт відсутності дозволу не є безумовною підставою для визнання правочину недійсним².

Верховний Суд у справі № 571/1607/20 від 29 червня 2022 року встановив, що для передання майна неповнолітній дитині у власність за договором дарування не потрібен дозвіл органу опіки та піклування. Такий договір не може бути визнаний нікчемним на підставі частини першої статті 224 ЦК України³.

Правочини, що здійснюються поза межами формальної дієздатності, створюють прецеденти – практичні приклади, які, якщо отримують суспільне схвалення або інституціональне визнання, мають тенденцію змінювати саме поняття дієздатності. У правових системах, де прецедент визнається джерелом права (наприклад, у системі загального права), така поведінка може мати трансформаційний ефект. Натомість у континентальній правовій традиції вона швидше підштовхує до законодавчого оновлення.

Якщо кількість таких дій зростає, а правова система їх не враховує або не регулює належним чином, відбувається втрата регулятивної сили права. Поняття «регулятивна криза права» описує ситуацію, коли закон втрачає свою ефективність, бо не відображає фактичної поведінки суб'єктів. З погляду «моральності права» право має відпо-

¹ Постанова Верховного Суду України від 11.05.2016 у справі № 6–806цс16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57677850> (дата звернення: 15.04.2025).

² Постанова Верховного Суду від 05.03.2018 у справі № 343/774/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72641842> (дата звернення: 15.04.2025).

³ Постанова Верховного Суду від 29.06.2022 у справі № 571/1607/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105036574> (дата звернення: 15.04.2025).

2.2. Правочини, укладені фізичними особами поза межами їх дієздатності

відати вимогам публічності, стабільності та відповідності практичним реаліям. Інакше воно перетворюється на формальність, яка втрачає легітимність.

З етичного погляду повторюваність таких правочинів є проявом автономної волі, яку ігнорувати означає зневажити моральну суб'єктність людини. Тому кожен випадок виходу за межі дієздатності потребує не лише юридичної оцінки, а й філософської рефлексії: чи свідчить така поведінка про еволюцію правосвідомості суспільства, і чи не є вона заклик до перегляду меж юридичної компетентності особи?

Проблема також полягає в тому, що непропорційно жорстке дотримання меж дієздатності може призвести до дискримінації, зокрема щодо осіб з інтелектуальними або психічними порушеннями. У Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (2006)¹ підкреслено, що юридична здатність має визнаватись за всіма особами нарівні із забезпеченням необхідної підтримки. Це ще раз доводить: філософія і право повинні взаємодіяти, аби створювати справедливі, чутливі до реальності нормативні підходи.

Саме тому, коли йдеться про межі цивільної дієздатності для вчинення фізичними особами правочинів, то мається на увазі онтологічна межа між відповідальним вибором і безвідповідальною дією. Вчинок, здійснений поза цією межею, не обов'язково позаправовий, але потребує оцінки щодо легітимності та допустимості у правовому полі.

Виходячи з того, що дії за межами дієздатності не завжди є поза межами права, то вони можуть вимагати додаткового юридичного підтвердження. Право як інструмент соціальної регуляції визнає існування таких дій, і має на меті гарантувати баланс між правовою безпекою та повагою до людської гідності.

Рональд Дворкін запропонував концепцію «права як цілісності»², за якою судді повинні тлумачити право з урахуванням моральних принципів, таких як справедливість та рівність. З цієї позиції дії фізичних осіб з обмеженою дієздатністю можуть бути розглянуті як правомірні, якщо вони відповідають моральним принципам суспільства.

¹ Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) : Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 13.12.2006 : станом на 19 черв. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 09.05.2025).

² Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. А. Фролкін. Київ: Основи, 2000. 519 с.

Разом з тим, варто не забувати про те, *що право втрачає свою регулятивність*. Оскільки воно фактично не може попередити або санкціонувати поведінку через відсутність юридичного суб'єкта, не здатне оцінити дію фізичної особи, бо вона не має правової форми, а також *право виявляється нездатним забезпечити рівновагу між безпекою і свободою*, тобто коли намагається або надмірно обмежити особу, або залишає її беззахисною. Недійсні або сумнівні правочини можуть створювати правову невизначеність у цивільному обороті (ризик для контрагентів, шахрайство, оспорування договорів тощо) і через це виникає потреба додаткового контролю, опіки, витрат з боку соціальних служб, що збільшує навантаження на бюджет. Саме тому функція права як стабілізатора соціального порядку підривається. У таких умовах, як стверджував Радбрух, право перетворюється на «порожню норму»¹ та втрачає свою легітимність і справедливість.

Право має бути відкритим до соціального діалогу. Коли юридичні обмеження не враховують фактичну поведінку, виникає «правовий дефіцит». Це підтверджується рішеннями ЄСПЛ, а саме у справі *Stanev проти Болгарії (2012)*². Суд визнав, що позбавлення дієздатності без належної оцінки індивідуальних можливостей є порушенням статей 5 та 8 ЄКПЛ³.

З іншого боку, у справі «*Санді Таймс проти Сполученого Королівства № 1*» (1979)⁴ ЄСПЛ чітко наголосив на важливості правової визначеності: норма має бути достатньо зрозумілою для громадянина. Отже, якщо межі дієздатності є розмитими або незрозумілими, це суперечить принципу правової передбачуваності. У цьому контексті межі дієздатності повинні бути не тільки чітко окресленими, а й гнучкими, щоб адаптуватись до нових соціальних практик.

Саме тому у період оновлення цивільного законодавства та з урахуванням євроінтеграційного курсу розвитку України дуже важливо

¹ Radbruch G. (1946). Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristen-Zeitung, 1(5), 105–108. URL: <https://archive.org/details/Radbruch/mode/2up>. (дата звернення: 09.05.2025).

² Станєв проти Болгарії (Stanev v. Bulgaria), ЄСПЛ, 17 січня 2012. [https://hudoc.echr.coe.int/en/g#%22itemid%22:\[%22001-108690%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/en/g#%22itemid%22:[%22001-108690%22]). (дата звернення: 09.05.2025).

³ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 : станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.03.2025).

⁴ Санді Таймс проти Сполученого Королівства» (Sunday Times v. The United Kingdom), ЄСПЛ, 26 квітня 1979, 1, серія А, № 30. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:\[%22001-57584%22%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:[%22001-57584%22%7D). (дата звернення: 09.05.2025).

забезпечити баланс між реальними суспільними відносинами та правовим регулюванням. Зокрема це можливо зробити через: 1) *визначення конкретної межі дієздатності фізичної особи*: чітко окреслити, які дії можуть вчиняти особи, які не володіють повною дієздатністю, а також встановити чіткі критерії постфактум легітимації правочинів, укладених фізичними особами, які не володіють повною дієздатністю; 2) *уніфікувати судову практику* щодо оцінки дій фізичних осіб, які вчиняють правочини поза межами своєї дієздатності та розмежувати, де це є прояв недобросовісності та свідомого порушення, а де – для реального задоволення власних потреб та інтересів; 3) *запровадити дієві механізми підтримки для таких фізичних осіб*, щоб вони могли максимально повно реалізовувати свої права; 4) *внести зміни до законодавства*, які відображають реальні потреби та можливості фізичних осіб; 5) *розробити запобіжники проти зловживань з боку інших осіб*, які використовують недієздатних у власних цілях.

2.3. Правочини з дефектами форми

За загальним правилом, закріпленим у ч. 1 ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, визначених у ст. 203 ЦК України¹. Разом із тим, як слушно зауважує І.О. Дзера, недотримання не всіх цих вимог тягне за собою недійсність правочину. Так, відповідно до ст. 218 ЦК України недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом, тому умова про форму правочину не входить до загальних умов, недодержання яких тягне за собою недійсність правочину². З іншого боку, як стверджує В.М. Пастернак, «форма правочину є однією з умов її дійсності. Як юридичні, так і фізичні особи, укладаючи угоду, повинні чітко виражати свою внутрішню волю та узгоджувати зовнішнє волевиявлення волі з проявом внутрішнім. Для того, щоб воля як явище суб'єктивне набула юридичного значення, їй необхідно надати певне об'єктивне

¹ Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

² Дзера І. Поняття та правова природа недійсних правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 11. С. 22.

вираження, тобто форму. Форма – це спосіб, за допомогою якого фіксується волевиявлення сторін, спрямоване на укладення угоди»¹. Виходячи із зазначеного, доцільно розглянути питання недійсності правочину як правового наслідку недотримання його форми.

Вітчизняне законодавство у ст. 203 ЦК України серед загальних умов чинності правочину називає вчинення останнього у передбаченій законом формі. Водночас недотримання цієї вимоги згідно зі ст. 215 ЦК України не розглядається законодавцем як безумовна підстава для визнання правочину недійсним. Більше того, ч. 1 ст. 218 ЦК України прямо вказує на те, що «недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом»². З аналізу зазначених правових норм вбачається, що дотримання форми правочину, хоча й віднесено до вичерпного переліку загальних умов його чинності, проте не призводить до автоматичної недійсності правочину у разі її порушення. На наш погляд, такий нормативний підхід свідчить про цілеспрямоване уникнення вітчизняним законодавцем абсолютизації форми правочину і прагнення до досягнення балансу між юридичною визначеністю й забезпеченням стабільності цивільного обігу. Отже недотримання форми правочину здебільшого слід сприймати не як підставу недійсності, а як критерій, що підлягає оцінці, виходячи з конкретних обставин, що, у свою чергу, вказує на цілком доречний для приватноправових відносин відхід від надмірної формалізації та надання вітчизняним законодавцем пріоритету змісту над формою.

На протигагу українському законодавчому підходу, законодавства деяких європейських країн є більш категоричними в питанні дотримання форми правочинів. Так, наприклад, ст. 1241 ЦК Румунії закріплює правило, за яким договір, укладений без форми, яку закон безсумнівно вимагає для його чинності, є абсолютно нікчемним. Згідно з ст. 1247 ЦК Румунії він кваліфікується як такий, що порушує правове положення, встановлене для захисту загальних інтересів, з огляду на що абсолютна нікчемність такого договору може бути заявлена будь-якою особою; вона не потребує часових меж і не може

¹ Пастернак В.М. Форма правочину – невід’ємна частина його дійсності. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 215.

² Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

бути усунена або підтверджена навіть сторонами. У цьому випадку застосуванню підлягають положення ст. 1254 ЦК Румунії, за якими договір, визнаний абсолютно недійсним або анульованим, вважається таким, що ніколи не був укладений. Крім того, абсолютна недійсність договору з підстав недотримання законодавчо передбаченої форми тягне за собою застосування двосторонньої реституції: «якщо договір розірвано, кожна сторона повинна повернути іншій стороні отримані вигоди у натуральній формі або еквівалентом, навіть якщо вони були надані послідовно або мали безперервний характер»¹.

Цікаво зауважити, що на відміну від вітчизняного румунське цивільне законодавство не передбачає й можливості конвалідації («зцілення») недійсного правочину, тобто «усунення дефектів недійсного правочину у межах здійснення цивільних прав та з урахуванням умов дійсності правочину»². Чи не єдиним законодавчо закріпленим способом надати нікчемному правочину, укладеному з дефектом форми, можливість породжувати правові наслідки, є передбачене у ст. 1260 ЦК Румунії перетворення (конверсія), відповідно до якої абсолютно недійсний правочин може набувати сили іншого дійсного правового акта, якщо зміст і форма останнього відповідають законодавчим вимогам, а воля сторін допускає таку трансформацію.

Особливістю законодавчого підходу Франції є втілення в нормах цивільного права основоположного принципу консенсуалізму, за яким договір вважається укладеним, якщо сторони досягли згоди щодо його положень без виконання будь-яких особливих формальностей, наприклад, надання йому певної форми (ч. 1 ст. 1172 ЦК Франції). Між тим, ч. 2 цієї статті передбачає й винятки, зокрема укладення формальних договорів, яке вимагає від сторін виконання законодавчо передбачених формальностей під загрозою визнання їх недійсними. Як зазначається в юридичній літературі, зазвичай формальні договори укладаються письмово, щоб забезпечити юридичну безпеку для всіх сторін договору. У цьому випадку слід розрізнити чотири сценарії: 1) закон вимагає складання автентичного акта, документа, під-

¹ Codul civil. A intrat vigoare la data de 1 octombrie 2011. In temeiul art. 220 alin. (1) din Legea nr. 71/2011 pentru punerea in aplicare a Legii nr. 287/2009 privind Codul civil, publicata in Monitorul Oficial al Romaniei, Partea I, nr. 409 din 10 iunie 2011. URL: <https://www.codulcivil.ro/> (дата звернення: 25.06.2025).

² Бус К.І. Конвалідація недійсного правочину в цивільному праві України: дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»; Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2024. С. 20.

писаного сторонами та нотаріусом, наприклад, шлюбного договору або іпотеки; 2) закон вимагає складання приватного акта, документа, підписаного лише сторонами: договір страхування, договір оренди житла або договір переуступки боргу тощо; 3) закон вимагає складання документа, але сторони обирають використання електронного документа. Цей документ має відповідати надійній процедурі ідентифікації відповідно до статті 1367 ЦК Франції (підпис, ідентифікація підписанта та цілісність документа); 4) у контексті консенсуального договору сторони висловлюють бажання забезпечити виконання своїх зобов'язань шляхом складання документа без зобов'язання закону¹.

Водночас вбачається, що на відміну від румунського французьке законодавство визнає недотримання передбаченої нормами права форми договору підставою для недійсності, а не для нікчемності договору, а тип недійсності залежить від того, які інтереси підлягають захисту – публічні (нікчемність) чи приватні (оспорюваність) (ст. 1179 ЦК Франції). Також ст. 1182 передбачає можливість «зцілення» недійсного договору шляхом підтвердження – акту, за допомогою якого сторона, яка може вимагати недійсності договору, відмовляється від неї. При цьому одним зі способів підтвердження недійсного правочину є добровільне виконання договору зі знанням причини недійсності². Таким чином, можна дійти висновку, що у Франції недотримання форми договору не слід сприймати як безумовну підставу його недійсності: за загальним правилом форма не є обов'язковою для чинності договору, крім випадків, коли закон прямо вимагає її дотримання. При цьому варто констатувати гнучкість французького підходу до форми договорів, яка знаходить свій прояв у можливості конвалідації (зцілення) недійсності шляхом підтвердження правочину, яке може здійснюватися як шляхом подання заяви про підтвердження, так і шляхом конклюдентних дій.

Німецьке договірне право загалом закріплює принцип автономії волі, що з-поміж іншого передбачає свободу форми договору: більшість договорів можуть бути укладені без будь-яких вимог до форми, тобто усно або шляхом конклюдентних дій. Однак є винятки, коли закон вимагає певної форми для надання договору юридичної сили. Згідно з § 126 Німецького цивільного уложення до них належать, зо-

¹ Mehdi Abdelatif. Contrat consensuel. 2022. URL: <https://jurislogic.fr/contrat-consensuel/> (дата звернення: 25.06.2025).

² Code civil. Dernière mise à jour des données de ce code: 25 juin 2025. URL: (дата звернення: 25.06.2025).

крема, письмова форма, нотаріальне засвідчення та кваліфіковані електронні підписи. Це положення передбачає, що договір має бути укладений у письмовій формі та підписаний сторонами, а якщо письмова форма сторонами не дотримана, договір відповідно до положень § 125 є недійсним, тобто не має юридичної сили та не створює жодних правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю¹.

Як зазначають дослідники, правові наслідки формальних дефектів договорів у німецькому цивільному праві залежать від конкретного випадку та типу порушеної формальної вимоги. Загалом можна виділити такі правові наслідки: а) нікчемність договору; б) оспорюваність договору; в) зцілення через імпліцитну поведінку. При цьому найсерйознішим правовим наслідком формального дефекту є нікчемність договору. Наприклад, договір купівлі-продажу нерухомості, який не був нотаріально посвідчений, є нікчемним відповідно до § 311b Німецького цивільного уложення². Разом з тим, у деяких випадках формальний дефект призводить не до нікчемності, а лише до оскаржуваності договору. Це означає, що договір спочатку вважається дійсним, але може бути оскаржений однією зі сторін договору через помилку щодо формального дефекту відповідно до § 119 (наприклад, порука, надана одним із подружжя без попереднього нотаріального посвідчення, може бути оскаржена відповідно до § 1385)³. Насамкінець варто згадати й про можливість конвалідації договорів, укладених з порушенням формальних вимог, яка забезпечується двома способами: а) перетворенням (згідно з § 140, якщо недійсний правочин відповідає вимогам іншого правочину, останній застосовується, якщо можна припустити, що його дійсність малася на увазі, якби про недійсність було відомо); б) підтвердженням (згідно з § 141, якщо недійсний правочин підтверджується особою, яка його вчинила, то таке підтвердження розглядається як нове вчинення правочину)⁴.

¹ Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17. Juli 2025. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (дата звернення: 25.06.2025).

² Wolfgang Herfurtner. Formmangel bei Verträgen: Wie reagieren Sie richtig? URL: (дата звернення: 25.06.2025).

³ Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17. Juli 2025. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (дата звернення: 25.06.2025).

⁴ Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17. Juli 2025. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (дата звернення: 25.06.2025).

У Польщі питанням визначення форми правочину та наслідкам її недотримання присвячується значна увага з боку законодавця. Так, за загальним правилом, закріпленим у ст. 73 ЦК Польщі, якщо законом передбачено для правочину письмову, документальну або електронну форму, то правочин, вчинений із порушенням такої форми, є недійсним лише в тому випадку, якщо законом передбачений наслідок недійсності. Якщо законом передбачено для правочину іншу спеціальну форму, правочин, учинений без дотримання цієї форми, є недійсним. Це однак не стосується випадків, коли дотримання спеціальної форми передбачено лише для настання певних правових наслідків правочину¹. Аналіз зазначених положень дає змогу констатувати диференційований підхід польського законодавця до юридичних наслідків недотримання форми правочину, адже закон чітко розрізняє ситуації, коли форма є умовою чинності правочину (*forma ad solemnitatem*), та випадки, коли вона встановлена лише для забезпечення доказів чи настання окремих правових наслідків (*forma ad probationem*). Такий підхід, безумовно, сприяє уникненню надмірного формалізму та забезпечує баланс між юридичною визначеністю та принципом свободи договору.

Стаття 74 ЦК Польщі містить аналогічне вітчизняному законодавству положення, за яким вимога про письмову, документальну або електронну форму без санкції недійсності має наслідком те, що у разі недотримання передбаченої форми правочину свідчення свідків або слухання сторін за фактом вчинення дії не є прийнятними у спорі. Водночас на відміну від українського, польський законодавець передбачає й винятки із зазначеного правила: незважаючи на недотримання письмової, документальної або електронної форми, передбаченої для цілей доказування, показання свідків або заслуховування сторін є допустимими, якщо обидві сторони згодні, цього вимагає споживач у спорі з торговцем або факт вчинення правочину підтверджується документом².

Щодо конвалідації недійсних правочинів, вчинених з дефектами форми, зазначимо, що польське цивільне законодавство, на відміну

¹ Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).

² Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).

від проаналізованих вище цивільних кодексів інших держав, не містить універсальних норм, які б уможлилювали «зцілення» правочинів, вчинених, зокрема, з дефектами форми шляхом, наприклад, конверсії, підтвердження чи виконання. Разом з тим, в окремих положеннях польський законодавець передбачає можливість конвалідації недійсного правочину шляхом виконання, найбільш яскравим прикладом чого є положення ст. 890 ЦК Польщі, за якою договір дарування має бути оформлений у вигляді нотаріального акту. Однак договір дарування, укладений без такої форми, набуває чинності у випадку виконання обіцяного. Разом із тим, як зазначають дослідники, вказане слід сприймати швидше як виняток, ніж правило – це може розцінюватися як «окремий законодавчий механізм дійсності»¹.

Таким чином, вбачається, що польська модель правового регулювання відносин, пов'язаних із недотриманням форми правочину, є досить схожою з тією, що закріплена у вітчизняному законодавстві, та в цілому демонструє збалансований і гнучкий підхід, що дає змогу уникнути надмірної жорсткості у випадках формальних порушень вчинення правочинів, не порушуючи водночас принципу правової визначеності.

Разом із тим, очевидно, що польське законодавство передбачає можливість «зцілення» недійсних правочинів лише у спеціально визначених законом випадках, уникаючи закріплення універсального механізму конвалідації недійсних правочинів. Водночас як окремі європейські правопорядки, зокрема, румунський, французький та німецький, демонструють більш ліберальний підхід, передбачаючи можливість зцілення правочинів шляхом підтвердження, конверсії чи добросовісного виконання, ЦК Польщі орієнтується на високу формальну визначеність та обмежену диспозитивність у цій сфері.

Щодо вітчизняного законодавчого підходу зауважимо, що питанням форми правочинів у порівнянні з європейськими правопорядками присвячена чи не найбільша увага з боку законодавця. З урахуванням зазначеного видається доцільним здійснити правовий аналіз найважливіших аспектів у цій сфері.

Насамперед зауважимо, що український законодавчий підхід до вибору форми правочину, як і відповідні підходи інших європейських країн, ґрунтується на принципі свободи форми правочину,

¹ Stefan Grzybowski, «Nieważność czynności prawnej i jej konwalidacja», Państwo i Prawo, 1950, nr 3, s. 331.

за яким суб'єкти цивільних правовідносин вільні вчиняти правочини у тій формі, яку вони обрали на власний розсуд (усно, письмово або в електронній формі), крім випадків, встановлених законом (ч. 1 ст. 205 ЦК України). Крім того, чинне законодавство передбачає й можливість вчинення правочину, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, шляхом здійснення особою дій, що свідчать про її волю укласти правочин. Зазначена форма реалізації волевиявлення, традиційно відома в цивілістиці як конклюдентні дії, визнається дійсною за умови, якщо чітко виражає намір особи вступити у цивільні правовідносини. Одразу ж слід наголосити на хибності позиції деяких вітчизняних дослідників, які кваліфікують конклюдентні дії як самостійну форму вчинення правочинів¹. У цьому контексті доцільно навести тезу В.О. Савченко, згідно з якою «конклюдентні дії не є формою договору, а є способом волевиявлення для договорів укладених в усній формі. Самі ж конклюдентні дії можуть вчинятися шляхом вчинення дій або промови слів. У будь-якому випадку конклюдентні дії є активною формою волевиявлення, на відміну від мовчання»², яке згідно з ч. 3 ст. 205 ЦК України також є одним зі способів вираження волі суб'єктів на вчинення правочину. Тобто чинне вітчизняне законодавство передбачає лише дві форми вчинення правочинів – усну та письмову, причому до останньої згідно з ст. 205, 207 ЦК України та ч. 12 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію»³ прирівнюється й електронна форма правочину.

Стаття 206 ЦК України присвячена конкретизації випадків допустимості вчинення правочинів в усній формі, а також визначенню меж застосування такої форми. Зокрема, ч. 1 цієї статті закріплює загальне правило про можливість укладення правочину в усній формі у випадках, коли він повністю виконується сторонами в момент його вчинення, за винятком правочинів, для яких закон передбачає обов'язкову письмову форму⁴. Зазначене положення, на наш погляд, слід сприймати як один із численних проявів диспозитивності цивільно-пра-

¹ Яновицька Г.Б., Кучер В.О. Цивільне право України: навчальний посібник. Том 1. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с. URL: http://megalib.com.ua/content/10846_Ymovi_diiisnosti_pravochiny_Forma_pravochiny.html (дата звернення: 25.06.2025).

² Савченко В.О. Правова природа конклюдентних договорів. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2022. Вип. 34. С. 100.

³ Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: (дата звернення: 25.06.2025).

⁴ Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

вового регулювання, що обґрунтований мінімальним рівнем ризику недобросовісної поведінки з боку суб'єктів правочину при одночасному виконанні зобов'язань. Ч. 2 ст. 206 ЦК України встановлює спеціальне правило щодо юридичних осіб як суб'єктів правочину, вчиненого в усній формі. Так, з метою забезпечення належної доказової бази законодавець зобов'язує контрагента юридичної особи видавати документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів. Нарешті ч. 3 коментованої статті допускає можливість спрощення форми правочинів у межах вже існуючого письмового договору: окремі дії, що вчиняються на виконання останнього, можуть бути вчинені усно, якщо інше не встановлено законом або самим договором. У цьому контексті йдеться про правочини, які є деталізацією договору в частині фактичного виконання сторонами зобов'язань, зокрема, прийняття товару, погодження дати поставки тощо.

Чинне вітчизняне законодавство містить також і перелік правочинів, які слід вчиняти у письмовій формі, причому мається на увазі саме проста письмова форма. Зокрема, ст. 208 ЦК України відносить до них правочини: а) між юридичними особами; б) між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, які повністю виконуються у момент їх вчинення; в) фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, які повністю виконуються у момент їх вчинення; г) щодо яких законом встановлена письмова форма¹. До останніх, з-поміж іншого, закон відносить: договір відчуження майна, предметом якого є частка (її частина) у статутному (складеному) капіталі товариства (ст. 116 ЦК України), правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання (ст. 547 ЦК України), договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ст. 719 ЦК України), договір ренти (ст. 732 ЦК України), договір найму будівлі або іншої капітальної споруди (їх окремої частини) (ст. 793 ЦК України), договір найму житла (ст. 811 ЦК України), кредитний договір (ст. 1055) тощо.

Варто зауважити, що на відміну від інших європейських правопорядків, які не містять спеціальних правил, присвячених вчиненню правочинів у письмовій формі, ст. 207 ЦК України закріплює цілу низку вимог, що визначають юридичну природу письмової форми право-

¹ Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

чинів та порядок її застосування. Зокрема, йдеться про: 1) визначення способів фіксації волевиявлення сторін, що охоплюють як традиційні письмові документи, так і електронні та інші технічні засоби зв'язку; 2) належне оформлення підпису, включаючи вимоги до підписання правочину юридичною особою через уповноважених представників; 3) використання електронного та факсимільного підписів у випадках, визначених законом, або за письмовою згодою сторін; 4) підписання правочину іншою особою у випадку, якщо фізична особа в силу спеціфічного фізичного стану не може підписатися власноручно.

Можна констатувати, що українське законодавство демонструє доволі комплексний і формалізований підхід до визначення письмової форми правочинів, що в цілому сприяє правовій визначеності та доказовості юридично значущих дій, вчинюваних суб'єктами цивільних правовідносин. Адже, як зазначив Верховний Суд в одній з постанов, «значення форми правочину полягає не тільки в забезпеченні його достовірності, сприйняття іншими особами, що має істотне значення під час вирішення спорів, а часто і його чинності»¹.

Разом із тим, варто наголосити, що абсолютна більшість норм ЦК України, присвячених визначенню форми правочинів, на сьогодні зберігає свій початковий зміст, закладений ще при прийнятті ЦК України у 2003 році, не зазнавши жодних адаптивних трансформацій. Такий стан справ, безумовно, не задовольняє потреби сучасного цивільного обігу та не відповідає викликам розвитку цифрових технологій і новітніх форм взаємодії між учасниками приватноправових відносин. Саме тому цілком доречним та актуальним є твердження дослідників-членів робочої групи з підготовки законопроекту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України про те, що «положення ЦК України щодо правочинів мають забезпечувати повноцінне функціонування відносин у сфері електронної комерції, смарт-контрактів, які надзвичайно швидко проникають в усі без винятку сфери суспільного життя, веб-банкінгу та враховувати інші атрибути цифрової економіки. За таких умов мають бути переглянуті загальні правила щодо форми правочинів, зокрема щодо обсягу вимог до форми правочинів, визначення кола правочинів, які належить вчиняти в письмовій формі (ст. 208 ЦК України), електронній фіксованій формі (з урахуванням

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17.11.2021 № 172/1159/20. URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=101240426&red=1000039937a50dc9ed6c377a9ea0703f9d9c4e&d=5> (дата звернення: 25.06.2025).

її специфіки і ролі ЕЦП) та в усній формі (з урахуванням технічних досягнень і швидкісних засобів передачі даних)¹.

Цілком погоджуючись із дослідниками, доцільно доповнити, що модернізація нормативних підходів у процесі рекодифікації цивільного законодавства має враховувати не лише технічні можливості сучасних засобів комунікації між суб'єктами приватноправових відносин, а й усталені в європейських правопорядках підходи до диференціації між формами *ad solemnitatem* (формою для чинності правочину) та *ad probationem* (формою для доказування), що, на наш погляд, сприятиме підвищенню правової визначеності та стабільності цивільного обігу.

Щодо правових наслідків недотримання форми правочину доречно зазначити, що за загальним правилом, викладеним у ч. 1 ст. 218 ЦК України, недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом². Інакше кажучи, порушення суб'єктами вимоги щодо письмової форми правочину не тягне за собою автоматичної недійсності, якщо лише така недійсність прямо не передбачена законом. Такий законодавчий підхід, що знаходить своє закріплення і в європейських правопорядках, вказує на пріоритетність реального волевиявлення сторін над формальними ознаками правочину та надання формі правочину значення засобу доказування, а не умови чинності правочину (*ad probationem*). Останнє втілюється у положеннях абз. 2 ч. 1 ст. 218 ЦК України, які унеможливають використання свідчень свідків як засобу доказування при оспоруванні факту вчинення правочину чи його частини. Натомість доказами у цих справах можуть слугувати письмові докази, засоби аудіо-, відеозапису тощо. Це ж підтверджується й висновками Верховного Суду України, зокрема, п. 12 постанови Пленуму ВСУ від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», за яким «не може доводитися свідченням свідків не лише заперечення факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин, а й факт його вчинення, а також виконання зобов'язань, що виникли з правочину. Випадки, коли свідчення свідків допускаються

¹ Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 84–85.

² Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (ч. 2 ст. 937, ч. 3 ст. 949 ЦК України)»¹.

Незважаючи на те, що, як правило, порушення письмової форми правочину в українському правопорядку не тягне за собою його недійсність, цивільне законодавство закріплює й низку випадків, коли дотримання письмової форми правочину кваліфікується як безпосередня умова його чинності (*forma ad solemnitatem*). З аналізу норм ЦК України вбачається, що дефект форми правочину, що спричиняє його недійсність, може мати місце у випадках, коли: 1) відповідно до закону недотримання письмової форми правочину тягне за собою його нікчемність; 2) порушено вимогу щодо нотаріального посвідчення правочину.

Перша група випадків недійсності як правового наслідку недотримання вимоги щодо форми правочину пов'язана з вчиненням суб'єктами правочинів із недотриманням обов'язкової письмової форми, якщо недійсність прямо передбачена законом. Ці випадки мають винятковий, спеціальний та вичерпний характер, а необхідність їх закріплення пов'язана з необхідністю забезпечення належного рівня правової визначеності, передбачуваності наслідків правомірної поведінки та ефективного захисту прав і законних інтересів учасників цивільного обороту. Аналіз ЦК України дає змогу виокремити правочини, які є нікчемними в силу порушення вимоги щодо письмової форми: правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання (ч. 2 ст. 547 ЦК України); договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому (ч. 3 ст. 719 ЦК України); договір страхування (ч. 2 ст. 981 ЦК України); кредитний договір (ч. 2 ст. 1055 ЦК України); договір банківського вкладу (ч. 2 ст. 1059 ЦК України); договір щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності (аб. 2 ч. 2 ст. 1107 ЦК України); договір комерційної концесії (ч. 1 ст. 1118 ЦК України); заповіт (ч. 1 ст. 1257 ЦК України)². З урахуванням зазначеного вбачається, що закріплення законом окремих випадків, коли недодержання письмової форми тягне за собою нікчемність правочину, на наш погляд, не є проявом надмірного формалізму, а навпаки демонструє виваженість законодавця у частині регулювання

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» № 9 від 06.11.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

² Таш'ян Р.І. Недійсність правочину у цивільному праві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2024. С. 162–163.

2.3. Правочини з дефектами форми

правовідносин, які характеризуються підвищеним ризиком зловживань або порівняно значними правовими наслідками.

Інша група випадків нікчемності правочину, вчиненого з дефектом форми, пов'язана з недотриманням суб'єктами законодавчо встановленої вимоги щодо нотаріального посвідчення правочину (ст. 219–220 ЦК України). При цьому, як зазначає Верховний Суд, з підстав недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину нікчемними є тільки ті правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню¹. Інакше кажучи, лише тоді, коли закон прямо вимагає нотаріального посвідчення як елементу форми *ad solemnitatem*, тобто безпосередньої умови дійсності правочину, недотримання цієї вимоги тягне за собою його нікчемність. До таких правочинів, зокрема, належать договір дарування нерухомої речі (ч. 2 ст. 719 ЦК України), договір довічного утримання (ч. 1 ст. 745 ЦК України), договір оренди житла з викупом (ч. 2 ст. 811 ЦК України), договір управління нерухомим майном, об'єктом незавершеного будівництва, майбутнім об'єктом нерухомості (ч. 2 ст. 1031 ЦК України) тощо. У цих випадках нотаріальна форма покликана не лише підтвердити справжність волевиявлення, а й мінімізувати ризики можливих зловживань та захистити інтереси більш слабкої сторони правочину.

Крім вимоги про нотаріальне посвідчення правочинів, ст. 210 ЦК України закріплює правило про державну реєстрацію правочину, за яким «правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації»². У контексті аналізу недотримання вимоги про державну реєстрацію правочину варто навести позицію Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, який зазначає, що «під державною реєстрацією правочину розуміється офіційне визнання та підтвердження державою факту вчинення правочину. Варто розрізняти форму правочину і його державну реєстрацію. Державна реєстрація правочину не є різновидом його форми»³. Більше того,

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 09.10.2024 у справі № 523/8621/20. URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=122578774&red=1000031e0514f8e579eded8b714054b29f9b23&d=5> (дата звернення: 25.06.2025).

² Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

³ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17.11.2021 № 172/1159/20. URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=101240426&red=1000039937a50dc9ed6c377a9ea0703f9d9c4e&d=5> (дата звернення: 25.06.2025).

як зазначає В. Крат, «правове значення державної реєстрації полягає в тому, що правочин, який підлягає державній реєстрації, є вчиненим з моменту її проведення. Як наслідок, за відсутності державної реєстрації правочин слід вважати невчиненим». На цьому ж наголошує й І.В. Спасибо-Фатєєва, на переконання якої «державній реєстрації підлягають права, а не правочини. Сфера відносин, правочини в яких згідно із законодавством мають бути зареєстровані, дуже вузька, й така реєстрація не пов'язується ні з чинністю правочину, ні з виникненням права на певні об'єкти, ні з неукладеністю договору. Тобто жодних юридичних наслідків ст. 210 ЦК України нам не дає»¹.

Таким чином, можна дійти висновку, що в силу законодавчого не закріплення наслідків невиконання вимоги про державну реєстрацію правочину остання пов'язана не з чинністю останнього, а з можливістю визнання його вчиненим, з огляду на що недотримання вимоги про державну реєстрацію не тягне за собою недійсності правочину, а лише унеможлиблює визнання його вчиненим у правовому розумінні. Тобто державна реєстрація правочину не є вимогою щодо його форми, а має кваліфікуватися як окрема юридична процедура публічного характеру, яка визначає момент настання юридичних наслідків такого правочину. Зазначене можна продемонструвати на прикладі виникнення речових прав на нерухоме майно за договором, які згідно з ч. 4 ст. 334 ЦК України виникають з моменту їх державної реєстрації, а невиконання цієї вимоги унеможлиблює їх виникнення.

Щодо правових наслідків нікчемності правочинів, вчинених з дефектом форми, зазначимо, що вони знаходять своє закріплення у ст. 216 ЦК України. Так, за загальним правилом, недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У контексті останнього йдеться про застосування двосторонньої реституції, за якою «кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування»².

¹ Крат В. Недійсність покликана не допускати або присікати порушення цивільних прав та інтересів. 2021. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1121250/> (дата звернення: 25.06.2025).

² Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

2.3. Правочини з дефектами форми

З огляду на те, що недотримання письмової форми правочину у випадках, визначених законом, має своїм наслідком його нікчемність, а не оспорюваність, то згідно з ч. 2 ст. 215 ЦК України визнання такого правочину недійсним у судовому порядку не вимагається, оскільки він вважається недійсним *ipso jure*, тобто в силу прямої вказівки закону. З урахуванням зазначеного цілком закономірними є висновки Верховного Суду про те, що «якщо недійсність певного правочину встановлена законом, тобто якщо цей правочин нікчемний, позовна вимога про визнання його нікчемним не є належним способом захисту права чи інтересу позивача. За наявності спору щодо правових наслідків недійсного правочину, одна зі сторін якого чи інша заінтересована особа вважає його нікчемним, суд перевіряє відповідні доводи та у мотивувальній частині судового рішення, застосувавши відповідні положення норм матеріального права, підтверджує чи спростовує обставину нікчемності правочину»¹.

Крім того, важлива особливість нікчемності правочину як правового наслідку недотримання вимоги щодо його форми полягає в тому, що «нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (*erga omnes*). Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, тобто не зумовлює переходу/набуття/зміни/встановлення/припинення прав ні для кого. Саме тому посилатися на нікчемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (*ex officio*), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає»².

З урахуванням зазначеного можемо виокремити такі особливості нікчемності як правового наслідку недотримання вимоги щодо форми правочину:

1) правовою підставою для нікчемності правочину є недотримання сторонами вимоги щодо вчинення його у формі, визнаної законом як обов'язкової (форма *ad solemnitatem*). Це стосується як письмової форми, якщо її недодержання тягне за собою нікчемність згідно з нормою закону, так і нотаріального посвідчення, якщо воно передбачене як обов'язкове для дійсності відповідного правочину;

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.06.2019 у справі № 916/3156/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82424016> (дата звернення: 25.06.2025).

² Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08.02.2023 у справі № 359/12165/14-ц. URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=109100591&red=10000325f90aca07114e81170daa8b1d2f6862&d=5> (дата звернення: 25.06.2025).

2) нікчемність таких правочинів не потребує встановлення в судовому порядку, оскільки правочин вважається недійсним *ipso jure*, тобто в силу прямої вказівки закону;

3) на нікчемність правочину може посилається будь-яка особа, права чи інтереси якої зачіпає такий правочин, незалежно від того, чи була вона його учасником, а також суд, який зобов'язаний урахувати нікчемність такого правочину за власною ініціативою (*ex officio*) незалежно від того, чи заявляла про це будь-яка із сторін;

4) нікчемний правочин не породжує жодних юридичних наслідків, за винятком тих, що пов'язані з його недійсністю, передусім зобов'язання сторін до повернення всього одержаного на підставі такого правочину в порядку двосторонньої реституції, передбаченої ст. 216 ЦК України;

5) оскільки наслідком порушення форми *ad solemnitatem* є автоматична недійсність правочину, позов про визнання його недійсним не є належним способом захисту.

Насамкінець у межах дослідження тематики недійсності правочинів у зв'язку з недотриманням вимоги про його форму варто присвятити увагу й аналізу законодавчо встановлених випадків можливої конвалідації (зцілення) недійсних правочинів. Як зазначає О.В. Синегубов, термін «конвалідація» (з італ. «*convalida*» – підтвердження) означає надання нікчемному правочину юридичної сили з моменту його вчинення¹. Традиційно вважається, що конвалідація за своєю соціальною спрямованістю покликана «захищати та гарантувати інтереси добросовісних учасників обороту, які внаслідок різних причин позбавлені можливості отримати захист іншими законними способами»². Очевидно саме з цих міркувань, як було встановлено раніше, можливість надання недійсним правочинам юридичної чинності знаходить своє закріплення практично у всіх європейських правопорядках, у тому числі й українському. На підставі аналізу відповідних норм ЦК України можемо виокремити такі випадки можливої конвалідації нікчемних правочинів, вчинених з дефектом форми:

¹ Синегубов О.В. Підстави конвалідації правочину. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук. – практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна* (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ; Харк. обл. осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2017. С. 47.

² Нижний А.В. Конвалідація нікчемних цивільно-правових договорів, укладених з порушенням обов'язкової форми. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 4. С. 76.

1) зцілення вчиненого в усній формі правочину, для якого законом встановлена недійсність у разі порушення вимоги щодо простої письмової форми, шляхом виконання (вчинення однією зі сторін дії та підтвердження другою стороною її вчинення, зокрема шляхом прийняття виконання – ч. 2 ст. 218 ЦК України). Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у Постанові від 18.08.2021 у справі № 305/1468/16–ц зазначив, що «конвалідація згідно з частиною другою статті 218 ЦК України можлива за наявності таких умов: 1) вчинення однією стороною правочину дії, зокрема спрямованої на виконання правочину; 2) підтвердження вчинення цієї дії іншою стороною, зокрема шляхом прийняття виконання. Визнання дійсним дво- чи багатостороннього правочину (конвалідація) на підставі частини другої статті 218 ЦК України є окремим способом захисту і висновок суду про визнання дійсним має міститися і як в мотивувальній, так і в резолютивній частині судового рішення»¹;

2) визнання одностороннього правочину, вчиненого з порушенням вимоги про його нотаріальне посвідчення, дійсним при одночасному дотриманні таких умов: а) встановлення відповідності його справжній волі особи, яка його вчинила; б) нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ч. 2 ст. 219 ЦК України). Важливість зазначеної норми складно переоцінити, особливо в сучасних умовах воєнного стану, за яких фізичний доступ до нотаріальних послуг у низці територіальних громад є суттєво ускладненим або неможливим. У таких обставинах положення ч. 2 ст. 219 ЦК України виконує компенсаторну функцію, дозволяючи зберегти дійсність волевиявлення особи за відсутності можливості дотриматися формального критерію у вигляді нотаріального посвідчення. Водночас важливо зауважити, що винятком із зазначеного правила про конвалідацію нікчемного одностороннього правочину є неможливість визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати статтю 1257 ЦК, оскільки норми глави 85 ЦК не передбачають можливості визнання заповіту дійсним²;

¹ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.08.2021 у справі № 305/1468/16-ц. URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=99250624&red=10000331000b1b574c66f0564bc8d1cd8b801d&d=5> (дата звернення: 25.06.2025).

² Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» № 9 від 06.11.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

3) визнання договору, вчиненого з порушенням вимоги про його нотаріальне посвідчення, дійсним у випадку, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення (ч. 2 ст. 220 ЦК України). Водночас варто вказати на деякі застереження щодо застосування зазначеної конвалідації правочину. Так, згідно з п. 13 постанови «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно враховувати, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК України не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст.ст. 210, 640 ЦК України пов'язується з їх державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін¹. Крім того, згідно з правовою позицією ВС України, висловленою в постанові від 06 вересня 2017 року в цивільній справі № 6–1288цс17, однією з умов застосування частини другої статті 220 ЦК України та визнання правочину дійсним в судовому порядку є встановлення судом факту безповоротного ухилення однієї із сторін від нотаріального посвідчення правочину та втрата стороною можливості з будь-яких причин нотаріально посвідчити правочин².

З урахуванням зазначеного доходимо висновку, що інститут конвалідації (зцілення) правочину в українському цивільному праві виступає важливою правовою конструкцією, що дозволяє в окремих випадках легітимізувати нікчемні правочини, вчинені з дефектом форми, якщо при цьому не заперечується справжнє волевиявлення сторін і досягнуто належного рівня правової визначеності. Варто наголосити, що можливість конвалідації нікчемного правочину слід сприймати не як загальне правило, а як винятковий правовий засіб, що застосовується лише у передбачених законом ситуаціях за умови чіткого дотримання суворих нормативних вимог.

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» № 9 від 06.11.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 25.06.2025).

² Постанова Верховного Суду України від 06.09.2017 по справі № 754/2339/16-ц. URL: (дата звернення: 25.06.2025).

2.4. Правочини з дефектом змісту

Проблематика недійсних правочинів у доктрині цивільного права розглядається вже тривалий час, що зумовлено, у тому числі, необхідністю їх розмежування і визначення для судової практики. На думку правників, за загальноприйнятим поділом такі правочини виокремлюють у дві великі групи: 1) правочини нікчемні чи абсолютно недійсні; 2) правочини оспорювані чи відносно недійсні.¹

Частина 2 статті 16 Цивільного кодексу України закріплює визнання правочину недійсним як один із визначених законодавством способів захисту цивільних прав та інтересів².

Згідно зі ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які розкриваються у частинах першій – третій, п'ятій та шостій ст. 203 ЦК України, зокрема, щодо змісту правочину, який не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Окремо законодавець відзначив, що правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним, а правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей (ч. ч. 5, 6 відповідно)³.

Нікчемні (абсолютно недійсні) правочини закріплені у ч. 2 ст. 215 ЦК України. У такому разі визнання правочину недійсним судом не вимагається; сторони можуть не виконувати умов правочину навіть без рішення суду про визнання його недійсним; формулювання закону до правочину: «є нікчемним», «є недійсним»⁴.

Водночас правочини оспорювані чи відносно недійсні характеризуються тим, що якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує

¹ Зайцев О.Л. Нікчемні та оспорювані правочини. Сучасні проблеми цивільного права і процесу: навч. посіб./ за ред. Ю.М. Жорнокуя та Л.В. Красицької. Харків: Право, 2017. 808 с. С. 207.

² Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 09.04.2025).

³ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 09.06.2025).

⁴ Крат В. Недійсність правочинів та її наслідки. Позаконкурсне оспорювання правочинів. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1399214. (дата звернення: 12.04.2025).

його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду¹

Сторони зобов'язані виконувати умови правочину до рішення суду про визнання цього правочину недійсним; формулювання закону до правочину: «визнається судом недійсним», «може бути визнаний недійсним»².

Кожен із видів недійсних правочинів передбачає, зокрема, різні шляхи захисту цивільних прав та інтересів. Пунктом 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України зазначено, що, наприклад, якщо заявляється вимога про те, що правочин є нікчемним через його невідповідність нормам закону, то не потребується визнання його таким судом. Водночас оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду. Тобто очевидно, що важливим є розмежування двох понять: «нікчемний правочин» та «оспорюваний правочин», бо кожен з видів недійсності правочинів передбачає різні шляхи захисту цивільних прав та інтересів³. Отже залежно від підстав визнання правочину недійсним настають різні правові наслідки (подібна правова позиція викладена також і у постанові Верховного Суду від 20.07.2022 у справі № 911/2961/19)⁴.

Розвиваючи думку про сутність недійсних правочинів, дослідники відзначають, що, наприклад, недійсність нікчемних правочинів визначено нормами права і вона не залежить від розсуду і бажання сторін, які їх вчинили. Вони вважаються недійсними за самим фактом їх вчинення з моменту вчинення незалежно від бажання сторін, пред'явлення позову чи рішення суду – так звані «мертвонароджені правочини»⁵.

¹ Про підстави та наслідки визнання правочину недійсним: консультація Мін'юсту. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/pro-pidstavi-ta-naslidki-viznannya-pravochinu-nediysnim-konsultaciya-minyustu.html> (дата звернення: 12.04.2025).

² Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика / під ред. А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с. С. 31.

³ Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06.11.2009 № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (дата звернення: 12.04.2025).

⁴ Постанова Верховного Суду від 20.07.2022 у справі № 911/2961/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105571763> (дата звернення: 12.04.2025).

⁵ Захарко Р. Я. Види недійсних правочинів в сучасному цивільному праві. Сучасний рух науки. XLVI Міжнародна науково-практична інтернетконференція (м. Хмельницький, 05 червня 2020 року). Ч. 2. 96 с. С. 56. URL: https://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2020/06/2%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%A5%D0%BC%D0%B5%D0%BB.pdf.

2.4. Правочини з дефектом змісту

До оспорюваних належать, зокрема, фіктивні й удавані правочини; інші правочини, які можуть бути визнані недійсними судом у зв'язку з порушенням вимог чинності правочину або у випадках, встановлених законом¹.

Варто підтримати думку В.С. Кучер, що до правочинів, зміст яких не відповідає вимогам законодавства (з дефектом змісту), відносяться:

- фіктивні правочини;
- удавані правочини;
- правочини, які порушують публічний порядок, вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства та моральним засадам суспільства.²

В.Д. Гринчук відносить фіктивні і удавані правочини до правочинів, вчинених з вадами мети, оскільки відмінності між фіктивними й удаваними правочинами виявляються при їх аналізі й полягають в істинності волі сторін³. Водночас, на думку Р.В. Алексій, фіктивним та удаваним правочинам притаманне зловживання свободою договору⁴.

Н.С. Лук'яничук, Р.В. Карпенко відзначають, що за змістом фіктивних та удаваних правочини формально відповідають закону, але дійсна воля їх сторін суперечить внутрішньому волевиявленню, тобто є деформованою: спрямованою на досягнення іншого результату⁵.

Відповідно до ч. 1 ст. 234 ЦК України фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочином. Фіктивний правочин визнається судом недійсним⁶.

Як слушно зазначає О. Беяневич, у фіктивних правочинах внутрішня воля сторін не відповідає її зовнішньому прояву, тобто обидві

¹ Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 344 с. С. 56.

² Там само. С. 196.

³ Гринчук В.Д. Фіктивні та удавані правочини як різновид недійсних правочинів. Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=3137.

⁴ Алексій Р.В. Актуальні проблеми класифікації правочинів із вадами волі. *Правові новели*. 2018. № 6. С. 16–22.

⁵ Лук'яничук Н.С., Карпенко Р.В. Фіктивні правочини: загальна характеристика. *Правове життя сучасної України: у 3 т. Матеріали Міжнар. наук. – практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.)* / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Гельветика, 2020. Т. 3. С. 491–494. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13447>.

⁶ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV; станом на 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.04.2025).

сторони, коли вчиняють фіктивний правочин, задалегідь знають, що він не буде виконаний, тобто цілі інші, ніж ним передбачені¹.

Розвиваючи цю думку, В. Прокопенко визначає, що фіктивний правочин характеризується тим, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду. При вчиненні фіктивного правочину сторони мають інші цілі, ніж ті, що передбачені правочином, які можуть бути або протизаконними, або взагалі не мати правової мети².

Практикою Верховного Суду фіктивним визнається правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Для визнання правочину фіктивним суди повинні встановити наявність умислу в усіх сторін правочину³.

Інші правники визначають, що у фіктивних правочинах фактично є лише одне волевиявлення, в основі якого воля вчинити цей правочин «про людське око». Оскільки вирішальне значення надається саме волі, наявність схожого «порожнього» волевиявлення жодної правової сили не може мати⁴.

Правочин, який не створює правових наслідків, по суті є юридичною фікцією, оскільки у фіктивному правочині існує воля особи, але вона орієнтована не на створення будь-яких правовідносин та юридичного зв'язку між сторонами, а на створення лише видимості цього зв'язку, як наслідок, зазначені правочини здебільшого вчиняються в протиправних цілях, наприклад, щоб уникнути арешту (опису) майна, отримати кредит незаконним шляхом⁵ тощо.

Г.С. Гофельд наголосив на ознаках, властивих фіктивному правочину, зокрема: обидві сторони такого правочину свідомо розуміють

¹ Беляневич О.А. Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраздаторного правочину. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. Травень. С. 18.

² Прокопенко В. Науково-практичний коментар до ст. 234 ЦК України. URL: <https://www.jurists.org.ua/civil-law/2823-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-234-civilnogo-kodeksu-ukrayini.html>.

³ Коли правочин може вважатися фіктивним. Практика Верховного Суду. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/161975-koli-pravochin-mozhe-vvazhatisya-fiktivnim-praktika-verkhovnogog-sudu> (дата звернення: 15.04.2025).

⁴ Сівіцька Г. Фраздаторні та фіктивні правочини з позиції судової практики України. *Збірник наукових тез: за матеріалами студентських наукових читань*. Навчально-практична майстерня редакційно-видавничих технологій Галицького фахового коледжу імені В'ячеслава Чорновола, Тернопіль, 2022. 262 с. С. 24. URL: <https://gi.edu.ua/en/college-main/subsection/library/repozytorii/878-fraudatori-ta-fiktyvni-pravochyny-z-pozytsii-sudovoi-praktyky-ukrainy>.

⁵ Хімченко С.В. Загальні аспекти фіктивного правочину в цивільному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Вип. 1. С. 98.

його фіктивність; реальна мета правочину є прихованою, дійсні наміри також приховані; є намір ввести в оману інші сторони¹. Ця позиція отримала розвиток і у працях А.В. Нижного, М.П. Ходаковського, Г.В. Юровської, які ознаками фіктивного правочину називають: введення в оману (до або в момент укладення угоди) іншого учасника або третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників; свідомий намір невиконання зобов'язань договору; приховування справжніх намірів учасників правочину².

Практика Верховного Суду, зокрема щодо застосування ст. 234 ЦК України, свідчить, що для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину³. Верховний Суд відмітив, що судам необхідно враховувати, що саме по собі невиконання правочину сторонами не означає, що укладено фіктивний правочин. Якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання такого правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків. У разі, якщо на виконання правочину було передано майно, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний⁴.

В іншій справі розглядалися позовні вимоги АТ «Банк У», яке звернулося до суду з позовом про визнання недійсними договорів дарування, скасування рішення про державну реєстрацію прав та їх обтяжень та поновлення державної реєстрації права власності. Між ним і відповідачкою був укладений кредитний договір, за умовами якого остання отримала кредитні кошти зі сплатою процентів за їх користування. На забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором між позивачем і відповідачкою був укладений договір іпотеки щодо її нерухомого майна і договори поруки з іншими особами. Крім того, виконання умов кредитного договору забезпечувалось всім належним відповідачці майном та коштами, на які могло бути звернуте стягнення⁵.

¹ Гофельд Г.С. Відмежування фродакторного правочину від фіктивного та удаваного правочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 86. Ч. 2. С. 84.

² Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика/ за ред. А. В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с. С. 134.

³ Постанова Верховного Суду від 31 березня 2021 року у справі № 201/2832/19 (провадження № 61-14079св20). URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=96006082&red=100003010cc4445cea9961a4016cf27764667b&d=5>.

⁴ Постанова КЦС ВС від 27 лютого 2025 року у справі № 347/721/22. <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125556367>. (дата звернення: 25.04.2025).

⁵ Постанова КЦС ВС від 12 лютого 2025 року у справі № 381/2355/23 (провадження № 61-16870св24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125162256> (дата звернення: 25.04.2025).

З матеріалів справи вбачається, що відповідачка подарувала своїй дочці наявне у неї інше майно у вигляді будинку і земельної ділянки. Згодом відповідачка звернулася до банку з заявою про проведення реструктуризації її зобов'язань за кредитним договором. Банк їй відмовив і звернувся до суду, вважаючи, що правочини, укладені відповідачкою з відчуження житлового будинку та земельної ділянки, мають ознаки фродаторних правочинів, вчинених боржником на шкоду кредитору. Просив суд визнати недійсними договори дарування житлового будинку та земельної ділянки, скасувати рішення про державну реєстрацію прав та їх обтяжень про реєстрацію права власності та поновити запис про державну реєстрацію права власності.

Дослідивши матеріали справи, суди першої і апеляційної інстанцій дійшли висновку, що немає правових підстав у визнанні договорів дарування недійсними. А Верховним Судом у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду позивачу в задоволенні позовних вимог було відмовлено¹.

Відчуження позичальником житлового будинку та земельної ділянки, які перебувають у іпотечі банку, дочці не свідчить про недобросовісність дій позичальника відносно кредитора, спрямованих на уникнення виконання зобов'язань за кредитним договором та не є зловживанням правом, направленим на недопущення/уникнення задоволення вимог кредитора та здійснені на шкоду кредитору, і у разі, якщо зобов'язання за кредитним договором забезпечені нерухомим майном, позичальник не має заборгованості за кредитним договором.

З огляду на викладене немає правових підстав для визнання договорів дарування недійсними на підставі статей 203, 215, 234 ЦК України².

При укладенні фіктивного правочину необхідно переконатися, що сторони вчиняють такий правочин лише для виду, знаючи заздалегідь, що він не буде виконаним; вчиняючи фіктивний правочин, сторони мають інші цілі, ніж ті, що передбачені правочином³.

Відповідно до ст. 235 ЦК України удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони на-

¹ Там само.

² Постанова КЦС ВС від 12 лютого 2025 року у справі № 381/2355/23 (провадження № 61–16870св24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125162256>. (дата звернення: 20.05.2025).

³ Постанова Верховного Суду від 31 березня 2021 року у справі № 201/2832/19 (провадження № 61–14079св20). URL: <https://iPLEX.com.ua/doc.php?regnum=96006082&red=100003010cc4445ca9961a4016cf27764667b&d=5>. (дата звернення: 20.05.2025).

справді вчинили. Якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили¹.

Як слушно зазначає І.В. Давидова, удавані правочини характеризуються тим, що завжди є нікчемними, не породжують жодних юридичних наслідків, оскільки сторони, що його укладають, лише маскують під ним іншу юридичну дію, іншу мету, яку вони мали насправді на увазі².

На думку фахівців, «удаваний правочин укладається без наміру створити правомірний юридичний результат. Волевиявлення в ньому направлено на досягнення певного правового ефекту, але водночас сторони домовляються про інші правові наслідки, ніж ті, які згідно з законом є результатом такого волевиявлення»³.

На думку А. Коструби, мета, досягнення якої прагнуть учасники удаваного правочину, частково виходить за межі правової моделі, закріпленій у нормі права. Якщо у фіктивних правочинах сторони взагалі не бажають настання наслідку, передбаченого моделлю, тобто має місце «дефіцит» волі, то в удаваних правочинах вони бажають настання наслідків, які є ширшими за ті, що передбачені певною моделлю, тобто має місце «профіцит» волі⁴.

Д.В. Гринчуком відзначено, що удаваний правочин, хоч і має своєю метою виникнення правових наслідків, але вони відмінні від тих, які пов'язуються з фактом його вчинення. Фактично сторони прагнуть до вчинення іншого правочину. Отже удаваний правочин вчиняється для прикриття іншого правочину, внаслідок чого фактично існують два правочини – що прикривається, тобто прихований, і удаваний – такий, що прикриває перший правочин⁵.

Удавані правочини вчиняються з метою приховання іншого правочину, який сторони насправді мали на увазі. Сторони вчиняють два

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01. 2003 № 435-IV; станом на 20.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (дата звернення: 20.05.2025).

² Давидова І.В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики. *Часопис цивілістики*. 2014. № 16. С. 118.

³ PI Law Firm. Удаваний правочин. Механізм доведення. URL: <https://pi-lawfirm.com.ua/udavaniy-pravochin-mekhanizm-dovedenn/>. (дата звернення: 21.05.2025).

⁴ Коструба А. Правові механізми поновлення прав суб'єктів дефектних правочинів. *Право України*. 9/2014. С. 175.

⁵ Гринчук Д.В. Фіктивні та удавані правочини як різновид недійсних правочинів. *Міжнародні науково-практичні інтернет конференції юридичного та історичного спрямування*. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=3137/ (дата звернення: 21.05.2025).

правочини: один удаваний, що покликаний «маскувати» волю осіб; другий – прихований, від якого вони очікують правових наслідків, а не «приховують» сторону правочину¹.

На думку В.О. Кучер, ознаками удаваного правочину є: наявність зовнішньої форми удаваного правочину (волевиявлення); бажання сторін створити видимість правовідносин перед третіми особами; приховання удаваним правочином іншого правочину (прихованого); наявність у сторін наміру створити наслідки, які обумовлюються прихованим правочином².

Як свідчить судова практика, позивач, заявляючи вимогу про визнання правочину удаваним, має довести: 1) факт укладення правочину, що, на його думку, є удаваним; 2) спрямованість волі сторін в удаваному правочині на встановлення інших цивільно-правових відносин, ніж тих, що передбачені насправді вчиненим правочином, тобто відсутність у сторін іншої мети, ніж намір приховати насправді вчинений правочин; 3) настання між сторонами інших прав та обов'язків, ніж тих, що передбачені удаваним правочином³.

Удаваний правочин завжди нікчемний і сам по собі жодних юридичних наслідків не породжує. Сторони, здійснюючи удаваний правочин, маскують іншу юридичну дію, іншу мету, яку вони мали насправді на увазі (наприклад, правочин видачі довіреності на автомобіль з правом його продажу може приховувати правочин купівлі-продажу цього автомобіля)⁴.

Позивачка звернулась до суду про визнання договору міни удаваним та переведення прав та обов'язків покупця. Позов був обґрунтований тим, що позивачка і відповідачі були співвласниками квартири, в якій кожному з них належало по 1/3 частки. Як вбачається з матеріалів справи, відповідач звернувся до позивачки та її чоловіка з пропозицією викупити у неї належну їй частку квартири, а позивачка натомість запропонувала надати їм з чоловіком письмові пропозиції щодо цінової вартості та умов придбання зазначеної частки відповід-

¹ Договір не може бути визнаний удаваним у частині сторони правочину – Об'єднана палата КС ВС. 8 квітня 2022 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1267427/> (дата звернення: 25.05.2025).

² Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 344 с. С. 209.

³ Постанова від 16.01.2019 по справі № 521/17654/15-ц. Касаційний цивільний суд. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/81020254>. (дата звернення: 25.05.2025).

⁴ Стаття 235. Правові наслідки удаваного правочину: науково-практичний коментар. URL: https://protocol.ua/ua/tsivilnyi_kodeks_ukraini_stattya_235/. (дата звернення: 25.05.2025).

2.4. Правочини з дефектом змісту

но до законодавства. Однак пізніше їй стало відомо, що відповідач продав свою частку квартири іншій особі, оформивши договір міни, за яким обміняв свою частку у спірній квартирі на належний йому ноутбук з доплатою, які разом і дорівнюють ціні частки квартири. Рішенням районного суду, у подальшому практично залишеному без змін судовими рішеннями подальших інстанцій, у позові позивачці було відмовлено за недоведеністю заявлених вимог щодо удаваності договору міни¹.

Разом з тим, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду визнав таке рішення необгрунтованим і наголосив на тому, що правова природа договору не залежить від його назви, а визначається з огляду на його зміст, тому, оцінюючи відповідність волі сторін та укладеного договору фактичним правовідносинам, суд повинен надати правову оцінку його умовам, правам та обов'язкам сторін для визначення спрямованості як їх дій, так і певних правових наслідків².

Встановлення наявності у договорі міни обов'язкової ознаки договору купівлі-продажу, зокрема фактичної оплати товару грошима як загальним еквівалентом вартості, є підставою вважати, що такий договір за своєю правовою природою та виходячи з прихованого наміру сторін, які останні мали при його укладенні, є договором купівлі-продажу. Суд пояснив, що відсутність доказів надсилання письмової пропозиції позивачу щодо купівлі частки квартири за встановленою в договорі ціною такого майна вказує на порушення права позивача як співвласника квартири на переважне право перед іншими особами купівлі частки такої квартири³.

Правочини, що порушують публічний порядок, вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, посідають особливе місце серед правочинів з дефектом змісту. Огляд ст. 228 свідчить про закріплення в ній правових наслідків відразу двох недійсних правочинів: 1) правочину, який порушує публічний порядок (ч. 1 і 2); 2) правочину, який суперечить інтересам держави і суспільства, його

¹ Постанова КЦС ВС від 12 лютого 2025 року у справі № 761/36779/20 (провадження № 61–6072св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125162323&red=100003515a7599ae8a315bd1e75d0d180adf5d&d=5>. (дата звернення: 25.05.2025).

² Там само.

³ Постанова КЦС ВС від 12 лютого 2025 року у справі № 761/36779/20 (провадження № 61–6072св24). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=125162323&red=100003515a7599ae8a315bd1e75d0d180adf5d&d=5>. (дата звернення: 25.05.2025).

моральним засадам (ч. 3)¹. Як відзначають правники, розмежування цих правочинів на практиці є досить проблематичним, оскільки відсутні законодавчі положення щодо змісту понять «публічний порядок» та «інтереси держави та суспільства», а суди, ухвалюючи рішення, керуватимуться оціночними критеріями².

Згідно з ст. 228 ЦК України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним³.

Як влучно відзначають І. Костяшкін, О. Черняк, публічний порядок може тлумачитися крізь призму трьох ключових ціннісних орієнтирів сучасного устрою демократичної держави – її державності як такої (сюди належать суверенітет, незалежність, економічна самостійність і стабільність тощо); суспільного ладу (підтримання правопорядку, гарантування відповідності наслідків впливу іноземного права, укладених правочинів чи іноземних актів правозастосування найважливішим уявленням населення); та прав і свобод індивіда, закріплених у Конституції⁴.

На думку О. ТіпрОВОЇ, категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише до суттєвих основ правопорядку. З огляду на зазначене публічний порядок – це публічно-правові відносини, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави⁵.

Водночас С.С. Бичкова визначає ознаки правочину, вчиненого всупереч інтересам держави і суспільства, на відміну від правочинів, що порушують публічний порядок. Ними є: порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV; станом на 25.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.05.2025).

² Кучер В.О. Недійсні правочини та їх цивільно-правові наслідки: навч. посіб. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 344 с. С. 211.

³ Там само.

⁴ Костяшкін І., Черняк О. Тлумачення категорії «публічний порядок» у новітній судовій практиці. *Університетські наукові записки*. 2021. № 1 (79). С. 33.

⁵ Блог ТіпрОВОЇ Олександри. Які правочини вважаються такими, що порушують публічний порядок. URL: <https://www.adv.net.ua/yaki-pravochyny-vvazhaiutsia-takymy-shcho-porushuiut-publichnyi-poriadok/> (дата звернення: 27.05.2025).

2.4. Правочини з дефектом змісту

Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним¹. Обов'язковою ознакою правочину, що порушує публічний порядок, є спрямованість дії його учасників на досягнення протиправного результату. Спрямованість дії вказує на усвідомлення протиправності своєї поведінки й бажання настання протиправного результату.

Постановою Верховного Суду України від 13 квітня 2016 р. у справі № 6–1528 цс 15 колегією суддів визначено, що положеннями ст. 228 ЦК України визначено перелік правочинів, які є нікчемними як такі, що порушують публічний порядок².

Такими є правочини, що посягають на суспільні, економічні та соціальні основи держави, зокрема правочини, спрямовані на використання всупереч закону комунальної, державної або приватної власності; правочини, спрямовані на незаконне відчуження або незаконне володіння, користування, розпорядження об'єктами права власності українського народу – землею як основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, її надрами, іншими природними ресурсами (ст. 14 Конституції України); правочини щодо відчуження викраденого майна; правочини, що порушують правовий режим вилучених з обігу або обмежених в обігу об'єктів цивільного права тощо³.

Так, банк звернувся до суду з позовом про застосування наслідків нікчемного правочину. Банк набув квартиру за правом вимоги за іпотечним договором в іншого банку. Зокрема, в позасудовому порядку згідно зі ст.ст. 35, 37 Закону України «Про іпотеку» звернуто стягнення на предмет іпотеки і набуто право власності на зазначену квартиру. Водночас працівниками банку було встановлено, що відносно квартири вчинялися шахрайські дії, в тому числі шляхом підробки документів, що підтверджували право власності на нерухоме майно, документів, що посвідчують особу, а також листів, повідомлень підприємств та організацій. З метою заволодіння зазначеною квартирою

¹ Бичкова С.С. Правові наслідки вчинення правочину з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 31.

² Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 квітня 2016 р. у справі № 6–1528 цс 15. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vsu_vid_13_04_2016_roku_u_sprav_i_6_1528tss15/ (дата звернення: 27.05.2025).

³ Постанова судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 13 квітня 2016 р. у справі № 6–1528 цс 15. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vsu_vid_13_04_2016_roku_u_sprav_i_6_1528tss15/ (дата звернення: 28.05.2025).

невстановленими особами було здійснено підробку документів для створення квартири «двійника» з різними адресами¹.

Як вбачається з матеріалів справи, судом визначено, що оскільки вказаний договір спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та незаконне заволодіння майном, яке належить іншій особі, то цей договір та всі наступні договори стосовно цієї квартири, а саме договір купівлі-продажу квартири є нікчемними, не створюють будь-яких правових наслідків, у тому числі і щодо виникнення права власності в осіб, які були набувачами за відповідними договорами. Тому реєстрація права власності є неправомірною, оскільки проведена без належних правових підстав².

Верховним Судом у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду було відзначено, що якщо правочин з відчуження неіснуючого об'єкта нерухомості (квартира з різними адресами є однією і тією самою квартирою, створення квартири «двійника» відбулося з метою ухилення від виконання зобов'язань іпотекодавця за договором іпотеки) є недійсними в силу закону, то правочин щодо відчуження квартири є нікчемним. І з метою відновлення порушених прав позивача на квартиру є відновлення становища, яке існувало до прийняття державними реєстраторами оспорюваних рішень про державну реєстрацію прав власності на квартиру³.

У частині 3 статті 228 ЦК закріплено, що у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу в обох сторін, у разі виконання правочину обома сторонами, в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише в одній із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні,

¹ Постанова КЦС ВС від 27 листопада 2024 року у справі № 757/486/21 (провадження № 61–15310св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410563>. (дата звернення: 28.05.2025).

² Постанова КЦС ВС від 27 листопада 2024 року у справі № 757/486/21 (провадження № 61–15310св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123410563>. (дата звернення: 28.05.2025).

³ Там само.

2.4. Правочини з дефектом змісту

а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави¹.

Верховний Суд з цього приводу відмітив, що виділяючи правочин, що порушує публічний порядок, як окремий вид нікчемних правочинів, ЦК виходить зі змісту самої протиправної дії, її антисоціального характеру, а також значущості порушених прав і свобод людини та громадянина внаслідок вчинення такого правочину. При кваліфікації правочину за статтею 228 ЦК потрібно враховувати вину, яка виражається в намірі порушити публічний порядок сторонами правочину або однією зі сторін².

Законодавець дає визначення для категорії «інтереси держави і суспільства» як окремої ознаки для правочинів, які порушують публічний порядок. Як зазначає О.П. Білан, необхідно констатувати, що цивільне законодавство України не містить конкретизованого визначення останніх³.

Великою Палатою Верховного Суду у справі № 587/1382/15-ц зазначено, що інтереси держави охоплюють широке і водночас чітко не визначене коло законних інтересів, які не піддаються точній класифікації, а тому їх наявність повинна бути предметом самостійної оцінки суду у кожному випадку звернення прокурора з позовом⁴. Не слід забувати і позицію Конституційного Суду України, яка вказує на те, що державні інтереси закріплюються як нормами Конституції України, так і нормами інших правових актів. Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин. Інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім з інтересами державних органів, державних підприємств та організацій чи з інтересами господарських товариств з часткою державної власності у статутному фонді. Проте держава може вбачати свої інтереси не тільки в їх діяльності, але й в діяльності приватних підприємств, товариств.⁵

¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV; станом на 28.05.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.05.2025).

² Постанова КГС ВС від 20.07.2022 по справі № 911/2961/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105571763>. (дата звернення: 28.05.2025).

³ Білан О.П. Правочини, зміст яких суперечить інтересам держави і суспільства в цивільному законодавстві України. *Форум права*. 2019. № 1. С. 9.

⁴ Постанова Великої палати Верховного Суду № 587/1382/15-ц. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=122434170&red=10000365778312b2703470b92deeff77d2a0d9&d=5>. (дата звернення: 01.06.2025).

⁵ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого ар-

З огляду на це виглядає справедливим зауваження В. Сиренко, що інтерес є об'єктивною субстанцією, продуктом об'єктивних потреб, необхідність задоволення яких примушує особу саме через інтереси вступати у певні суспільні відносини¹.

Водночас А.Є. Кубко під державними інтересами розуміє визнані державою інтереси, наділені ознаками структурності, об'єктивності, публічності, що засновані на об'єктивних загальносуспільних потребах та охоплюють державно-правові засоби реалізації цих потреб². Розвиваючи свою думку в інших працях, присвячених зазначеному питанню, він зазначає, що існують інтереси держави, які об'єктивно потребують реалізації і захисту. Це інтереси, пов'язані із забезпеченням державного суверенітету, безпеки, територіальної цілісності, правопорядку, функціонування системи державного апарату, збереження матеріально-фінансових ресурсів держави.³ У тісній кореляції з державними інтересами існують також і інтереси суспільства. На думку Я. Берназюка, це поняття не піддається однозначній кваліфікації (визначенню), а тому наявність суспільних (публічних) інтересів повинна бути предметом самостійної оцінки суду у кожному конкретному випадку; це складне питання права, яке стосується «невизначеного» інтересу, оскільки він не має конкретного суб'єкта з назвою, правосуб'єктністю, а також безпосередньою можливістю реалізувати свої процесуальні права у певній адміністративній процедурі або у спорі, що розглядається у суді⁴.

Крім іншого, суспільний (публічний) інтерес безпосередньо пов'язаний з моральністю та моральними засадами. Під категорією «моральні засади суспільства» необхідно розуміти ті норми суспільної моралі та правила поведінки, що склались у суспільстві на основі

бітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 року № 3-рп/1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-99#Text>. (дата звернення: 01.06.2025).

¹ Сиренко В.Ф. Проблеми інтересу в державному управлінні. Київ: Укр. думка, 1980. 177 с. С. 17.

² Кубко А.Є. Державні інтереси у правовій системі України: деякі теоретичні питання. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 2. (68). С. 18.

³ Кубко А.Є. Державні інтереси і відповідальність держави: деякі питання співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2019/4. С. 29.

⁴ Берназюк Ян. Суспільні інтереси та їх вплив на здійснення правосуддя в умовах воєнного стану. 8 вересня 2023 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/5_%20presentation_bernaziuk_public_interests.pdf. (дата звернення: 03.06.2025).

традиційних духовних і культурних цінностей та не закріплені в актах цивільного законодавства, але є усталеними у певній сфері цивільних відносин¹.

Т.М. Карнаух зазначає, що критерій «інтереси держави і суспільства, його моральні засади» – оціночне поняття, яке, з одного боку, іншим і не може бути (через неможливість передбачити і врегулювати в законі все багатоманіття варіантів можливих порушень правочинами державних та суспільних інтересів), але, з іншого боку, є складним у застосуванні, оскільки вимагає високого рівня правової культури правозастосовного органу, а тому для забезпечення однаковості застосування потребує роз'яснень пленумів вищих спеціалізованих судів, які слугують орієнтиром для судової практики².

На думку Н.С. Кузнецової, моральність як найширше поняття, як ідея відповідності добру і справедливості не визначає конкретно правила поведінки, бо є тим «робочим механізмом», за допомогою якого визначаються межі можливої та належної поведінки учасників цивільно-правових відносин³. З іншого боку, О.В. Дзера вважав, що у будь-якому разі необхідно уникати розширеного тлумачення моральних засад суспільства, оскільки це може призвести до довільного визнання недійсним правочину, в якому поведінка його учасників не містить ознак істотної суспільної небезпеки⁴.

Отже вбачається, що до правочинів з дефектом змісту належать фіктивні, удавані і такі, що порушують публічний порядок, вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. На відміну від фіктивних і удаваних правочинів, правочини, що порушують публічний порядок, вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства, містять правові наслідки відразу двох самостійних недійсних правочинів: правочину, який порушує публічний порядок, і правочину, який суперечить інтересам держави і суспільства, його

¹ Тур О.Т. Недійсність правочинів, зміст яких не відповідає вимогам закону. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 179.

² Карнаух Т.М. Оспорювані та нікчемні правочини суб'єктів господарювання: окремі аспекти законодавчого регулювання та правозастосування. *Наукові записки НАУКМА*. 2012. Т. 129: Юридичні науки. С. 108.

³ Кузнецова Н.С. Основні завдання Книги першої проекту Цивільного кодексу України. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А.С. Довгерт. Київ: Український центр правничих студій, 2000. 123 с. С. 336.

⁴ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. / Н.С. Кузнецова та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 2-ге вид. перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2006. Т. 1. 832 с. С. 347.

моральним засадам. Аналіз доктринальних підходів, позицій науковців і судової практики у цій сфері свідчить про доцільність закріплення цих дефініцій на рівні законодавства. Чітке розмежування таких правочинів на практиці має важливе значення не лише для правозастосовної практики, але й для розвитку доктрини цивільного права, оскільки воно формує підґрунтя для подальшої кодифікації та гармонізації національного законодавства із сучасними європейськими тенденціями.

2.5. Визнання недійсними сімейно-правових договорів

Початок 2021 року ознаменувався активізацією діяльності щодо рекодифікації цивільного законодавства України. Прискорення процесів європейської інтеграції України ставить перед науковою спільнотою нові виклики щодо вивчення, запозичення та адаптації європейських підходів до регулювання різноманітних сфер суспільних відносин.

Національний підхід передбачає існування двох самостійних кодексів – цивільного та сімейного, які по-різному врегульовують майнові відносини в сім'ї. Натомість концепція рекодифікації, що була представлена громадськості та науковій спільноті, передбачає оновлення не лише цивільно-правових норм, а всієї сфери приватноправових відносин, включаючи сімейне право. За задумом авторів концепції рекодифікації цивільного законодавства сімейне право має стати окремою книгою оновленого Цивільного кодексу України. Як наслідок, це має сприяти уніфікації підходів до регулювання майнових відносин та уникнення існуючого дуалізму.

Як відомо, радянське законодавство не допускало можливості укладення подружжям шлюбного договору. Така домовленість у радянській державі вважалася «буржуазною» та перебувала поза рамками закону. Пануючим було уявлення про перевагу державного регулювання майнових відносин подружжя як більш справедливого і об'єктивного. Зрештою, рівень майнової забезпеченості громадян був невисоким, зважаючи на наявні обмеження їх приватної ініціативи та кола об'єктів нерухомості, які могли перебувати у власності.

Після розпаду СРСР у сімейному законодавстві України було запроваджено інститут шлюбного договору. Вітчизняний законодавець, здійснюючи перехід від радянського до сучасного сімейного законодавства, вдався від однієї крайності до іншої. Якщо в радянський період всі законодавчі положення були обов'язковими для подружжя і відступ від них не допускався, то на сучасному етапі подружжя має право врегулювати договором усю сукупність їхніх майнових правовідносин. При цьому єдиною гарантією прав слабшого з подружжя залишається застереження, виражене в частині четвертій ст. 93 СК України оціночною категорією «надзвичайно невігідне матеріальне становище». Натомість в європейських державах низка законодавчих положень не можуть бути змінені домовленістю між подружжям і покликані гарантувати окреслений набір прав передусім слабшого з подружжя. Сукупність таких правових норм, які в доктрині отримали назву «обов'язковий базовий режим», зазвичай охоплюють питання подружнього/сімейного житла, речей домашньої обстановки і внесків на утримання сім'ї.

Насамперед доцільно звернути увагу на тлумачення національними судами норми ст. 93 СК України щодо надзвичайно невігідного матеріального становища одного з подружжя, яке є підставою для визнання недійсним шлюбного договору. Так, справа № 755/19197/18 стосувалася визнання недійсними двох пунктів шлюбного договору, які закріплювали правила належності майна подружжя. Зокрема, було передбачено досить поширене в нотаріальній практиці правило, що майно належить тому з подружжя, на чие ім'я воно оформлене. При цьому це правило стосувалося як майна, набутого до укладення шлюбного договору, так і майна, що буде набуто подружжям після його укладення. Однак додатково було перелічено об'єкти, які належать одному з подружжя, з якого вбачалося, що другому з подружжя нічого не належало.

Суди першої та апеляційної інстанцій визнали недійсними оспорювані пункти договору. Підтримуючи таку позицію, Верховний Суд у своїй постанові від 26.02.2020¹ вказав, що категорія «надзвичайно невігідне матеріальне становище», вжита у частині четвертій ст. 93 СК України, має оціночний характер і підлягає доведенню стороною. У цій справі, встановивши, що за умовами спірного шлюбного до-

¹ Постанова Верховного Суду від 26.02.2020 у справі № 755/19197/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88016384> (дата звернення: 30.07.2025).

говору усе нерухоме та рухоме майно, придбане у шлюбі, належить відповідачу, суди першої та апеляційної інстанцій дійшли обґрунтованого висновку, що спірними умовами вказаного правочину позивача поставлено у надзвичайно невідгідне становище порівняно з відповідачем та положеннями закону. При цьому суд підкреслив, що оскільки шлюбний договір є видом цивільного договору, то на нього також поширюються положення ст. 13 ЦК України щодо добросовісності поведінки, зловживання правом, дотримання моральних засад суспільства тощо.

За обставинами справи № 713/1964/16-ц шлюбний договір передбачав, що подружжя визнають особистою приватною власністю одного з них будівельні матеріали та конструктивні елементи, які використані та в подальшому будуть використані для будівництва житлового будинку, господарських будівель і споруд на земельній ділянці, належній такому з подружжя. Іншого майна у подружжя не було, а тому другий з подружжя фактично не отримував нічого. При цьому з рішень судів не зрозуміло, чи було у шлюбному договорі відображено поширене правило про належність майна тому, на чие ім'я воно заєєстроване.

Суд апеляційної інстанції, рішення якого підтримав Верховний Суд у своїй постанові від 09.10.2019¹, визнав недійсними оспорювані пункти шлюбного договору. Верховний Суд вказав, що передання відповідачу у власність будівельних матеріалів і конструкцій, що були використані у будівництві житлового будинку, будівництво якого не було закінченим на час розірвання шлюбу, поставило позивача у надзвичайно невідгідне матеріальне становище, що суперечить нормам матеріального права та є підставою для недійсності відповідних положень шлюбного договору.

Разом з тим у справі № 760/18875/20 сторони також передбачили у шлюбному договорі поширену конструкцію, що майно належить тому, на чие ім'я воно оформлене, і навіть вказали належність автомобіля одному з подружжя. Але також у шлюбному договорі містився пункт про те, що набута під час шлюбу квартира належатиме подружжю на праві спільної сумісної власності. Суди всіх трьох інстанцій не знайшли підстав для визнання недійсним такого договору чи окремих його положень.

¹ Постанова Верховного Суду від 09.10.2019 у справі № 713/1964/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84911491> (дата звернення: 30.07.2025).

Отже в судовій практиці склався підхід, що перерахування в тексті шлюбного договору майна, яке належить одному з подружжя на праві особистої приватної власності, може стати підставою для визнання недійсним окремих положень такого шлюбного договору. Такий перелік дає підстави одному з подружжя, а потім і суду стверджувати про надзвичайно невігідне матеріальне становище такого з подружжя, якщо в шлюбному договорі не буде передбачено наявність майна у другого з подружжя.

Видається, якби сторони шлюбного договору обмежилися лише загальним формулюванням, що майно належить тому, на чие ім'я воно зареєстроване або у чиєму фактичному володінні перебуває (а не перелічували це майно), то було б значно важче довести наявність надзвичайно невігідного матеріального становища одного з подружжя. Зрештою визнати недійсним такий пункт набагато складніше, оскільки фактично втрачається сенс решти положень шлюбного договору, які стосуються майна подружжя. У разі, якщо існує необхідність перелічити майно, що належить одному з подружжя і було набуто під час шлюбу, тоді має укладатися договір про поділ чи виділ спільного майна подружжя.

З іншого боку, ЦК України дозволяє укладати змішаний договір, тобто договір, який містить елементи різних договорів. Тому з погляду доктрини цілком допустимим є укладення договору, який міститиме елементи шлюбного договору та договору про виділ майна зі спільного майна подружжя. Але, як вже зазначалося, через дуалізм регулювання сімейних майнових відносин у судовій практиці домінуючим став підхід, коли перевага надається не змісту договору, а його найменуванню. Відтак, якщо договір має назву «шлюбний», то суди виходять з уявлення про неприпустимість існування елементів іншого договору. Як наслідок, наявність у шлюбному договорі переліку об'єктів, які належать одному з подружжя (фактично виділяються в особисту власність такого подружжя), є підставою для визнання таких положень недійсними.

Друге проблемне питання у правозастосовній практиці стосується переходу права власності на майно між подружжям на підставі шлюбного договору. Відповідно до частини п'ятої ст. 93 СК України за шлюбним договором не може передаватися у власність одному з подружжя нерухоме майно та інше майно, право на яке підлягає державній реєстрації.

За обставинами справи № 522/25760/16-ц оспорювалося положення шлюбного договору, яке передбачало, що у випадку розірвання шлюбу в особисту приватну власність чоловіка переходить мотоцикл, який належав дружині до реєстрації шлюбу; автомобіль, що був набутий у період шлюбу; майнові права на машиномісце, набуті в період шлюбу. На жаль, у судових рішеннях не відображено чи були два останні об'єкти зареєстровані на ім'я дружини. Разом з тим, вбачається, що машиномісце ще не було прийняте в експлуатацію, тобто не набуло ознак нерухомості.

Суди всіх трьох інстанцій позов задовольнили та визнали недійним у цілому оспорюване положення шлюбного договору. У постанові від 15.09.2019¹ Верховний Суд вказав, що оскільки за умовами оспорюваного пункту передається у власність одному із подружжя нерухоме майно, право на яке підлягає державній реєстрації, суди дійшли обґрунтованого висновку, що він суперечить частині п'ятій ст. 93 СК України. При цьому суди не дали відповіді на низку проблемних питань, а саме: 1) чи можливо за шлюбним договором передавати у власність іншому з подружжя транспортні засоби, тобто чи є їх реєстрація перешкодою для передачі в розумінні частини п'ятої ст. 93 СК України; 2) чи майнові права на незавершений будівництвом об'єкт нерухомості прирівнюються до об'єкта нерухомості; 3) що стало підставою для визнання недійсним оспорюваного пункту в цілому, а не в частині машиномісця (зважаючи на те, що суди мотивували свої рішення лише посиланням на частину п'яту ст. 93 СК України).

В іншій справі № 457/74/16-ц оспорюване положення шлюбного договору передбачало, що права та обов'язки за попереднім договором, що був укладений дружиною, переходять до чоловіка, в тому числі майнові права на об'єкт нерухомості, що будується, а після укладення основного договору купівлі-продажу об'єкта та його державної реєстрації цей об'єкт належатиме чоловікові на праві особистої приватної власності, незалежно від зроблених внесків у це майно подружжям спільно чи дружиною окремо під час шлюбу. Тобто за цим шлюбним договором відбулася передача майнових прав (або прав вимоги до забудовника) від дружини до чоловіка. Зі змісту судових рішень у вказаній справі не зрозумілим було формулювання інших положень шлюбного договору та наявність іншого майна, пра-

¹ Постанова Верховного Суду від 15.05.2019 у справі № 522/25760/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82217599> (дата звернення: 30.07.2025).

вовий режим якого визначався цим шлюбним договором. Зрештою, позивач не посилалася в своїй заяві, що шлюбним договором її поставлено у надзвичайно не вигідне матеріальне становище.

Суди всіх трьох інстанцій відмовили у задоволенні позову, оскільки на момент підписання шлюбного договору об'єкт не було прийнято в експлуатацію та не здійснено державну реєстрацію, тобто об'єкт не набув ознак нерухомості. У постанові Верховного Суду від 13.03.2019¹ чітко зазначено, що умови спірного шлюбного договору не суперечать ст.ст. 93, 97 СК України, оскільки перехід права власності на нерухоме майно від одного власника до іншого, яке підлягає державній реєстрації, не відбувався. Зрештою суд послався на принцип свободи договору (ст.ст. 3, 6 ЦК України).

Отже доводиться констатувати, що суд касаційної інстанції не сформував однозначну судову практику щодо можливості передачі між подружжям за шлюбним договором окремих видів майна (транспортних засобів та майнових прав на незавершений будівництвом об'єкт нерухомості). За таких обставин питання з переходом права власності на вказані види майна доцільно врегульовувати за допомогою інших видів договорів.

Третє проблемне питання правозастосовної практики, на яке варто звернути увагу, стосується зворотної дії шлюбного договору, тобто можливості змінити шлюбним договором правовий режим майна подружжя, набутого до його укладення. Відповідно до частини другої ст. 97 СК України сторони можуть домовитися про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень ст. 60 СК України і вважати його спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них. При цьому згідно з частиною другою ст. 95 СК України якщо шлюбний договір укладено подружжям, він набирає чинності у день його нотаріального посвідчення.

Зважаючи на зазначене, виникає питання: як належить кваліфікувати ситуацію, коли майно, що було набуто у шлюбі (відповідно належало подружжю на праві спільної сумісної власності), на підставі шлюбного договору, що був укладений після його набуття, змінює свій правовий режим на особисту приватну власність одного з подружжя. Інакше кажучи, чи може надаватися шлюбному договору

¹ Постанова Верховного Суду від 13.03.2019 у справі № 457/74/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80622574> (дата звернення: 30.07.2025).

зворотна дія, тобто чи може шлюбний договір ретроспективно (на минуле) змінювати правовий режим майна подружжя?

На нашу думку, ця проблема зумовлена появою в СК України терміна «правовий режим майна подружжя», який до цього не вживався в радянському сімейному законодавстві та який відсутній у главах 7 і 8 СК України, присвячених майну подружжя. Безумовно, що шлюбним договором можна змінити правовий режим майна подружжя на майбутнє, тобто на ті відносини, які виникатимуть після укладення договору. Однак зміна правового режиму майна подружжя на минуле, тобто до укладення шлюбного договору, видається сумнівним. У момент набуття подружжям майна воно стає об'єктом їх права спільної сумісної власності. Змінити такий правовий режим майна подружжя можливо лише шляхом укладення договорів про відчуження частки одного з подружжя. Так, ст. 64 СК України передбачає право подружжя на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності подружжя може бути укладений без виділу цієї частки.

На особливу увагу заслуговує справа № 756/9936/14-ц та пов'язана з нею справа № 756/7489/15-ц. Перша справа стосувалася поділу майна подружжя, а друга – визнання недійсним шлюбного договору. За обставинами справ подружжя набуло у власність квартиру, яка була оформлена на ім'я дружини. Пізніше вони уклали шлюбний договір, який передбачав, що майно, яке не підлягає державній реєстрації, нажите подружжям під час шлюбу, є спільною сумісною власністю; майно, яке підлягає державній реєстрації, нажите подружжям під час шлюбу, є особистою приватною власністю кожного з подружжя, на чие ім'я воно зареєстроване. Однак у справі про поділ майна подружжя суд не застосовував зворотну дію шлюбного договору.

Варто також звернути увагу на частково аналізовану вище справу № 755/19197/18, в якій було визнано недійсними окремі положення шлюбного договору. У цій справі одне з оспорюваних положень шлюбного договору стосувалося майна, яке було набуто до укладення шлюбу. Позиція відповідача ґрунтувалася на тому, що в частині другій ст. 97 СК України йдеться про можливість домовитися про непоширення на майно, набуто у шлюбі, правового режиму спільної

сумісної власності та не вказано, що йдеться про майно, набуте після укладення шлюбного договору. Тобто, за твердженням відповідача, за шлюбним договором жодній стороні не передавалися будь-які об'єкти нерухомого майна, а лише було визначено його правовий режим.

Натомість суди, хоча й приділили основну увагу тій обставині, що шлюбний договір поставив одного з подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище, також послалися на частину п'яту ст. 93 СК України щодо неможливості переходу за шлюбним договором права власності на нерухоме майно. Як це часто буває, суди уникнули чітких формулювань своїх аргументів, проте підставою визнання недійсними оспорюваних положень шлюбного договору вказали також передачу майна за таким договором.

У низці інших справ видається, що Верховний Суд прямо або ж опосередковано погодився з можливістю ретроспективного врегулювання правового режиму майна подружжя шлюбним договором. Так, у вже згадуваній справі № 760/18875/20 шлюбний договір містив положення, що «у випадку розірвання шлюбу будь-яке нерухоме та рухоме майно..., придбане (набуто) під час шлюбу до або після набрання даним договором чинності, залишаються тому із подружжя, на чие ім'я вони придбані та/або зареєстровані». Особливість цієї справи полягала в тому, що сторони не оспорювали саме цей пункт шлюбного договору. Відтак суди не досліджували питання саме в ключі зворотної дії шлюбного договору.

На особливу увагу заслуговує справа № 686/30682/23, в якій теж не оспорювався шлюбний договір, але питання стосувалося тлумачення його змісту. Зокрема, шлюбний договір містив положення, що «майно, яке не підлягає державній реєстрації та підлягає державній реєстрації, що буде придбане подружжям під час зареєстрованого шлюбу, є особистою приватною власністю того з подружжя, на чие ім'я придбано та зареєстровано рухоме або нерухоме майно...». Спир стосувався правомірності видачі свідоцтва про право власності дружині, яка пережила чоловіка, на ½ частину квартири, що була куплена під час шлюбу. Тобто якщо квартира була особистою власністю чоловіка, то відповідно дружина не мала права на частку.

Суд першої інстанції вважав, що положення шлюбного договору не підлягають ретроспективному застосуванню. Натомість суд апеляційної інстанції вважав навпаки. Зрештою Верховний Суд у своїй

постанові від 19.03.2025¹ підтримав позицію суду першої інстанції та дійшов «висновку, що сторони договору визначили правовий режим майна, яке на момент укладання договору ще не було придбано та/або набуто будь-ким з них, погодивши між собою правовий режим майна, придбаного у шлюбі у майбутньому».

У контексті цього дослідження значення має, що Верховний Суд у принципі допускає можливість ретроспективного врегулювання майнових відносин подружжя шлюбним договором. Але очевидно остаточний підхід ще належить сформулювати, оскільки прямого вирішення цього питання судом касаційної інстанції не здійснено.

Отже, на нашу думку, недопустимо шлюбним договором змінювати правовий режим майна подружжя, що було набуто до його укладення. В такому випадку йдеться про відчуження майна одним з подружжя на користь другого, що має оформлюватися відповідним договором про перехід права власності. Натомість шлюбний договір може змінити правовий режим майна подружжя, який встановлюється законом, на майбутнє, тобто щодо майна, набутого після укладення шлюбного договору.

Четверте проблемне питання стосується можливості укладення шлюбного договору представником. СК України не містить якихось особливих положень з цього питання.

За обставинами справи № 757/10715/17-ц подружжя уклало шлюбний договір через своїх представників на підставі довіреностей у зв'язку з перебуванням за кордоном. При цьому, як впливає з судових рішень, у тексті таких довіреностей були визначені умови, на яких укладався шлюбний договір. Суди нижчих інстанцій відмовили у задоволенні позову, суд першої інстанції – через спливу позовної давності, а суд апеляційної інстанції – у зв'язку з відсутністю порушень норм матеріального права. Однак Верховний Суд не погодився з жодним із судових рішень, скасував їх та задовольнив позов, визнавши шлюбний договір недійсним.

У своїй постанові від 25.09.2019² Верховний Суд, пославшись на ст.ст. 2, 14 СК України, вказав, що «сімейні особисті немайнові та майнові відносини (очевидно суд мав на увазі права, а не відно-

¹ Постанова Верховного Суду від 19.03.2025 у справі № 686/30682/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126362678> (дата звернення: 30.07.2025).

² Постанова Верховного Суду від 25.09.2019 у справі № 757/10715/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85174248> (дата звернення: 30.07.2025).

сини – авт.) між подружжям є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі». Далі суд процитував частину другу ст. 238 ЦК України, яка обмежує представника у вчиненні правочину, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє. Зрештою Верховний Суд дійшов висновку, що майнові відносини між подружжям (нареченими) є такими, що тісно пов'язані із особою, тому шлюбний договір не може укладатись за дорученням, оскільки представнику заборонено вчиняти правочин, який може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє.

Оцінюючи критично вказане рішення, вважаємо за необхідне звернути увагу на можливість подання через представників заяви про реєстрацію шлюбу (частина третя ст. 28 СК України) та заяви про визнання батьківства (частина третя ст. 126 СК України). На нашу думку, такі відносини є набагато тісніше пов'язаними з особою, ніж укладення шлюбного договору, але законодавець допускає представництво у таких відносинах. Крім того, в сучасних умовах воєнного стану та мобільності населення, коли подружжя може проживати в різних країнах при збереженні шлюбу та сім'ї, така позиція суду видається надзвичайним формалізмом. На нашу думку, в цьому випадку підхід має бути більш гнучким і враховувати, що саме вказано в довіреності. Якщо в тексті довіреності викладено всі істотні умови шлюбного договору або взагалі викладено проєкт договору, тоді укладений представником шлюбний договір не повинен визнаватися недійсним. Інша справа, коли представник діє за довіреністю, але на власний розсуд, оскільки її зміст є загальним.

Отже правова позиція Верховного Суду суттєво звужує можливість для укладення шлюбного договору через представника. Зрештою, такий підхід суду касаційної інстанції ставить під сумнів правомірність укладення через представника будь-якого договору, передбаченого СК України. У сучасних реаліях за умов постійних військових ризиків, з якими стикаються сім'ї, такий підхід є надмірним і непропорційним. Більше того, його формальна обґрунтованість з погляду доктрини приватного права видається сумнівною. Адже сімейні права не передаються представнику, носієм цих прав залишається довіритель. Представництво – це такий правовий зв'язок, де представник діє від імені іншого суб'єкта, вчиняючи правочини, які безпосередньо породжують права та обов'язки для того, кого він представляє. Тоб-

то не відбувається ніякої передачі сімейних прав від їх носія до його представника.

П'яте проблемне питання не стосується судової практики щодо шлюбного договору, а більше стосується нотаріальної практики. Йдеться про зобов'язання подружжя, насамперед грошові борги та відповідальність за ними. Відповідно до частини четвертої ст. 65 СК України договір, укладений одним із подружжя в інтересах сім'ї, створює обов'язки для другого з подружжя, якщо майно, одержане за договором, використане в інтересах сім'ї.

Верховний Суд у постанові, прийнятій Великою Палатою 30.06.2020¹, у справі № 638/18231/15-ц підтримав підхід, який існував до цього, про солідарну відповідальність подружжя за їх боргами. Зокрема, суд вказав, що правовий режим спільної сумісної власності подружжя, винятки з якого прямо встановлені законом, передбачає нероздільність зобов'язань подружжя, що за своїм змістом свідчить саме про солідарний характер таких зобов'язань, незважаючи на відсутність у законі прямої вказівки на солідарну відповідальність подружжя за зобов'язаннями, що виникають з правочинів, вчинених в інтересах сім'ї. Далі суд касаційної інстанції констатував, що суди повинні керуватися тим, що подружжя має відповідати за такими зобов'язаннями солідарно усім своїм майном.

У постанові від 03.05.2018² у справі № 639/7335/15-ц Верховний Суд вказав, що «на рівні закону закріплено об'єктивний підхід, оскільки він не пов'язує виникнення обов'язку другого з подружжя з фактом надання ним згоди на вчинення правочину. Навіть якщо другий з подружжя не знав про укладення договору він вважатиметься зобов'язаною особою, якщо об'єктивно цей договір було укладено в інтересах сім'ї».

Отже, суд касаційної інстанції утверджує правову позицію, що за будь-яким зобов'язанням, яке суд визнає взятим в інтересах сім'ї, обоє з подружжя відповідатимуть солідарно та усім своїм майном. Не вдаючись тут до критичного аналізу такого уявлення, що вже було предметом дослідження автора, зауважимо, що такий підхід суду є досить сумнівним, оскільки дозволяє звернути стягнення на дошлюбне майно одного з подружжя за боргами, взятими другим з подружжя.

¹ Постанова Верховного Суду від 30.06.2020 у справі № 638/18231/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90458942> (дата звернення: 30.07.2025).

² Постанова Верховного Суду від 03.05.2018 у справі № 639/7335/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73896622> (дата звернення: 30.07.2025).

За таких умов шлюбний договір стає зручним інструментом для регулювання правового режиму боргів (майнових зобов'язань) подружжя, зокрема їх кваліфікації як особистих чи солідарних та порядку відповідальності за ними. Крім того, саме шлюбний договір дає змогу уникнути зазначеного вище тлумачення судами частини четвертої ст. 65 СК України. Видається, що порядок врегулювання питань боргів подружжя має посісти чільне місце у тексті шлюбного договору, який не повинен обмежуватися лише питаннями активу подружжя (як це зазвичай буває). Серед положень, що стосуються зобов'язань подружжя, які доцільно включати у текст шлюбного договору, варто виділити такі:

1) договір в інтересах сім'ї може бути укладено лише за згодою обох з подружжя. У разі укладення договору лише одним з подружжя згода другого повинна бути викладена у тій самій формі, що й договір;

2) подружжя несе солідарну відповідальність за зобов'язанням лише у разі вчинення правочину за згодою обох з подружжя. Кожен з подружжя самостійно відповідає за зобов'язанням, яке було взяте ним без згоди другого з подружжя;

3) у разі встановлення судом, що договір одним з подружжя було укладено в інтересах сім'ї і отримане за таким договором використано на потреби сім'ї, другий з подружжя відповідає за таким зобов'язанням лише своєю часткою у спільному майні подружжя і не відповідає своїм особистим майном.

Насамкінець, останнє питання щодо змісту шлюбного договору стосується можливості врегулювання аліментних відносин між подружжям. Положення СК України в частині врегулювання шлюбним договором аліментних відносин подружжя істотно відрізняються від загальних положень про аліменти на одного з подружжя. Так, відповідно до ст. 99 СК України сторони можуть домовитися про надання утримання одному з подружжя незалежно від непрацездатності та потреби у матеріальній допомозі на умовах, визначених шлюбним договором. Шлюбним договором може бути встановлена можливість припинення права на утримання одного з подружжя у зв'язку з одержанням ним майнової (грошової) компенсації.

Справа № 761/46925/18 стосувалася застосування вказаного положення у шлюбному договорі. Зокрема, договором було передбачено, що незалежно від непрацездатності та потреби у матеріальній допомозі чоловік зобов'язується надавати утримання дружині. У разі

розірвання шлюбу, незалежно від того, з чиєї ініціативи його буде розірвано, право на утримання припиняється, а чоловік зобов'язується виплатити дружині грошову компенсацію у розмірі, еквівалентному 225 000,00 доларів США на момент виплати – якщо шлюб буде розірвано після спливу трьох і більше років перебування в зареєстрованому шлюбі.

Переглядаючи рішення судів нижчих інстанцій, Верховний Суд у постанові від 17.06.2020¹ погодився з рішенням суду апеляційної інстанції та вказав, що одночасне звернення позивача до суду з вимогою про розірвання шлюбу та вимогою про стягнення компенсації відповідає договірному способу захисту сімейних прав, що сторони передбачили у шлюбному договорі, та відповідає ст. 18 СК України, яка передбачає загальні способи захисту сімейних прав.

Отже, незважаючи на досить незвичне для національної практики формулювання шлюбного договору та значний розмір компенсації, це цілком відповідає положенням СК України. Тому суд касаційної інстанції цілком закономірно присудив таку компенсацію, утвердивши практичну реалізацію ст. 99 СК України.

Ураховуючи зазначене, слід підсумувати, що оскільки СК України має низку прогалин (наприклад, щодо боргів подружжя), то шлюбний договір стає зручним і необхідним інструментом для регулювання сімейних відносин. При цьому на сьогодні судова практика в окремих питаннях щодо шлюбного договору є суперечливою або ж необґрунтованою. Натомість більша гнучкість нотаріальної практики дає змогу враховувати правові позиції Верховного Суду, особливо в частині тлумачення категорії надзвичайно невідповідного становища одного з подружжя. На особливу увагу також заслуговує неможливість шлюбним договором змінювати правовий режим майна подружжя, набутого до укладення такого договору. В таких випадках належить укладати інший договір, який передбачає відчуження одним з подружжя майна на користь другого або ж поділ такого майна між подружжям.

Наступне питання цього дослідження стосуватиметься практики визнання недійсним договору, укладеного одним із подружжя без згоди другого з подружжя щодо їх спільного майна. Так, згідно з частинами другою-третьою ст. 65 СК України при укладенні договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя.

¹ Постанова Верховного Суду від 17.06.2020 у справі № 761/46925/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90111530> (дата звернення: 30.07.2025).

Дружина, чоловік має право на звернення до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її (його) згоди, якщо цей договір виходить за межі дрібного побутового. Для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена.

Отже національне законодавство закріплює своєрідний каскад цінності майна подружжя, відповідного до якого передбачає набір способів вираження згоди другого з подружжя. Цей каскад передбачає наявність умовно «дрібного майна» (згода другого з подружжя презюмується), цінного майна (згода має бути письмова) та майна, що може відчужуватися лише за нотаріально посвідченим договором (згода теж має бути нотаріально посвідчена). Недотримання цієї процедури вираження згоди другого з подружжя має наслідком визнання такого договору недійсним. Фактично в СК України передбачено особливу (додаткову) підставу недійсності правочину, яка прямо не передбачена нормами ЦК України, але її існування впливає зі змісту частини першої ст. 203 ЦК України, яка передбачає, що зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

На практиці однак ситуація склалася абсолютно протилежною, а досліджуване питання залишається одним із найбільш контроверсійних у судовій практиці.

У постановах від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15¹, від 27.01.2016 у справі № 6–1912цс15² та від 30.03.2016 у справі № 6–533цс16³ Верховний Суд України висловив правову позицію, що «укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого договору недійсним лише в тому разі, якщо судом буде встановлено, що

¹ Постанова Верховного Суду від 07.10.2015 у справі № 6–1622цс15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/52154069> (дата звернення: 30.07.2025).

² Постанова Верховного Суду від 27.01.2016 у справі № 6–1912цс15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/55343355> (дата звернення: 30.07.2025).

³ Постанова Верховного Суду від 30.03.2016 у справі № 6–533цс16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56885456> (дата звернення: 30.07.2025).

той з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, та третя особа-контрагент за таким договором діяли недобросовісно, зокрема, що третя особа знала чи за обставинами справи не могла не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності, і що той з подружжя, який укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя».

Тобто, незважаючи на відсутність у СК України та ЦК України умови щодо недобросовісності відчужувача та набувача майна, судом було вирішено спір саме з урахуванням цих обставин. На нашу думку, фактично йдеться про створення судом нових норм, а не про правозастосування як таке. Також варто зауважити, що судова практика на той час не була настільки суперечливою. Навпаки, як вбачається, норми ст. 65 СК України є досить чіткими і в абсолютній більшості їх застосування було цілком послідовним.

Саме тому після судової реформи і формування Верховного Суду одне з перших його рішень було спрямоване на відхід від такого підходу. Так, у постанові від 21.11.2018 у справі № 372/504/17¹ Велика Палата Верховного Суду, пославшись на практику ЄСПЛ щодо правової визначеності та чіткості/передбачуваності закону, вказала, що «закон не пов'язує наявність чи відсутність згоди усіх співвласників на укладення договору ні з добросовісністю того з подружжя, який уклав договір щодо спільного майна, ні третьої особи-контрагента за таким договором і не ставить питання оскарження договору в залежність від добросовісності сторін договору», відступивши від вказаних вище правових висновків.

Здавалось би, що питання достатньо викристалізувалося і суд касаційної інстанції досить однозначно його вирішив. Однак вже за кілька років ситуація знову кардинально змінилася. У своїй постанові від 29.06.2021 у справі № 916/2813/18² Велика Палата Верховного Суду відступила від вказаного висновку і знову вказала «шляхом уточнення, що можливість визнання недійсним договору щодо розпорядження майном, яке перебуває в спільній власності, залежить від встановлення недобросовісності третьої особи-контрагента за таким договором».

¹ Постанова Верховного Суду від 21.11.2018 у справі № 372/504/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78215412> (дата звернення: 30.07.2025).

² Постанова Верховного Суду від 29.06.2021 у справі № 916/2813/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98531899> (дата звернення: 30.07.2025).

Заради об'єктивності варто зазначити, що низка суддів Верховного Суду в своїй окремії думці досить гостро заявили про незгоду з таким підходом. Зокрема, цілком слушно було вказано, що «жодний спосіб тлумачення наведених трьох норм права, в тому числі системний, не дозволяє дійти висновку, якого дійшла Велика Палата Верховного Суду, що вказана презумпція розпорядження спільним майном одним з подружжя за згодою другого з подружжя встановлена саме на користь добросовісного набувача та що розпорядження спільним майном одним з подружжя без згоди другого може бути підставою визнання відповідного правочину недійсним лише за умови, коли набувач цього майна діяв недобросовісно, тобто знав чи не міг не знати про те, що майно належить подружжю на праві спільної сумісної власності і що той з подружжя, хто укладає договір, не отримав згоди на це другого з подружжя.

Цей висновок Великої Палати Верховного Суду не лише заснований на довільному тлумаченні указаних норм права, а й прямо суперечить положенню частини другої ст. 65 СК України, яке надає право дружині або чоловіку звернутись до суду з позовом про визнання договору недійсним як такого, що укладений другим із подружжя без її (його) згоди. Тобто договір з розпорядження спільним майном визнається недійсним лише з тієї підстави, що він укладений одним з подружжя без згоди другого з подружжя (оскільки відсутнє волевиявлення обох власників спільного майна). При цьому жодної додаткової умови у вигляді недобросовісності набувача для визнання такого правочину недійсним частина друга ст. 65 СК України не містить.

Очевидно, що висновок Великої Палати Верховного Суду про те, що розпорядження спільним майном одним з подружжя без згоди другого, а саме відчуження спільного майна без волевиявлення його власника може бути підставою визнання відповідного правочину недійсним лише за умови, коли набувач цього майна діяв недобросовісно, не відповідає принципу непорушності права власності, закладеному в частині четвертій статті 41 Конституції України»¹.

Отже за останнє десятиліття підхід вищої судової інстанції до вирішення цього питання змінився щонайменше тричі. Чинний підхід критикується як в науці, так і в правозастосуванні. Крім того,

¹ Окрема думка суддів Великої Палати Верховного Суду Власова Ю.Л., Британчука В.В., Григор'євої І.В., Грицива М.І., Прокопенка О.Б. щодо постанови Великої Палати Верховного Суду від 29.06.2021 у справі № 916/2813/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99648452#> (дата звернення: 30.07.2025).

такий підхід є сумнівним з погляду доктрини приватного права, а також дотримання вимоги щодо чіткості та ясності змісту застосованого закону.

Зрештою, для кращого розуміння досліджуваної проблеми доцільно звернути увагу на законодавство та практику його застосування в європейських державах. У правових порядках країн Європи здебільшого чітко застережено, що можливість визнання недійсним договору, укладеного щодо спільного майна без згоди одного з подружжя, залежить від добросовісності третьої особи – контрагента за відповідним договором. Зокрема, такий підхід закріплено в Іспанії (ст. 1391 ЦК)¹, Бельгії (ст. 1422 ЦК)², Нідерландах (ст. 1:89 ЦК)³, Угорщині (ст. 4:50 ЦК)⁴, Болгарії (ч. 5 ст. 24 СК)⁵, Латвії (ст. 90 ЦК)⁶, частково Литви (щодо рухомого майна) (ст. 3.96 ЦК)⁷. Особливістю їх законодавства є наявність чіткого формулювання про недобросовісність контрагента як умови визнання недійсним відповідного правочину.

Цікавим є досвід Хорватії. Первісна редакція Закону про сім'ю не містила такого застереження, а зміст відповідного положення фактично відображав підхід, який є в Україні. Протягом кількох років Конституційний Суд Хорватії неодноразово змінював свій підхід до тлумачення цього положення. Своїми рішеннями № U-III-493/2002 від 13.10.2004 та № U-III-821/2007 від 18.06.2008 Конституційний Суд Хорватії сприйняв підхід, що добросовісність контрагента не має ніякого значення для визнання недійсним договору, який було укладено щодо спільного майна подружжя без згоди одного з подружжя. Однак уже рішенням № U-III-103/2008 від 14.06.2011 Конституційний Суд Хорватії відійшов від своєї попередньої позиції, вказавши, що дійсність правочину повинна оцінюватися залежно від поведінки,

¹ Spanish Civil Code (approved by Royal Decree of July 24, 1889 with further amendments as on 2009). World Intellectual Property Organization. URL: http://www.wipo.int/wipolex/en/text.jsp?file_id=221320 (access date: 31.08.2025).

² Code Civil de la Belgique le 21 mars, 1804. Législation Belge. URL: http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl (access date: 31.08.2025).

³ Dutch Civil Code dated 1838 and revised in 1992 (as for 1 January 2019). Dutch Civil Law. URL: www.dutchcivillaw.com/civilcodebook01.htm (access date: 29.06.2025).

⁴ Act V of 2013 on the Civil Code of Hungary. A blog by Tamas Dezso Czigler. URL: https://tdzigler.files.wordpress.com/2014/06/civil_code.pdf (access date: 29.06.2025).

⁵ Семейн кодекс на Република България. Сборник нормативни актове по семейно и наследственно право. 6-е издание. София: Сиби, 2013. 344 с.

⁶ Latvijas Republikas Civillikums. The Civil Law of Latvia. Riga: T&TC, 2007. 496 p.

⁷ Civil Code of the Republic of Lithuania adopted 2000–07–18. Lietuvos Respublikos Seimas. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.245495> (access date: 29.06.2025).

сумлінності та добросовісності всіх учасників конкретних правовідносин, включаючи обох з подружжя¹.

Зрештою, цю невизначеність у правовому регулюванні було вирішено при прийнятті нового Закону про сім'ю (Сімейного кодексу) в 2015 році, в частині третій ст. 37 якого чітко передбачено, що відсутність згоди на правочини щодо спільного майна подружжя не впливає на права та обов'язки добросовісної третьої особи; чоловік/дружина, без згоди якого/якої було вчинено такий правочин, має право на відшкодування шкоди, завданої йому/їй іншим з подружжя².

Отже європейський підхід полягає в тому, що той з подружжя, хто зазнав втрати у результаті відчуження спільного майна другим з подружжя, отримує право на майнову компенсацію від другого подружжя. Визнання договору недійсним як способу захисту порушених прав допускається лише у разі недобросовісності набувача майна (третьої особи-контрагента). Якщо ж такий набувач майна діє добросовісно, то доктрина приватного права європейських держав виходить з уявлення, що визнання недійсним договору і відповідно позбавлення його права власності на майно, буде надмірним тягарем для такої третьої особи (набувача). Логіка цього підходу ґрунтується на тому, що солідарність, яка виникає між подружжям, передбачає покладення саме на таке подружжя ризику недобросовісних дій одного з них стосовно іншого, зокрема шляхом відчуження спільного майна³. Відтак баланс ризиків при відчуженні спільного майна розподіляється таким чином:

1) якщо недобросовісно діє один з подружжя, то договір не може бути визнаний недійсним, а натомість другий з подружжя має право на компенсацію від першого з подружжя;

2) якщо недобросовісно діє набувач майна, тоді договір може бути визнано недійсним. Зауважимо, що зазвичай ще має місце застереження, що такий позов може пред'явити лише другий з подружжя (а не треті особи чи той з подружжя, хто уклав такий договір). Біль-

¹ Odluka Ustavni suda Republike Hrvatske № U-III-103/2008, 14. lipnja 2011. URL: <https://sljeme.usud.hr/usud/praksaw.nsf/fOdluka.xsp?action=openDocument&documentId=C12570D30061CE54C12578AF0045A5B9> (access date: 01.08.2025).

² Obiteljski zakon NN103/15 na snazi od 01.11.2015. Ustava Republike Hrvatske. Zakon. hr – pročišćeni tekstovi zakona. URL: <http://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon> (access date: 21.06.2025).

³ Детальніше див.: Простибоженко О. Правовий режим майна подружжя у праві України та країн Європейського Союзу (порівняльно-правове дослідження). Харків: Право, 2021. 240 с. С. 188–201, 240.

ше того, другий з подружжя має вибір способу захисту: або вимагати визнання недійсним договору, або вимагати компенсацію з першого з подружжя.

Український досвід у досліджуваному питанні дещо нагадує шлях, який пройшла Хорватія. І очевидно вирішиться ця проблема шляхом внесення змін до національного законодавства, оскільки нишіня ситуація не може бути визнана прийнятною.

Зрештою останній блок питань, яким присвячується ця робота, стосується фrawdаторності сімейно-правових договорів. Цей термін походить з латини «*fraus creditorum*», що означає «на шкоду кредиторам». Фrawdаторними у римському праві визнавалися правочини, направлені на зменшення майна боржника з метою приховати його від звернення стягнення кредиторів¹. У 2024 році цей термін через науку і судову практику нарешті знайшов своє відображення у національному законодавстві, а саме: в ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства в результаті внесення змін Законом України «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» від 19.09.2024. Як неодноразово вказувалося судами, метою позаконкурсного оспорювання правочину є повернення майна боржнику для звернення на нього стягнення, тобто щоб кредитор опинився в тому положенні, яке він мав до вчинення фrawdаторного правочину.

Оскільки ні ЦК України, ні тим більше СК України не містять положень про фrawdаторні правочини, то перед судами постала необхідність пошуку достатньо обґрунтованих підстав для застосування цієї конструкції. У своїй окремій думці у справі № 379/1256/15-ц суддя В. Крат вказав, що «цивільно-правовий договір (у тому числі й договір дарування) не може використовуватися учасниками цивільних відносин для уникнення сплати боргу або виконання судового рішення про стягнення боргу, що набрало законної сили. Боржник (дарувальник), проти якого розпочате судове провадження про стягнення боргу, та його діти (обдаровувані), які укладають договір дарування, діють очевидно недобросовісно та зловживають правами стосовно креди-

¹ Крат В.І. Прояви римських ідей в сучасній судовій практиці / Римське право крізь призму традиції і судової практики: монографія / за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2022. С. 150–163.

тора, оскільки укладають договір дарування, який порушує майнові інтереси кредитора і направлений на недопущення звернення стягнення на майно боржника. Тому правопорядок не може залишати поза реакцією такі дії, які хоча і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом. Як наслідок, не виключається визнання недійсним договору, направлено на уникнення звернення стягнення на майно боржника на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК)»¹.

Зрештою, такий підхід було прийнято і Великою Палатою Верховного Суду, яка у своїй постанові від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц зазначила, що «позивач вправі звернутися до суду із позовом про визнання договору недійсним, як такого, що направлений на уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (пункт 6 статті 3 ЦК України) та недопустимості зловживання правом (частина третя статті 13 ЦК України), та послатися на спеціальну норму, що передбачає підставу визнання правочину недійсним, якою може бути як підстава, передбачена статтею 234 ЦК України, так і інша, наприклад, підстава, передбачена статтею 228 ЦК України»².

У подальшому в судовій практиці відбувся розвиток у застосуванні цього підходу до різних видів правочинів, спрямованих на приховування майна від кредиторів. У контексті цього дослідження на увагу заслуговують саме сімейно-правові договори. Так, концепт фродакторного правочину було застосовано до шлюбного договору у справі № 755/3563/21. Зокрема, у своїй постанові від 06.09.2023³ Верховний Суд вказав, що застосування конструкції «фродакторності» при вчиненні шлюбного договору має певну специфіку, яка проявляється в обставинах, що дозволяють кваліфікувати цей договір як такий, що вчинений на шкоду кредитору. До таких обставин, зокрема, відноситься: момент укладення шлюбного договору; те, що внаслідок вчи-

¹ Окрема думка судді Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду Крата В.І. від 14.02.2018 у справі № 379/1256/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72348706> (дата звернення: 30.07.2025).

² Постанова Верховного Суду від 03.07.2019 у справі № 369/11268/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83482786> (дата звернення: 30.07.2025).

³ Постанова Верховного Суду від 06.09.2023 у справі № 755/3563/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396036> (дата звернення: 30.07.2025).

нення шлюбного договору відбувається унеможливлення звернення стягнення на майно боржника чи зменшується обсяг майна боржника (наприклад, подружжя зазначає про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень ст. 60 СК України). Подружжя, яке домовляється в шлюбному договорі про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень ст. 60 СК України, після настання строку повернення позики чи пред'явлення позову про стягнення боргу, діє очевидно недобросовісно та зловживає правами стосовно кредитора, оскільки оспорюваний договір направлено на недопущення звернення стягнення на майно боржника чи зменшення обсягу майна боржника.

Крім того, в кількох справах суди вирішували питання фродакторності дій подружжя щодо поділу їх спільного майна за рішенням суду. Зокрема, у постанові від 22.10.2018¹ у справі № 654/1528/17 Верховний Суд вказав, що правильними є висновки апеляційного суду, що виниклий спір порушує права та інтереси кредитора, оскільки позбавлення позивача права власності на майно унеможлиблює виконання судового рішення про стягнення з позивача на користь кредитора суми боргу. Апеляційний суд обґрунтовано відмовив у позові про поділ майна подружжя в обраний позивачем спосіб, з урахуванням наявності обтяження, яке зареєстроване у відповідному порядку на майно, що є предметом поділу між сторонами.

В іншій справі № 317/3272/16-ц Верховний Суд у постанові від 06.03.2019² зазначив, що поділ спільного майна подружжя не може використовуватися учасниками цивільного обороту для уникнення сплати боргу боржником або виконання судового рішення про стягнення боргу. Боржник, проти якого ухвалене судове рішення про стягнення боргу та накладено арешт на його майно, та його дружина, які здійснюють поділ майна, діють очевидно недобросовісно та зловживають правами стосовно кредитора, оскільки поділ майна порушує майнові інтереси кредитора і направлений на недопущення звернення стягнення на майно боржника. Тому правопорядок не може залишати поза реакцією такі дії, які хоч і не порушують конкретних імперативних норм, але є очевидно недобросовісними та зводяться до зловживання правом.

¹ Постанова Верховного Суду від 22.10.2018 у справі № 654/1528/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77398023> (дата звернення: 30.07.2025).

² Постанова Верховного Суду від 06.03.2019 у справі № 317/3272/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80363827> (дата звернення: 30.07.2025).

Також у постанові Верховного Суду від 11.08.2021 у справі № 723/826/19¹ суд касаційної інстанції вказав, що очевидно, що учасники цивільних відносин (колишнє подружжя) «вживали право на зло», оскільки цивільно-правовий інструментарій (позов про визнання права на частку та звільнення майна з-під арешту за умови скасування заочного рішення 2011 року, закриття провадження в справі про розірвання шлюбу після пред'явлення позову в цій справі) використовувався учасниками для недопущення звернення стягнення на майно боржника.

Отже в цих справах йшлося про фродаторність дій подружжя, яке вдавалося до них не шляхом укладення між собою договору, а намагалося здійснити це через суд. Тобто подружжя вдавалося до маскування своїх дій, перекладаючи рішення на суд. Відтак цілком очевидно, що укладення договору про поділ майна подружжя або інших подібних договорів (наприклад, про виділ майна, про визначення частки у спільному майні) визнавати фродаторними буде простіше, якщо вони міститимуть такі умови. Приклад з визнанням фродаторним шлюбного договору є яскравим тому підтвердженням, оскільки все-таки шлюбний договір не є настільки яскравим проявом передачі (приховування) майна, як це має місце з договором про його поділ.

¹ Постанова Верховного Суду від 11.08.2021 у справі № 723/826/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99037704> (дата звернення: 30.07.2025).

РОЗДІЛ 3

НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

На відміну від дійсного правочину, недійсний правочин не обумовлює настання правових наслідків, на які була спрямована воля сторони (сторін) при його вчиненні. Проте це не означає, що у випадку нікчемності правочину чи визнання оспорюваного правочину судом недійсним відсутні будь-які правові наслідки. Адже уклавши недійсний правочин, сторони могли вчинити дії щодо його виконання, і в такому разі постає необхідність у нівелюванні майнових наслідків учинення таких дій шляхом повернення отриманого кожною зі сторін іншій стороні.

Як слушно зазначає В.М. Коссак, без застосування правових наслідків недійсності не можна стверджувати, що досягнута мета захисту порушених прав та інтересів особи, якщо винна особа продовжує володіти та користуватися майном, отриманим на підставі правочину (договору)¹. Також унаслідок вчинення недійсного правочину сторона могла зазнати збитків, які потрібно відшкодувати. Тобто у разі недійсності правочину так чи інакше постає необхідність у захисті прав та інтересів його сторін шляхом приведення їх до такого майнового стану, який існував до вчинення недійсного правочину.

Розпочати варто із питання про те, що в цьому випадку спричиняє правові наслідки – недійсність правочину чи безпосередньо сам недійсний правочин. Позиція ЦК України у цьому відношенні є не цілком послідовною. Хоча в ст. 216 ЦК України йдеться про правові наслідки недійсності правочину, окремі статті Кодексу відображають дещо інший підхід, оперуючи такими формулюваннями, як «засто-

¹ Коссак В.М. Реституція і кондикція як способи захисту майнових прав. *Проблеми цивільного права та процесу: тези доп. учасників наук-практ. конф., присвяч. 98-й річниці від дня народж. О.А. Пушкіна (м. Вінниця, 19 трав. 2023 р.)*. Вінниця: ХНУВС, 2022. С. 53.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

сування наслідків нікчемного правочину» (ч. 3 ст. 261), «правові наслідки фіктивного правочину» (ст. 234), «правові наслідки удаваного правочину» (ст. 235) тощо.

Вирішення цього питання у значній мірі залежить від розуміння природи недійсних правочинів та можливості віднесення їх до юридичних фактів цивільного права. Варто погодитися із позицією Н.С. Кузнецової, О.О. Кота, які заперечують можливість і доцільність кваліфікації недійсних правочинів як юридичних фактів *sui generis* (особливого роду) з огляду на відсутність правових наслідків у недійсних правочинів¹.

Інше вирішення питання і спроби надати недійсному правочину значення юридичного факту, у тому числі розглядати його як правочин, приводить дослідників до суперечливих висновків.

Так, аналізуючи феномен недійсності правочину, І.В. Давидова наголошує на тому, що недійсність означає, що правочин позбавлений будь-якого юридичного значення, однак наслідки, що виникають у зв'язку з недійсністю правочину, є іншими, ніж ті, які б правочин тягнув, аби був дійсним, не є бажаними для сторін і є не наслідками самого правочину, а наслідками його недійсності. Разом з тим дослідниця підтримує позицію, що недійсний правочин є правочином².

Тобто, з одного боку, І.В. Давидова цілком правильно акцентує увагу на тому, що недійсний правочин позбавлений будь-якого юридичного значення, і що правові наслідки настають саме у зв'язку з його недійсністю, але разом з тим розглядає недійсний правочин як правочин, тобто юридичний факт.

У дисертаційному дослідженні Р.І. Таш'яна сформульовано авторську дефініцію недійсного правочину як неспроможного (дефектного) юридичного факту-дії, вчинення якої не призводить до визнання за ним правового значення правоутворюючого, правозмінюючого чи правоприпиняючого юридичного факту, однак має юридичним наслідком виникнення у сторони (сторін) обов'язку повернення безпідставно набутого та покладення на сторону (сторони) передбачених чинним вітчизняним цивільним законодавством додаткових втрат майнового характеру³.

¹ Кузнецова Н.С. Вибрані праці. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 380.

² Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса: НУ «ОЮА», 2018. С. 208.

³ Таш'ян Р.І. Недійсність правочинів у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 11.

Але якщо вчинення недійсного правочину, за словами науковця, не призводить до визнання за ним правового значення правоутворюючого, правозмінюючого чи правоприпиняючого юридичного факту, то які тоді підстави розглядати його в якості хоч і неспроможного (дефектного), але все ж юридичного факту-дії?

Схожа непослідовність простежується і в дисертаційному дослідженні Є.В. Бернади, в якому, з одного боку, наголошено, що недійсний правочин незалежно від виду недійсності – нікчемності чи оспорюваності, є юридичним фактом, з яким пов'язуються спеціальні наслідки недійсності правочину. Водночас дослідник доходить висновку, що недійсність правочину є одним із елементів юридичного складу, на підставі якого застосовуються наслідки недійсності правочину¹.

У контексті наведеного варто виходити з того, що сам по собі недійсний правочин, не будучи юридичним фактом, не здатен викликати настання правових наслідків. Останні настають саме як наслідок його недійсності, яка, у свою чергу, пов'язана із встановленням на рівні закону недійсності нікчемного правочину або визнанням судом недійсним оспорюваного правочину.

Подібний підхід застосовується у практиці Верховного Суду, який виходить із того, що за недійсності правочину взаємне повернення сторонами одержаного за ним (двостороння реституція) є юридичним обов'язком, що виникає із закону та юридичного факту недійсності правочину².

До цього слід додати, що Концепція рекодифікації цивільного законодавства України теж оперує терміном «правові наслідки недійсності правочину» (див. параграфи 1.17., 1.21.)³.

Думається, що існування різних підходів щодо розуміння припису абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України у значній мірі обумовлене не зовсім вдалим його формулюванням. Якщо його тлумачити буквально, то це може навести на думку, що недійсний правочин все ж створює юридичні наслідки, але тільки ті, які пов'язані з його недійсністю.

¹ Бернада Є.В. Цивільно-правові наслідки недійсності правочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. С. 6, 10.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 923/196/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852862>; постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2024 року у справі № 918/1043/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753942> (дата звернення: 03.06.2025).

³ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. С. 12–13.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

І така інтерпретація зустрічається в окремих виданнях. Нприклад, у посібнику для суддів Національної школи суддів України зазначено, що «недійсний правочин» можна визначити як правочин, який унаслідок невідповідності вимогам закону не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю¹.

Видається, що припис абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України потребує внесення змін, а саме виключення слів «крім тих, що пов'язані з його недійсністю». Це дасть змогу чітко зафіксувати в законі позицію, що недійсний правочин не обумовлює настання будь-яких правових наслідків. Останні постають саме як наслідки недійсності правочину, що має місце у разі встановлення законом недійсності нікчемного правочину або визнання судом недійсним оспорюваного правочину.

Викликає інтерес позиція Верховного Суду щодо намагання розмежувати правові наслідки недійсності правочину та правові наслідки виконання недійсного правочину. На це було звернено увагу в постанові Верховного Суду у справі № 906/1061/20. Відповідно до цієї позиції до правових наслідків недійсності правочину належить те, що він не створює юридичних наслідків. Крім цього, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною; правові наслідки виконання двостороннього недійсного правочину охоплюють собою двосторонню реституцію; законом можуть бути встановлені особливі умови застосування наслідків, визначених у ст. 216 ЦК, або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів. Але у цій же постанові Верховний Суд зазначає, що наслідками недійсності правочину є поновлення сторін у початковому становищі (двостороння реституція), тобто взаємне повернення переданого за недійсним правочином, яке може застосовуватися лише тоді, коли майно, передане за правочином, залишається у його сторони².

Така ж непослідовність позиції Верховного Суду простежується і в іншій справі № 925/1276/19. У постанові по цій справі Верховний Суд спочатку наголошує, що за змістом частин першої та другої статті

¹ Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика: посібник для суддів. / А.В. Нижний, М.П. Ходаківський, Г.В. Юровська; під ред. А.В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. С. 22.

² Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 03 грудня 2021 року у справі № 906/1061/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103561885>

216 ЦК України правовими наслідками недійсності правочину є реституція (основний наслідок) та відшкодування збитків (додатковий наслідок). Проте далі у цій же постанові сказано про розмежування правових наслідків недійсності правочину (ненастання обумовлених ним юридичних наслідків, відшкодування збитків та моральної шкоди) і правових наслідків виконання недійсного правочину (двостороння реституція)¹.

Наведене розмежування правових наслідків недійсності правочину і правових наслідків виконання недійсного правочину видається дещо штучним і не ґрунтується на нормах законодавства України. Адже усі згадані Верховним Судом правові наслідки передбачені у ст. 216 ЦК України, яка має назву «Правові наслідки недійсності правочину». Очевидно, що застосування двосторонньої реституції можливе лише за умови, якщо сторонами вчинено дії з виконання недійсного правочину. Але так само і відшкодування збитків та моральної шкоди може бути застосовано лише за певних умов (факт завдання збитків чи моральної шкоди внаслідок вчинення недійсного правочину, наявність вини сторони).

Щодо класифікації правових наслідків недійсності правочину, то зміст положень параграфу 2 глави 16 ЦК України дає змогу проводити їх поділ за сферою застосування на загальні і спеціальні.

Загальні норми щодо правових наслідків недійсності правочину закріплені у ст. 216 ЦК України, абзац 1 ч. 1 якої передбачає, що недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Далі абзац 2 передбачає правило про повернення сторонами одна одній усього одержаного на виконання недійсного правочину (у доктрині та судовій практиці це прийнято називати двосторонньою реституцією). І в ч. 2 ст. 216 ЦК України закріплено положення про відшкодування збитків та моральної шкоди, завданих внаслідок вчинення недійсного правочину.

Водночас ч. 3 ст. 216 ЦК України встановлено, що правові наслідки, передбачені частинами першою та другою цієї статті, застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів. Відповідно в деяких статтях параграфу 2 глави 16 ЦК України, присвячених окремим видам недійсних правочинів, законодавець перед-

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09 вересня 2021 року у справі № 925/1276/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99612754>

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

бачає спеціальні норми щодо правових наслідків недійсності правочину (див. напр. ст.ст. 221, 225, 229, 230 ЦК України).

У ч. 3 ст. 216 ЦК України йдеться про «особливі» правові наслідки недійсності правочину. Правильність вживання цього слова у цьому випадку викликає застереження, на що слушно звернула увага І.В. Давидова, зазначивши, що більш доцільним називати їх «спеціальними», а не «особливими» наслідками недійсності правочинів¹. Підтримуючи цю позицію, варто зазначити, що у правовій доктрині, у тому числі цивілістичній, загальноприйнятим є поділ норм за сферою дії на загальні і спеціальні². Відповідно до цього усталеного підходу за сферою застосування виділяють загальні і спеціальні строки, загальні і спеціальні підстави набуття права власності, загальні і спеціальні способи захисту цивільних прав тощо. Так само і правові наслідки недійсності правочину доцільно розглядати крізь призму дихотомії загальне-спеціальне.

Загальні правові наслідки недійсності правочину передбачені ч. ч. 1–2 ст. 216 ЦК України і застосовуються щодо усіх видів недійсних правочинів, якщо ЦК України чи іншим законом не передбачено для певного виду недійсних правочинів спеціальних правових наслідків їх недійсності. Наприклад, ст. 220 ЦК України не передбачено правових наслідків нікчемності договору, укладеного із недодержанням вимоги закону про його нотаріальне посвідчення. Тому в такому випадку будуть застосовуватися загальні правові наслідки недійсності правочину, передбачені ч. ч. 1–2 ст. 216 ЦК України.

У тих же випадках, коли нормами про відповідний вид недійсного правочину передбачено особливості застосування передбачених ч. ч. 1–2 ст. 216 ЦК України правових наслідків або ж закріплено інші (спеціальні) правові наслідки недійсності правочину, то до такого виду недійсного правочину підлягатимуть застосуванню, насамперед, відповідні спеціальні норми за відомим принципом *lex specialis derogat generali*.

Як зазначає Є.В. Бернада, спеціальні правові наслідки недійсності правочинів визначаються відносно норм ст. 216 ЦК України та ста-

¹ Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса: НУ «ОЮА», 2018. С. 349.

² Новітнє вчення про тлумачення правових актів / В.Г. Ротань, І.Л. Самсін, А.Г. Ярема та ін.; відп. ред., кер. авт. кол. В.Г. Ротань. Харків: Право, 2013. 752 с. С. 183–240; Погрібний С.О. Загальні та спеціальні норми в цивільному (приватному) праві України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2010. № 3(62). С. 166–177.

новлять випадки, які передбачають або додаткові наслідки (ч. 2 ст. 230 ЦК України), що застосовуються разом із загальними (ст. 216 ЦК України), або виключають застосування загальних наслідків (ст. 228 ЦК України)¹.

У літературі пропонуються й інші підходи до класифікації правових наслідків недійсності правочину. Так, В. І. Підвисоцький розмежує юридичні та майнові наслідки, які настають для сторін недійсних правочинів. Під юридичними наслідками недійсного правочину чи його частини розуміється сам факт визнання правочину недійсним за наявності підстав нікчемності чи оспорюваності та зупинення існування недійсного правочину в юридичному контексті. Майнові наслідки недійсних правочинів – це наслідки, які настають залежно від підстав недійсності правочинів, наявності умислу у сторін (сторони) правочинів і застосовуються залежно від того, чи має місце повне або часткове виконання недійсного правочину сторонами (стороною), чи він взагалі не виконувався².

Наведена класифікація хоч і викликає певний інтерес з теоретичного погляду, проте є небезспірною. Навіть сама термінологія вже породжує запитання. Адже юридичні наслідки за логікою речей мали б протиставлятися фактичним, тоді як майнові – немайновим. Але основна проблема цього поділу в іншому – те, що дослідник відносить до «майнових» наслідків недійсності правочину (двостороння реституція, відшкодування збитків, відшкодування моральної шкоди), протиставляючи їх юридичним наслідкам, – це теж правові наслідки недійсності правочину у розумінні ст. 216 ЦК України. При цьому зазначена стаття, виходячи з її ч. 1, вживає щодо наслідків недійсності правочину поняття «правові» та «юридичні» як синоніми.

У дисертаційній роботі І. В. Давидової правові наслідки недійсності правочину поділено на загальні, додаткові та спеціальні. Зокрема, до додаткових правових наслідків недійсності правочину дослідниця відносить відшкодування збитків та моральної шкоди³. Схожою за своєю суттю є позиція О. І. Длугош, яка виокремлює основні, до-

¹ Бернада Є. В. Цивільно-правові наслідки недійсності правочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. С. 11.

² Підвисоцький В. І. Майнові наслідки недійсності правочинів. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 12. С. 146–147.

³ Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса: НУ «ЮЮА», 2018. С. 304–349.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

даткові і особливі правові наслідки недійсності правочинів. Основним правовим наслідком недійсності правочину дослідниця вважає двосторонню реституцію, додатковими майновими наслідками – відшкодування завданих збитків і моральної шкоди, особливими наслідками – стягнення подвійної суми збитків (ч. 2 ст. 230, ч. 2 ст. 231 ЦК України)¹.

Розуміння відшкодування збитків і моральної шкоди як додаткових наслідків недійсності правочину поряд із двосторонньою реституцією як основним наслідком має місце і в практиці Верховного Суду².

Наведена позиція видається дискусійною, оскільки націлює на думку, що такі правові наслідки, як відшкодування збитків і моральної шкоди, можуть бути застосовані лише разом із двосторонньою реституцією як основним наслідком. Але насправді ЦК України не пов'язує відшкодування збитків та моральної шкоди із застосуванням двосторонньої реституції. Відшкодування збитків і моральної шкоди можуть бути застосовані і самостійно за наявності умов, передбачених ч. 2 ст. 216 ЦК України. Наприклад, можлива ситуація, коли сторони не приступили до виконання правочину, вчиненого під впливом обману, проте внаслідок його вчинення стороні було завдано моральної шкоди. Двостороння реституція в цьому випадку не може бути застосована, проте це не виключає можливості відшкодування завданої моральної шкоди.

Отже, надалі будемо проводити аналіз правових наслідків недійсності правочину, виходячи з їх класифікації за сферою застосування на загальні і спеціальні.

Правочин, будучи вольовою дією, завжди вчиняється стороною (сторонами) для досягнення певних правових наслідків. Відповідно недійсний правочин таких правових наслідків створити не може. Тобто відповідні права та обов'язки, які мали б виникнути (змінитися, припинитися) на підставі правочину, якщо би він був дійсним, за недійсним правочином не виникають (не змінюються, не припиняються). Покупець за недійсним договором купівлі-продажу не набуває право власності на товар, так само як і продавець не набуває право

¹ Длугош О.І. Недійсність правочинів з дефектами волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2013. С. 7.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 923/196/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852862>

вимоги щодо оплати такого товару. Недійсна довіреність не породжує виникнення в особи повноважень представника. Недійсний заповіт не обумовлює виникнення в особи, на користь якої його складено, права на спадкування тощо.

У цьому відношенні О.О. Кот слушно підкреслює, що саме заперечення законодавцем настання тих правових наслідків, на які був спрямований правочин, і слід розглядати загальним наслідком його недійсності. Звідси й позов про визнання оспорюваного правочину недійсним спрямований на заперечення правових наслідків, яких прагнули сторони¹.

Певні особливості у цьому відношенні мають правочини, за якими виникнення прав та обов'язків передбачається лише на майбутнє. Відповідно до ч. 2 ст. 236 ЦК України, якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється.

Аналізуючи зміст наведеної вище норми, Верховний Суд у справах № 921/96/18, № 925/1446/23 висловив позицію, що чинне законодавство не передбачає визнання недійсним правочину на майбутнє. У майбутньому можуть бути припинені винятково права та обов'язки сторін за тим недійсним правочином, за яким ці права та обов'язки передбачалися на майбутнє. Фактичне користування майном на підставі договору оренди унеможливує у разі його недійсності проведення між сторонами двосторонньої реституції, тому такий договір повинен визнаватися судом недійсним з моменту укладення, а зобов'язання за цим договором – припинятися на майбутнє. При цьому невиконані зобов'язання сторін за недійсним договором оренди, що виникли та існували до дати прийняття рішення судом про визнання його недійсним, повинні бути виконані сторонами. Договір оренди визнається недійсним з моменту його вчинення, тоді як орендні зобов'язання по ньому – на майбутнє, що зумовлено правовою природою орендних відносин².

Варто зазначити, що подібне тлумачення Верховним Судом норм ст. 236 ЦК України не в повній мірі відповідає її змісту. Від-

¹ Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. С. 267–268.

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 10 березня 2020 року у справі № 921/96/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88245487>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 04 вересня 2024 року у справі № 925/1446/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122115458>

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

повідно до ст.ст. 216, 236 ЦК України за недійсним договором оренди зобов'язання сторін не виникають від самого моменту його укладення. Тобто орендодавець від моменту укладення договору не набуває право на отримання орендної плати, тоді як у орендаря з цього ж моменту не виникає обов'язок її сплачувати. Відповідно отримана орендодавцем сума орендної плати за період від укладення договору до визнання його недійсним є такою, що набута безпідставно. З іншого боку, відповідно до положень ч. 1 ст. 216 ЦК України, якщо одержане стороною на виконання недійсного правочину полягає у користуванні майном, другій стороні має бути відшкодовано вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Тобто виходить, що у разі визнання судом недійсним договору оренди, в порядку застосування наслідків недійсності такого договору, крім повернення об'єкта оренди, орендар мав би відшкодувати орендодавцю вартість фактичного користування об'єктом оренди, тоді як орендодавець мав би повернути отримані від орендаря за час від укладення договору до визнання його недійсним суми орендної плати. Проте Верховний Суд по суті займає позицію, що у разі визнання договору оренди недійсним, зобов'язання сторін від моменту укладення договору і до моменту визнання його недійсним існують, а відтак сплачена за цей період орендна плата поверненню не підлягає, так само як і не підлягає відшкодуванню вартість користування майном. Але законодавство не містить саме такого регулювання правових наслідків недійсності щодо всіх договорів оренди – подібні правила закріплені лише для договорів лізингу у ст. 809¹ ЦК України, якою було доповнено Кодекс у 2021 році у зв'язку із прийняттям Закону України «Про фінансовий лізинг».

У зв'язку з цим варто зазначити, що у справі № 202/7809/23, яка стосувалася нікчемного договору фінансового лізингу, який був укладений ще до появи ст. 809¹ ЦК України, Верховний Суд, не погоджуючись із висновками судів попередніх інстанцій, зазначив, що наслідками недійсності правочину є поновлення сторін у початковому становищі (двостороння реституція), тобто взаємне повернення переданого за недійсним правочином, яка може застосовуватися лише тоді, коли майно, передане за правочином, залишається у його сторони. Всупереч вказаному, встановивши, що договір лізингу від 11 березня 2021 року є нікчемним, застосовуючи наслідки недійснос-

ті правочину, суд першої інстанції, з висновками якого погодився й апеляційний суд, лише стягнув з лізингодавця на користь лізингодержувача сплачені за таким договором платежі, при цьому не вирішив питання про повернення об'єкта лізингу та відшкодування вартості користування майном¹.

До загальних правових наслідків недійсності правочину належить повернення сторонами одна одній усього виконаного за недійсним правочином, що у доктрині і судовій практиці прийнято називати дво-сторонньою реституцією.

В енциклопедичній літературі подається таке визначення: реституція (*restitutio* – відновлення, повернення) – відновлення юридичного стану, який існував до вчинення правочину, визнаного недійсним судом (оспорюваний правочин) або який є недійсним відповідно до закону (нікчемний правочин). Реституція – один із загальних наслідків, які зумовлюються недійсністю правочинів².

За словами Я.М. Романюка та Л.О. Майстренко, метою проведення реституції є відновлення між сторонами такого собі *status quo* у фактичному та правовому становищі, що існував до вчинення правочину, шляхом, інакше кажучи, абсолютного знищення юридичного значення будь-яких дій, що вчинялися суб'єктами – учасниками недійсного правочину³.

Верховний Суд займає позицію, що реституція – це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий. Реституція як спосіб захисту цивільного права (частина перша статті 216 ЦК України) застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. Двостороння реституція є обов'язковим наслідком визнаного судом недійсним правочину та не може бути проігнорована сторонами. Тобто при недійсності правочину повернення отриманого сторонами за своєю правовою при-

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 12 березня 2025 року у справі № 202/7809/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125948077>

² Енциклопедія цивільного права / відп. ред. Я.М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2009. С. 731.

³ Романюк Я.М., Майстренко Л.О. Реституція, ввідикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 9 (169). С. 23.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

родою становить юридичний обов'язок, що виникає із закону та юридичного факту недійсності правочину¹.

Можливість застосування реституції залежить від того, чи мало місце виконання недійсного правочину сторонами. У своїй дисертаційній роботі Я. М. Романюк слушно зауважує, що оскільки сторони не вчиняють жодних дій для здійснення фіктивного правочину, суд тільки приймає рішення про визнання такого правочину недійсним без застосування будь-яких інших наслідків (реституції). Також, якщо сторонами не вчинено будь-яких дій на виконання правочину, суд ухвалює рішення про визнання правочину недійсним без застосування будь-яких наслідків².

Доволі цікаву позицію висловлено у постанові Верховного Суду у справі № 396/29/17³, де зазначено, що системне тлумачення абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України та п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України свідчить, що: а) законодавець не передбачив можливість здійснення односторонньої реституції; б) правила абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України застосовуються тоді, коли відбувається саме двостороння реституція; в) в тому разі, коли тільки одна із сторін недійсного правочину здійснила його виконання, то для повернення виконаного підлягають застосуванню положення глави 83 ЦК України.

У наведеній постанові йдеться про питання щодо співвідношення реституції і кондикції, яке буде детальніше розглянуте у наступному підрозділі. Варто зазначити, що умовою застосування правових наслідків у вигляді двосторонньої реституції, передбачених абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, є вчинення дій з виконання недійсного правочину обома його сторонами. Така позиція судової практики виглядає не надто послідовною. Адже вона передбачає застосування різних норм про правові наслідки недійсності односторонніх та двосторонніх договорів, а щодо останніх, крім того, робить різницю між випадками, коли дії з виконання недійсного договору вчинили обидві

¹ Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду від 03 грудня 2021 року у справі № 906/1061/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103561885>; постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09 вересня 2021 року у справі № 925/1276/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99612754>

² Романюк Я. М. Підстави та правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. С. 138–139.

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27 листопада 2019 року у справі № 396/29/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86400669>

сторони чи лише одна зі сторін. Видається, що такий диференційований підхід не є правильним і його застосування призводитиме лише до виникнення проблем у самій же судовій практиці, на що вже звернули увагу раніше¹.

У судовій практиці виникло питання щодо застосування норм абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України у тих випадках, коли виконання за недійсним правочином здійснили обидві сторони, проте позовну вимогу про застосування наслідків недійсності правочину заявила лише одна його сторона. Позиція Верховного Суду з цього питання змінювалася.

Спочатку у справі № 923/196/20 за позовом Лазурненської селищної ради Скадовського району Херсонської області до товариства з обмеженою відповідальністю про визнання недійсним укладеного сторонами договору купівлі-продажу земельної ділянки та про застосування наслідків недійсності цього правочину, Велика Палата Верховного Суду ухвалила рішення, яким зобов'язала лише товариство з обмеженою відповідальністю повернути Лазурненській селищній раді земельні ділянки, сформовані з тієї, що була одержана за недійсним правочином. Таке рішення обґрунтовувалося тим, що про це просив позивач, а вимогу про повернення коштів, сплачених за спірним договором купівлі-продажу позивачеві, відповідач не заявив².

Проте пізніше у справі № 918/1043/21 про визнання недійсним договору поставки мережевого обладнання, укладеного між підприємством та школою, та стягнення з підприємства сплачених за цим договором коштів Велика Палата Верховного Суду відступила від свого попереднього висновку у справі № 923/196/20, зазначивши, що у такій категорії справ суд, задовольняючи вимогу сторони про повернення переданого за недійсним правочином майна, має також присудити стягнути з позивача на користь відповідача одержані за правочином кошти (повернути передане нею майно). Таке стягнення не є задоволенням окремої позовної вимоги, а необхідним наслідком визнання недійсним правочину та задоволення вимоги про застосування реституції. Інше тлумачення ст. 216 ЦК України, за якого відповідач має заявити вимогу про повернення йому переданого за недійсним право-

¹ Якубівський І.С. Правові наслідки недійсності правочину з позиції рекодифікації цивільного законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 133.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 20 липня 2022 року у справі № 923/196/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105852862>

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

чином, покладатиме на відповідача непропорційний тягар у вигляді позбавлення його майна без повернення / відшкодування всього, що інша сторона одержала на виконання недійсного правочину. У цій справі Велика Палата Верховного Суду наголосила на необхідності виходити з буквального тлумачення змісту ст. 216 ЦК України, яке дає підстави для висновку про те, що коли законом не встановлені особливі умови застосування правових наслідків недійсності правочину або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів, позивач, який заявляє вимогу про повернення йому в натурі переданого за недійсним правочином або відшкодування вартості переданого, заявляє реституційну вимогу, яку суд за існування для того підстав задовольняє, застосовуючи двосторонню реституцію. У цьому випадку відповідач є стягувачем у частині рішення про повернення йому переданого ним за недійсним правочином майна або відшкодування вартості¹.

Позиція Верховного Суду у справі № 923/196/20 була неправильною, оскільки штучно розщеплювала двосторонню реституцію як правовий наслідок недійсності правочину на дві окремі позовні вимоги, що створювало істотний дисбаланс у захисті прав та інтересів сторін недійсного правочину. За такого підходу відповідач, якого суд зобов'язав повернути одержане за недійсним правочином позивачеві, змушений був подавати окремий позов про повернення йому того, що він передав за недійсним правочином позивачу. У цьому аспекті позиція Верховного Суду у справі № 918/1043/21 є цілком правильною і відповідає суті двосторонньої реституції. Адже пред'явлення позовної вимоги про застосування правових наслідків недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції передбачає повернення обома сторонами недійсного правочину одна одній усього одержаного за таким недійсним правочином. З огляду на це позицію Верховного Суду у справі № 918/1043/21 доцільно врахувати в процесі рекодифікації цивільного законодавства, якою передбачено заміну двосторонньої реституції кондикцією².

До правових наслідків недійсності правочину ст. 216 ЦК України відносить також відшкодування збитків та моральної шкоди, завданих вчиненням недійсного правочину. У ЦК УРСР 1963 року теж містилися

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2024 року у справі № 918/1043/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121753942>

² Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. С. 12–13.

ся норми, які передбачали можливість відшкодування реальних збитків за недійсною угодою, проте лише для окремих видів недійсних угод і з визначенням сторони, яка мала право на таке відшкодування (ст.ст. 51, 55, 56 та ін.). Тобто у ЦК УРСР 1963 року відшкодування збитків виступало спеціальним правовим наслідком недійсності певних видів угод. У цьому відношенні підхід ЦК України відрізняється, по-перше, тим, що відшкодування збитків віднесено до загальних правових наслідків недійсності правочину. По-друге, відшкодовані можуть бути збитки у повному обсязі і, крім того, допускається відшкодування моральної шкоди.

Позиція законодавства щодо віднесення відшкодування збитків та моральної шкоди до загальних правових наслідків недійсності правочину отримала неоднозначну оцінку в літературі.

У дисертаційному дослідженні Я.М. Романюка відшкодування збитків і моральної шкоди розглядаються як правові наслідки недійсності правочинів, вчинених під впливом неправомірних дій – обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, під впливом тяжкої обставини на вкрай невігідних умовах¹.

У свою чергу, І.В. Подколзін зазначає, що оскільки правові наслідки у формі односторонньої чи двосторонньої реституції забезпечують баланс у захисті майнових прав обох сторін недійсного правочину, та беручи до уваги правову природу недійсного правочину, обумовленого неправомірністю дій сторін, який не призводить до виникнення очікуваних правовідносин та не здатен в принципі призвести до отримання будь-яких доходів, то немає потреби для усіх видів недійсних правочинів передбачати відшкодування усіх видів збитків. Це доцільно робити лише щодо спеціальних видів недійсних правочинів, в яких одна сторона є потерпілою внаслідок певних недобросовісних дій іншої сторони².

Торкаючись цього питання, Р.І. Таш'ян хоча і не висловлює подібною категоричної позиції, проте, покликаючись на доцільність заміни моделі реституції кондикцією, зазначає, що проблема відшкодування шкоди, заподіяної недійсним правочином, повинна бути розглянута

¹ Романюк Я.М. Підстави та правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Коцького НАНУ, 2010. С. 11.

² Подколзін І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. С. 15.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

саме з погляду зобов'язання з безпідставного збагачення, оскільки останньому не притаманна спрямованість на відшкодування шкоди¹.

Вважаємо, що сучасний підхід законодавства України, яким відшкодування збитків і моральної шкоди розглядається як загальний наслідок недійсності правочину, є правильним. Адже правові наслідки недійсності правочину покликані забезпечити відновлення майнового стану сторін недійсного правочину, максимально наблизивши його до того, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Повернення сторонами отриманого за недійсним правочином не завжди забезпечує такий результат. Саме тому поряд із поверненням сторонами усього отриманого передбачено також можливість відшкодування збитків та моральної шкоди. І це має однаковою мірою стосуватися різних видів недійсних правочинів. Винятками у цьому відношенні є фіктивні та удавані правочини. Тут варто погодитися із позицією Я. М. Романюка, який, наголошуючи на тому, що дія кожного з учасників фіктивного й удаваного правочинів порушує вимоги закону щодо дійсності правочинів, дійшов висновку, що право вимагати відшкодування збитків та моральної шкоди в них не виникає. Водночас таке право може виникати в інших осіб, яким у результаті зазначених правочинів завдано негативних наслідків у вигляді збитків чи моральної шкоди².

Варто наголосити, що розуміння відшкодування збитків як загального наслідку недійсності договорів та інших юридичних актів відображено у Принципах, дефініціях та модельних правилах європейського приватного права (DCFR). Зазначеним документом визначені правові наслідки оспорення договорів та інших юридичних актів, що містять порок волі чи узгодження воль (Розділ 2 Глави 7 Книги II), та правові наслідки нікчемності чи оспорення договорів та інших юридичних актів, які порушують основоположні принципи чи імперативні норми (Розділ 3 Глави 7 Книги II). В обох випадках передбачено, з одного боку, повернення сторонами виконаного чи грошову компенсацію на підставі правил про безпідставне збагачення (ст.ст. II.–7:212, II.–7:303 DCFR) і, крім цього, відшкодування збитків (ст.ст. II.–7:214, II.–7:304 DCFR). Причому останні включа-

¹ Таш'ян Р.І. Недійсність правочинів у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 244.

² Романюк Я. М. Підстави та правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2010. С. 11–12.

ють як майнову шкоду (*economic loss*), так і немайнову шкоду (*non-economic loss*)¹.

Тобто відповідно до DCFR у випадку недійсності договору чи іншого юридичного акту застосування механізму кондикції не включає поряд з цим можливість відшкодування винною стороною завданих збитків для повернення потерпілої сторони у становище, найбільш близьке до того, якби договір не був укладений.

Загальновідомо, що в цивільному праві відшкодування збитків та моральної шкоди відносяться до заходів цивільної відповідальності. У зв'язку з цим у ч. 2 ст. 216 ЦК України сказано про відшкодування збитків та моральної шкоди винною стороною. Тобто на відміну від двосторонньої реституції (те саме стосується і кондикції) умовою застосування правових наслідків недійсності правочину у вигляді відшкодування збитків та моральної шкоди є наявність вини сторони.

У цьому аспекті виникає питання про природу такої відповідальності та щодо норм, які підлягають застосуванню до неї. За словами О.В. Дзери, порядок такого відшкодування може здійснюватися за статтями 22, 23 ЦК та правилами, встановленими для зобов'язань, що виникають із факту заподіяння шкоди, тобто за правилами позадоговірної (деліктної) відповідальності, оскільки положення норм про недійсність правочинів такого порядку не встановлюють². На думку Я.М. Романюка, правова природа відшкодування збитків та моральної шкоди в цьому випадку має певні спільні ознаки з деліктною відповідальністю в цивільному праві³. Так само Є.В. Бернада зазначає, що відшкодування завданих збитків у зв'язку із вчиненням недійсного правочину здійснюється відповідно до загальних норм про відшкодування шкоди за принципом повного відшкодування⁴. Іншу позицію висловив Р.І. Таш'ян, на думку якого в цьому ви-

¹ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR.pdf

² Оновлення регулювання приватних відносин: проблеми і перспективи: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Великанової. Київ: Алерта, 2024. С. 102.

³ Романюк Я.М. Підстави та правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАНУ, 2010. С. 11.

⁴ Бернада Є.В. Цивільно-правові наслідки недійсності правочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2018. С. 12.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

падку можна говорити про особливий вид відповідальності при вчиненні недійсного правочину. Така відповідальність відрізняється від класичної договірної (хоча і тяжіє до неї) і не є деліктною. На користь цього свідчить також і підхід, що недійсний правочин не є деліктом, і тому цивільно-правова відповідальність настає не через укладення недійсного правочину, а за дії під час його укладення або виконання¹.

Варто зазначити, що ч. 3 ст. II.–7:214 DCFR передбачено, що в інших питаннях (*не врегульованих цією статтею – прим. І. Я.*) застосовуються із відповідними адаптаціями норми про відшкодування збитків за невиконання договірних зобов'язань.

Розробники DCFR навряд чи керувалися тим, що відшкодування збитків за недійсним договором за своєю суттю є договірною відповідальністю. Адже недійсний договір не породжує виникнення договірної зобов'язання, а відтак не може йтися про його невиконання. У коментарі до ст. II.–7:214 DCFR, власне, наголошується на тому, що у випадках, передбачених цим Розділом, немає невиконання договірної зобов'язання². Тобто норму ч. 3 цієї статті варто розуміти як таку, яка передбачає лише субсидіарне застосування до відшкодування збитків за недійсним договором правил про відшкодування збитків за невиконання договірної зобов'язання.

У цілому питання про природу відповідальності у формі відшкодування збитків та моральної шкоди за недійсним правочином залишається відкритим для наукової дискусії. Проте в процесі рекодифікації цивільного законодавства доцільно конкретизувати, які саме норми підлягають застосуванню до відшкодування збитків та моральної шкоди у цьому випадку. Зрозуміло, що це, насамперед, норми ст.ст. 22, 23 ЦК України, але вони не вирішують усіх питань. Тому в іншому варто орієнтуватися на європейський підхід, відображений у ст. II.–7:214 DCFR і закріпити правило про субсидіарне застосування до відшкодування збитків та моральної шкоди у разі недійсності правочину норм про відповідальність за порушення договірних зобов'язань.

¹ Таш'ян Р.І. Недійсність правочинів у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 245.

² Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. URL: https://www.cebe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR_pdf

Спеціальні правові наслідки недійсності правочинів передбачені щодо окремих видів недійсних правочинів (ч. 3 ст. 228, ч. 2 ст. 230, ч. 2 ст. 231 тощо). Крім того, нормами ЦК України та деяких спеціальних законів передбачено спеціальні правила щодо правових наслідків недійсності певних видів договорів (ст.ст. 809¹, 1057¹ ЦК України).

У ч. 3 ст. 228 ЦК України передбачено спеціальні правові наслідки недійсності правочину, який було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства:

- при наявності умислу в обох сторін – у разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї першій стороні на відшкодування одержаного;
- при наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

У первісній редакції ЦК України подібних норм не було – ст. 228 ЦК України, передбачаючи нікчемність правочинів, що порушують публічний порядок, не містила спеціальних правових наслідків такої нікчемності, що було зорієнтовано на застосування в цьому випадку загальних правових наслідків недійсності правочину, передбачених ст. 216 ЦК України. Останні, за влучним твердженням Н.С. Кузнецової, цілком логічно вписуються в концепцію приватно-правового методу регулювання майнових та особистих немайнових відносин, заснованих на юридичній рівності сторін та автономії їх волі. Порушення умов дійсності правочину само по собі не перетворює цю дію у правопорушення, воно позбавляє цю дію статусу юридичного факту. Саме тому повернення сторін у первинне майнове становище (двостороння реституція) в цьому випадку може розглядатися як найбільш адекватний правовий наслідок¹. Тобто правові наслідки недійсності правочину повинні стосуватися лише його сторін. За такого концептуального підходу немає місця для тих правових наслідків недійсності правочину, які передбачають звернення отриманого сторонами (стороною) за недійсним правочином у дохід держави. У зв'язку з цим Концепцією рекодифікації цивільного законодавства одним

¹ Кузнецова Н.С. Вибрані праці. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 384–385.

3.1. Загальна характеристика правових наслідків недійсності правочину

із напрямів оновлення положень ЦК України про правочини визначено відмову від цивільно-правової конфіскації, передбаченої ст. 228 ЦК України¹.

Виходячи із наведеного вище, не заслуговують на підтримку пропозиції щодо запровадження односторонньої реституції і для деяких інших категорій недійсних правочинів. Наприклад, на думку О.І. Длугош, оскільки обман при вчиненні правочину є явищем негативним в цивільному обороті, необхідно вживати відповідних заходів для його викорінення. Одним із таких заходів може бути відновлення односторонньої реституції стосовно потерпілої сторони і стягнення майна або грошей правопорушника у дохід держави².

Іншим закріпленим главою 16 ЦК України спеціальним правовим наслідком недійсності правочину є відшкодування збитків у подвійному розмірі. Це передбачено для правочинів, учинених під впливом обману (ст. 230 ЦК України) та насильства (ст. 231 ЦК України).

У літературі висловлені різні позиції щодо відшкодування збитків у подвійному розмірі як спеціального правового наслідку недійсності правочинів, вчинених під впливом обману та насильства.

Так, Я.М. Романюк дійшов висновку, що для недійсних правочинів, вчинення яких відбулося під впливом неправомірних дій другої сторони, характерним є застосування негативних майнових наслідків, близьких за своєю правовою природою до цивільно-правової відповідальності³.

Наявністю неправомірних дій сторони (введення в оману, застосування насильства) пояснюється покладення на таку сторону підвищеної відповідальності у формі відшкодування збитків у подвійному розмірі у науково-практичних коментарях до ЦК України⁴.

Водночас низка дослідників висловили критичну позицію щодо цього спеціального наслідку недійсності правочинів, вчинених під впливом обману і насильства.

¹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. С. 12.

² Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману. *Форум права*. 2011. № 3. С. 220.

³ Романюк Я.М. Підстави та правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Косяцького НАНУ, 2010. С. 13.

⁴ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Вид. 2, змін. і доп. / за ред. В.М. Коссака. Київ: Істина, 2008. С. 199; Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2004. Ч. 1. С. 319; Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 2: Об'єкти. Правочини. Представництво. Строки та терміни. Позовна давність. Особисті немайнові права фізичної особи / за ред. І.В. Спасиво-Фатєєвої. Харків: Екус, 2021. С. 391, 395.

Торкаючись цього питання, Т.Я. Рим зазначив, що використання в ЦК України (ст. ст. 230, 231) поняття «відшкодування збитків у подвійному розмірі» є юридично невиправданим, оскільки така дефініція набуває ознак штрафу як одного із видів неустойки. На думку дослідника, доцільним було б внести зміни до зазначених положень ЦК України, сформулювавши їх таким чином: винна особа зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки, а також сплатити штраф у розмірі заподіяних збитків¹.

У своєму дисертаційному дослідженні Р.І. Таш'ян висловився проти відшкодування шкоди у подвійному розмірі як наслідку недійсності правочину, оскільки штрафний характер такого заходу не відповідає меті і призначенню цивільного права. Такий підхід суперечить самій ідеї повернення отриманого за недійсним правочинном як безпідставно одержаного. На користь цього свідчить також те, що проект чинного ЦК не містив цієї норми. Якщо особа є потерпілою від фізичного або психічний тиску, як правило, такі діяння є кримінально караними і відповідно вирішення цієї проблеми лежить вже в публічно-правовій площині².

Підтримуючи загалом останню позицію, варто зазначити, що застосування правових наслідків недійсності правочину має на меті відновити майнове становище сторін недійсного правочину, повернувши їх до того стану, який існував до вчинення такого недійсного правочину. При цьому загально визнаним як в доктрині, так і в судовій практиці є те, що правовим наслідком недійсності правочинів, учинених під впливом обману чи насильства, є насамперед повернення сторонами одна одній усього одержаного на виконання такого правочину. Тобто передбачене ст.ст. 230, 231 ЦК України відшкодування збитків у подвійному розмірі не заміняє собою двосторонню реституцію, а може бути застосоване поряд із останньою. І в цьому відношенні відшкодування збитків у подвійному розмірі набуває вираженого штрафного характеру, маючи на меті додатково покарати сторону недійсного правочину, яка при його вчиненні застосувала обман чи насильство. Але останнє не відповідає приватно-правовому методу регулювання особистих немайнових та майнових відносин, що підтверджується

¹ Рим Т.Я. Особливості майнової відповідальності суб'єктів підприємництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2011. С. 4.

² Таш'ян Р.І. Недійсність правочинів у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 245.

також міжнародними, у тому числі європейськими підходами у вирішенні цього питання. Так, Принципи, дефініції та модельні правила європейського приватного права (DCFR), передбачаючи серед підстав недійсності договорів та інших юридичних актів обман (*fraud*) і застосування сили та погроз (*coercion or threats*), не містять правил щодо відшкодування збитків у подвійному розмірі для таких випадків (ст. ст. II.-7:205, II.-7:206, II.-7:214)¹. Схожий підхід має місце в Принципах міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (ст. ст. 3.2.5., 3.2.6., 3.2.16)².

З огляду на це закріплені у ЦК України підходи щодо правового регулювання наслідків недійсності правочинів, учинених під впливом обману і насильства, доцільно переглянути, виключивши у ст.ст. 230, 231 норми, якими передбачено відшкодування збитків у подвійному розмірі.

3.2. Співвідношення кондикції та реституції: огляд наукових підходів та судової практики³

Питання визначення правової природи та розмежування застосування таких способів захисту, як кондикція та реституція, неодноразово досліджувалося науковцями, проте в умовах оновлення цивільного законодавства, яке відбувається на теренах незалежної України, порушені в цьому підрозділі питання є актуальними та дискусійними, а відтак потребують окремого дослідження.

Науковець Г.В. Пучкова, аналізуючи процес формування кондикційних зобов'язань у римському праві, переконана, що «підставою

¹ Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR): Articles and Comments / Edited by Christian von Bar, Eric Clive and Hans Schulte-Nölke. URL: https://www.cebe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR_.pdf

² UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts: 2016 edition / International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT). Rome, 2016. URL: <https://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2016/principles2016-e.pdf>

³ Виклад матеріалу у цьому підрозділі має передусім оглядовий характер, у ньому наведено погляди науковців на співвідношення правової природи кондикції та виндикації й констатовано, що немає єдності в думках науковців з цього питання. Цей огляд не мав на меті всеосяжне охоплення, автор лише прагнув визначити основні тенденції та напрями наукових розвідок з досліджуваного питання.

запровадження кондикційного позову були міркування справедливості: 1) збагачення мало відбутися не взагалі, а за рахунок окремої, певної особи – не можна було подавати позов, якщо збагачення відбулося за рахунок особи, що є безвісно відсутньою, або взагалі з обставин, що не залежать від людини; 2) збагачення за рахунок іншої особи трапилось не у зв'язку з діями, які припускаються «безчесними», тобто зловмисними. Останнє було особливо важливим, оскільки в такому випадку поставало питання про виникнення не ніби договору, а вчинення правопорушення і відповідальність за правилами деліктних зобов'язань»¹.

Грунтовне дослідження наслідків недійсності правочинів здійснив Р.І. Таш'ян, який зазначав, що «у проблематиці недійсності правочинів важливе місце посідають наслідки такої недійсності. Загальновизнаним є те, що недійсний правочин не породжує правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Відповідно одним із наслідків недійсності правочинів є повернення одержаного за ними, оскільки *ex nihilo nihil fit*. Однак у різні часи таке повернення відбувалося у межах різних правових конструкцій, найбільш розповсюдженою серед яких є зобов'язання з безпідставного збагачення (кондикційне зобов'язання)»².

Як відзначали К. Цвайгерт, Х. Кьотц, «вже в римському праві *condictio* в класичному розумінні застосовувалося в різних сферах, це був єдиний позов з єдиним формулюванням. Класифікація *condictio* на різні типи позовів почалася в посткласичний період з огляду на зв'язок цього поняття з принципом справедливості (*aequitas*)»³.

Р.А. Калюжний та Ю.В. Ящуринський звертали увагу на те, що вже у Стародавньому Римі тогочасні юристи розуміли різноплановість випадків безпідставного збагачення та, відповідно, потребу в проведенні класифікації кондикційних зобов'язань. Зокрема, виділяли *condictio indebiti* (помилковий платіж боргу, якого насправді не існувало, що породжувало обов'язок повернути платіж), *condictio ob rem dati* (позов про повернення наданого, мета якого не здійснила-

¹ Пучкова Г.В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення, за римським приватним правом та їх рецесія у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2007. 21 с. С. 12.

² Таш'ян Р.І. Недійсність правочинів у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2024. 350 с. С. 200.

³ Цвайгерт К., Кьотс Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. Том 2 / пер. с нем. М., 1998. 512 с. С. 286.

ся), *condictio ex causa furtiva* та *condictio ex iniusta causa* (повернення одержаного від крадіжки та незаконної підстави). Також було розроблено загальний позов про повернення безпідставного збагачення (*condictiones sine causa*), практична потреба якого виникала у випадках, не охоплених названими вище видами кондикції¹.

Знакчивши, що загального поняття недійсного правочину римське право не знало, Р.І. Таш'ян акцентував увагу на тому, що «вже у римському праві, яке добре відоме своїм практичним підходом, укоренилася точка зору щодо застосування правил про безпідставне збагачення стосовно повернення одержаного за правочином, який має певні вади. Водночас праву Стародавнього Риму було відомо і поняття реституції (*restitutio in integrum*). [...] У Римі реституція застосовувалась не до недійсних правочинів, а до формально чинних актів, коли цього вимагала справедливість. Також вже у той час було сформульовано головне, принципове розуміння реституції як саме повернення речі за різними позовами: віндикаційним, посесорним інтердиктам *unde vi* та *de precario*, відшкодування витрат, а також кондикційними позовами. Застосування *in integrum restitutio* у римському праві означало не повернення сторін у первинний фактичний стан, а скасування правових наслідків деяких юридичних фактів»².

К. Цвайгерт, Х. Кьотц щодо країн загального права зазначали, що «основна функція *law of restitution* («права реституції») сучасної Англії багато в чому нагадує механізм регулювання безпідставного збагачення на Європейському континенті. [...] Не зважаючи на відмінності між регулюванням безпідставного збагачення, зокрема в Німеччині, і правом реституції в загальному праві, очевидним є те, що відбувається зближення теоретичних поглядів на ці галузі права»³.

На думку Р.І. Таш'яна, «результатом розвитку радянської наукової думки у середині ХХ століття стало вироблення принципово нової правової конструкції наслідків недійсності правочину – реституції, яка була відома тільки цивільному праву радянських країн. Як підсумок, це поклато початок досліджень співвідношення реституції з іншими механізмами повернення речей – кондикцією, віндикацією, деліктними зобов'язаннями, конфіскацією тощо. Логічним наслідком

¹ Калюжний Р. А., Ящурицький Ю. В. Основи римського приватного права: курс лекцій. Київ: Персонал, 2011. 184 с. С. 182–183.

² Таш'ян Р. І. Згадана праця. С. 201.

³ Цвайгерт К., Кьотс Х. Згадана праця. С. 320–321.

домінування такого наукового підходу стало визначення у ЦК 1963 р. реституції як самостійної, специфічної правової конструкції»¹.

На противагу наведеній позиції, за переконаннями О.О. Кота, реституція та віндикація є самостійними способами захисту, тоді як кондикція застосовується до них субсидіарно, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним регулюванням основного способу захисту, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави².

О.В. Ільків та В.М. Коссак відзначали, що «характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що такі зобов'язання можуть виникати внаслідок дій, і подій; внаслідок дій усіх суб'єктів зобов'язання (зокрема й третіх осіб); без різниці умова правомірності чи неправомірності, запланованості чи випадковості таких дій. До того ж не має юридичного значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею, чи всупереч його волі, чи є набувач добросовісним, чи недобросовісним. Кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно. Кондикція також може застосовуватися як спосіб захисту порушеного права в тому випадку, коли певна вимога власника майна не охоплюється нормативним урегулюванням, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом підпадає під визначення зобов'язання з безпідставного збагачення. [...] Конструкції завдання збитків та набуття майна без достатньої правової підстави мають різну правову природу і підпадають під різне нормативно-правове регулювання. На відміну від збитків, для стягнення яких підлягає доведенню наявності складу правопорушення, для повернення безпідставно набутих коштів необхідним є встановлення обставин набуття або збереження майна за рахунок іншої особи (потерпілого) та те, що набуття або збереження цього майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава згодом відпала (щодо якої майно набувалося)»³.

¹ Таш'ян Р.І. Згадана праця. С. 217–218.

² Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с. С. 293.

³ Ільків О.В., Коссак В.М. Правові підстави виникнення кондикційних зобов'язань: за матеріалами судової практики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2023. № 61. С. 41–45.

І.В. Романська вважає, що «реституція як наслідок недійсності правочину є самостійним охоронним засобом і не може зводитися до кондикції, оскільки їй притаманні ознаки, не характерні зобов'язанню з безпідставного збагачення, серед яких можна виокремити двосторонність, спрямованість на захист обох сторін недійсного правочину, а також на охорону цивільного обороту загалом. Отже реституція та кондикція є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав. [...] Якщо власник майна позбавлений можливості захистити своє право за допомогою реституції, підлягає застосуванню кондикція як субсидіарний спосіб захисту. [...] Відповідно установлена законодавцем субсидіарність застосування кондикції і є тим універсальним критерієм, який дає змогу відмежувати її від інших способів захисту цивільних прав. Право на пред'явлення кондикційного позову на підставі ч. 3 ст. 1212 ЦК України виникає в тих випадках, коли титульний володілець позбавлений можливості захистити своє право, звернувшись із вимогою про застосування загального наслідку недійсності правочину, тобто лише за умови, що безпідставне збільшення майна набувачем за рахунок потерпілого не може бути усунене за допомогою інших охоронних заходів. З огляду на це доводиться констатувати, що конкуренція між цими позовами не допускається». І.В. Романська дійшла висновків, що «реституційна та кондикційна вимоги є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав. Субсидіарне застосування кондикції є можливим лише за умови, що титульний володілець не в змозі захистити своє суб'єктивне право шляхом пред'явлення позову про визнання договору (правочину) недійсним і/або застосування наслідків його недійсності (нікчемності)»¹.

На переконання А.В. Ткачук, «реституція як наслідок недійсності правочину є окремим охоронним засобом та не може зводитися до кондикції, адже їй притаманні ознаки, які не характерні зобов'язанням з безпідставного збагачення, до них належать двосторонній характер, спрямованість на захист двох сторін недійсного правочину і, найголовніше, на охорону цивільного обороту загалом. [...] Отже, кондикція та реституція є самостійними засобами захисту суб'єктивних цивільних прав особи. Водночас законодавець визначає кондикційне зобов'язання як загальний захисний механізм, який може застосову-

¹ Романська І.В. Співвідношення та розмежування категорій «реституція» й «кондикція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 79–81.

ватися не лише самостійно, а й субсидіарно. [...] Отже встановлений законодавцем субсидіарний характер застосування кондикції і є тим самим універсальним критерієм, що дає змогу відмежувати її від суміжних способів захисту цивільних прав»¹.

Підсумувавши, А.В. Ткачук дійшла висновку, що «кондикційна та реституційна вимоги є самостійними механізмами захисту суб'єктивних цивільних прав. Субсидіарне застосування механізму кондикції є можливим тільки за умови, що титульний володілець не може захистити своє суб'єктивне право, пред'явивши позов про визнання договору правочину недійсним або застосування наслідків його недійсності та нікчемності. Кондикція є самостійним універсальним способом захисту суб'єктивних цивільних прав та дієвим засобом цивільно-правового впливу на незаконного набувача»².

Автори науково-практичного коментаря ЦК України також відзначили, що «законодавець визначає кондикційне зобов'язання як загальний захисний захід, який може застосовуватися не тільки самостійно, а й субсидіарно. Особливість зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави проявляється в тому, що відповідно до ч. 3 ст. 1212 ЦК України норми цього інституту додатково застосовуються, зокрема, до вимог про повернення виконаного за недійсним правочином, тобто до реституційних правовідносин»³. Тобто науковці визнають субсидіарне застосування правил про кондикцію до реституції.

Водночас протилежну позицію займає Р.І. Таш'ян, який вважає, що «у ХХ столітті у науковій доктрині абсолютно необґрунтовано було запроваджено конструкцію реституції, яка є просто зайвою, оскільки наслідки недійсності правочинів повинні застосовуватися у межах положень про безпідставне збагачення. Логіка проста: якщо недійсний правочин не створює правових наслідків, то все одержане за ним набуто безпідставно. На сьогоднішній день низка інших учених також розглядає реституцію як різновид віндикації або кондикції. Однак ця позиція на сьогоднішній день має небагато прихильників. [...] Можна констатувати, що в сучасній правовій науці міцно вкоренилася

¹ Ткачук А.В. Співвідношення зобов'язальних способів захисту цивільних прав (реституція та кондикція). *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. № 1. С. 49–54.

² Ткачук А.В. Згадана праця. С. 53.

³ Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 6-те вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с. С. 948.

думка, що реституція є самостійним засобом захисту, і дискусії то-чаться лише щодо її місця у системі таких засобів. Однак виникає пи-тання, у чому саме є потреба у такій категорії, як реституція взагалі?» Водночас науковець відзначив, що «в розумінні наслідків недійсності правочинів реституція використовується тільки у науці пострадян-ський країн. У праві держав Західної та Центральної Європи термін «restitution» не має нічого спільного з вітчизняною реституцією»¹.

І.Є. Якубівський також зазначав, що «у різних правових систе-мах вирішення питання про правові наслідки недійсності правочину мають свої особливості. Загалом для країн континентальної Європи це питання вирішується через інститут безпідставного збагачення (condictio). [...] На відміну від цього, в Україні, як і в багатьох інших країнах пострадянського простору, вирішення питання про правові наслідки недійсності правочину відбувається через механізм рести-туції (лат. restitutio – відновлення, повернення), під якою розуміють відновлення юридичного стану, який існував до вчинення правочину, визнаного недійсним судом (оспорюваний правочин) або який є не-дійсним відповідно до закону (нікчемний правочин)»².

Наприклад, у статті 4:115 Принципів Європейського контрактного права 2002 року йдеться про те, що у випадку розірвання контрак-ту кожна сторона може вимагати повернення всього, що вона надала за контрактом, за умови, що вона одночасно поверне все, що отримала (реституція). Якщо реституція з будь-яких причин не може бути здійснена в натуральній формі, повинне бути здійснене обґрунтоване відшкодування отриманого.

На підставі аналізу згаданої статті Р.І. Таш'ян зазначив, що «у Принципах Європейського договірної права повернення одержано-го за правочином прямо названо реституцією (restitution). [...] Наве-дене дозволяє зазначити, що в праві іноземних країн реституція має дуже широке застосування і може здійснюватися в межах різних спо-собів захисту: віндикації, кондикції, відшкодування шкоди, деліктних зобов'язаннях»³.

Погоджуємося з думкою Р.І. Таш'яна про те, що вітчизняну рести-туцію й іноземну restitution об'єднують лише спільні назви, оскільки

¹ Таш'ян Р.І. Згадана праця. С. 220.

² Якубівський І.Є. Правові наслідки недійсності правочину з позиції рекодифікації цивільно-го законодавства України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 131–134.

³ Таш'ян Р.І. Згадана праця. С. 237.

за кордоном реституція виконує абсолютну іншу функцію – виступає універсальним способом захисту, коли надання було здійснено без правової підстави або така підстава пізніше відпала (наприклад, у разі розірвання договору).

М.М. Великанова звертала увагу на те, що «усі дискусії, що ведуться з приводу природи правових наслідків недійсності правочину, умовно можна звести до трьох напрямів:

- недійсний правочин по суті є безпідставним збагаченням. Тому за своєю природою реституційні відносини незалежно від юридичної характеристики майна (речі, визначені індивідуальними ознаками, чи речі, визначені родовими ознаками) є різновидом кондикції, а набуття майна за недійсним правочинном є однією з можливих підстав незаконного заволодіння чи збагачення;
- реституція може бути або різновидом віндикації, або різновидом кондикції залежно від юридичної характеристики майна. Якщо поверненню підлягає річ, визначена індивідуальними ознаками, то йдеться про віндикаційні вимоги. Кондикційні вимоги заявляються, якщо має бути повернена річ, визначена родовими ознаками;
- реституція розглядається як самостійна конструкція, яка відрізняється від кондикції та віндикації своєрідними рисами: взаємним та посесорним характером (річ повертається особі по факту володіння нею до вчинення недійсного правочину незалежно від добросовісності чи недобросовісності такого володіння)»¹.

Учена відзначала, що «широке застосування реституції як наслідку визнання правочину недійсним є швидше традицією у сфері захисту цивільних прав, оскільки за формальними ознаками повернення у попередній стан входить до складу інших способів захисту цивільних прав, зокрема віндикації та кондикції. Віндикація має застосовуватися у разі повернення речі, визначеної індивідуальними ознаками, в натурі, а за неможливості повернення речі чи повернення інших майнових благ і прав, отриманих у результаті недійсного правочину, мають застосовуватися правила щодо безпідставно набутого майна. Такий підхід дасть змогу ефективно захистити майнові права

¹ Великанова М.М. Правові наслідки недійсності правочину: реституція чи кондикція? *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 54–59.

набувачів, спростить застосування на практиці наслідків недійсності правочину, що, у свою чергу, дасть стійкості цивільному обороту»¹.

Має бути підтримана позиція М. М. Великанової стосовно того, що «оскільки у разі недійсності правочину відсутня правова підстава для набуття або збереження майна, то доречно відмовитися від моделі реституції на користь кондикції, яка є універсальним способом захисту цивільних прав. [...] Майно, що перебуває в особи без правової підстави, в тому числі отримане за недійсним правочином, має бути повернуте як безпідставно набуте. [...] Повернення конкретного майна, яке безпідставно набуто, здійснюється за допомогою традиційних засобів захисту – виндикаційних чи кондикційних позовів, що не виключає можливості пред'явлення у відповідних випадках і позову про відшкодування збитків. [...] І недійсність правочину є всього лише окремим випадком відсутності правової підстави, а надання за таким правочином – одна із можливих причин безпідставного володіння чи збагачення»².

На думку І. Є. Якубівського, «правило про двосторонню реституцію, сформульоване в абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України, з одного боку, та правила про повернення безпідставно набутого майна, передбачені ст. 1213 ЦК України, з другого боку, по суті є доволі схожими. З іншого боку, главою 83 ЦК України врегульовано низку питань, які у ст. 216 ЦК України не вирішені взагалі. Йдеться про відшкодування доходів від безпідставно набутого майна, відшкодування витрат на його утримання тощо. З цього випливає, що норма ст. 216 ЦК України де факто не вносить нічого нового у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину усього одержаного ними за таким правочином порівняно з правилами глави 83 ЦК України. Тобто, якщо припустити, що у ЦК України у главі про правочини не буде норми про реституцію і повернення сторонами виконаного за недійсним правочином відбуватиметься за правилами про кондикцію, по суті це нічого не змінить – кожна сторона буде зобов'язана повернути іншій стороні отримане в натурі, а у разі неможливості такого повернення в натурі – відшкодувати вартість отриманого»³.

З огляду на викладене І. Є. Якубівський резюмував, що «визначення в ст. 216 ЦК України норм про двосторонню реституцію як право-

¹ Великанова М. М. Згадана праця. С. 58.

² Великанова М. М. Згадана праця. С. 58.

³ Якубівський І. Є. Згадана праця. С. 133.

вий наслідок недійсності правочину, принаймні в чинній редакції, є не виправданим, оскільки, з одного боку, це не вносить нічого нового по суті у регулювання питань повернення сторонами недійсного правочину одна одній усього одержаного ними за недійсним правочином порівняно із правилами глави 83 ЦК України, але водночас створює проблему розмежування реституції і кондикції як способів захисту цивільних прав та інтересів. У зв'язку з наведеним можна запропонувати в процесі рекодифікації цивільного законодавства України у ст. 216 ЦК України замість існуючої на цей час норми абз. 2 ч. 1 про двосторонню реституцію – визначити норму, яка б містила відсилання до положень глави 83 ЦК України»¹.

Отже на сьогодні наукова спільнота все більше приходить до переконання про неодмінність зменшення значення реституції як самостійного способу захисту або ж її непотрібність взагалі та достатність таких способів захисту, як виндикація та кондикція.

Така ж тенденція простежується й у поглядах законотворця. Зокрема, у параграфі 1.21 Концепції оновлення Цивільного кодексу України порушено питання про визначення наслідків недійсності правочину: «Чи варто залишити модель реституції, як це передбачено чинним ЦК України, чи доречніше передбачити застосування положень п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК про безпідставне збагачення»².

У параграфі 5.41 Концепції оновлення Цивільного кодексу України пропонується здійснити ревізію кондикційних зобов'язань. Зазначено, що «п'ятнадцятирічний досвід застосування ЦК України національними судами свідчить про наявність проблеми у регулюванні відносин, пов'язаних із набуттям та збереженням майна без достатньої правової підстави. Низка питань виникає у зв'язку із тлумаченням ст. 1212 ЦК України (що мається на увазі під словосполученням «за рахунок іншої особи»? Яка підстава набуття майна вважається «достатньою»?). Проблеми із застосуванням норм глави 83 ЦК України виникають також і в контексті визначення правових наслідків недійсності правочину. У зв'язку з викладеним доцільним є урахування досвіду DCFR. Так, ст. II.–7:303 «Наслідки нікчемності або оспорення договору» передбачає, що питання про те, чи має будь-яка зі сторін право вимагати грошову компенсацію або повернення переданого або

¹ Якубівський І.Є. Згадана праця. С. 134.

² Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. С. 13.

3.2. Співвідношення кондикції та реституції: огляд наукових підходів...

наданого на підставі договору або частини договору, який є нікчемним або оспорюваним, вирішується відповідно до правил про безпідставне збагачення. Водночас наслідки нікчемності або оспорюваності, що стосуються права власності на майно, передане на підставі нікчемного або оспорюваного договору або його частини, регулюються правилами про передачу майна. До того ж положення наведеної статті DCFR застосовуються з урахуванням права суду змінити договір або його наслідки»¹.

Визнавши слушність наведених міркувань Р.І. Таш'яна, М.М. Великанової, І.Є. Якубівського та зважаючи на проєвропейський вектор розвитку України й бажання відмовитися від радянських правових постулатів, переконані, що актуальним вектором розвитку цивільного законодавства незалежної України є вектор відмови від реституції як самостійного спеціального механізму приведення сторін недійсного правочину у попередній стан і врегулювання наслідків недійсності правочину через використання приписів інституту безпідставного збагачення.

Щодо власного розуміння правової природи кондикції, то хотілося б додатково звернути увагу на те, що кондикційне зобов'язання не є правопорушенням. Назва Глави 83 показує, що йдеться не про відповідальність учасника приватних відносин, а про позитивний обов'язок, що виникає з різноманітних життєвих ситуацій.

Класичним прикладом такого набуття є описана доктрині ситуація, коли річка принесла майно власника на ділянку іншої особи².

Для виникнення цього виду зобов'язання не має значення поведінка власника, його ставлення до виконання своїх обов'язків, що не залежить від оцінки його волі. Також виникнення такого цивільного обов'язку відбувається незалежно від того, чи втрата власником свого майна настала в результаті дії чи події. Зокрема, у наведеному вище прикладі боржник не вчинив жодних дій для того, щоб майно власника опинилося під його владою, в його володінні та щоб в результаті цього виникло таке зобов'язання.

Правомірність чи протиправність дій боржника не впливає на виникнення самого зобов'язання. Так само його вина також на нього

¹ Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с. С. 50–51.

² Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проєкту Цивільного кодексу України. Київ: Істина, 2004. 928 с. С. 810–811.

не впливає, як і добросовісність такого набувача. У цьому інституті реалізована така загальна засада цивільного права, відповідно до якої приватна особа повинна діяти з відповідною обачністю, а у набутті прав покладатися на розумну підставу для цього. Без достатньої правової підстави (без легітимного підґрунтя) цивільні права не набуваються. Розсудливий господар, отримавши якесь майно, має з'ясувати, що стало підставою його набуття, оскільки й він, втративши через подію чи дію своє власне майно, вправі сподіватися на таку ж добросовісну та чесну у ставленні до нього та його правомірних інтересів поведінку з боку інших учасників цивільного обороту.

Цей вид зобов'язань не є прикладом цивільної відповідальності, не покладає на боржника додаткових обов'язків ніж ті, що впливають із засад цивільного права.

Визначаючи застосовний до цього інституту категорійний апарат, недоречно вести мову про шкоду (збитки), оскільки це додає до розуміння його сутності негативної конотації – ознаки протиправності та винуватості. Під безпідставним збагаченням потрібно розуміти як втрати у майновій сфері кредитора, коли його річ потрапила у володіння боржника, так і випадки за відсутності безпосередніх втрат у майновій сфері власника: коли боржник повинен повернути доходи, отримані ним за час володіння безпідставно набутим майном.

Тому услід за французьким правом маємо оцінювати природу цього зобов'язання як квазіконтракт, тобто нібито між кредитором і боржником є договір, на підставі якого боржник має повернути власнику те, що останньому справедливо належить, і на що такий набувач не може розумно розраховувати.

Очевидно не можна сплутувати підставу виникнення зобов'язання і наслідки його невиконання. Як зазначалося, підставою виникнення цього зобов'язання може бути і дія боржника, і подія, яка не залежить від волі сторін. Якщо боржник добровільно та добросовісно виконає власний обов'язок і майнова сфера власника майна буде повноцінно відновлена, тоді цивільний правопорядок буде відновлений і стан рівноваги досягнутим; і навпаки, невиконання цього обов'язку боржником дійсно становитиме для нього порушення його позитивного обов'язку та основних засад цивільного права.

Щодо сфери застосування цього правового інституту, то за чинного нормативного регулювання потрібно погодитися з тим, що пра-

вила про цей вид зобов'язання мають субсидіарний характер: вони повинні застосовуватися тоді, коли закон або договір сторін не визначить інше. Відповідно правила цього інституту заповнюють прогалину там, де немає спеціалізованої норми. Проте, як вже наголошено, на майбутнє є потреба відмовитися від реституції на користь кондикції, що дозволить встановити за останньою характер самостійного способу захисту у тих випадках, що підпадають під регулювання правил про реституцію.

Огляд судової практики доречно розпочати з постанови Верховного Суду України від 02 березня 2016 року у справі № 6–3090цс15, оскільки висновки, викладені в цій постанові, національні суди враховували тривалий час під час вирішення справ, у яких поставало питання застосування кондикції. Так, Верховний Суд України виокремив такі особливості змісту та елементів кондикційного зобов'язання: «Характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що підстави їх виникнення мають широкий спектр: зобов'язання можуть виникати як із дій, так і з подій, причому з дій як сторін зобов'язання, так і третіх осіб, із дій як запланованих, так і випадкових, як правомірних, так неправомірних. До того ж у кондикційному зобов'язанні не має правового значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею чи всупереч його волі, чи є набувач добросовісним чи недобросовісним. [...]

Ознаки, характерні для кондикції, свідчать про те, що пред'явлення кондикційної вимоги можна визнати належним самостійним способом захисту порушеного права власності, якщо: 1) річ є такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами; 2) потерпілий домагається повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі».

Підсумовуючи наголосимо на тому, що Верховний Суд України у згаданій постанові дійшов висновку, що «кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно. Кондикція також застосовується субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права у тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктним складом підпадає під ви-

значення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави»¹.

Отже відповідно до висновків Верховного Суду України кондикція є позадоговірним зобов'язальним способом захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно, а так само й субсидіарно до реституції та віндикації, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але майно зберігається за відповідачем без достатньої правової підстави.

Надалі більш ґрунтовний аналіз правової природи кондикції здійснила Велика Палата Верховного Суду у постанові від 25 вересня 2024 року у справі № 201/9127/21. Так, за її висновками щодо правової природи кондикційних зобов'язань: «83. Договір чи інший правочин є достатньою та належною правовою підставою набуття майна (отримання коштів). Якщо майно набуто на підставі правочину, статтю 1212 ЦК України можна застосовувати тільки після того, як така правова підстава в установленому порядку скасована, визнана недійсною, змінена, припинена або її не було взагалі. Винятком є випадки, коли майно безпідставно набуто у зв'язку із зобов'язанням (правочинном), але не відповідно до його умов.

84. [...] За загальним правилом кондикція в її класичному розумінні є самостійним позадоговірним зобов'язальним способом захисту права власності або іншого майнового права, спрямованим на повернення майна, набутого без достатньої правової підстави, тому учаснику цивільних відносин, за чий рахунок відбулося таке неправомірне збагачення.

89. [...] За своєю правовою природою кондикційні відносини у вузькому значенні цієї категорії не передбачають наявності інших

¹ Кондикційне зобов'язання виникає за наявності таких умов: 1) набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); 2) набуття чи збереження майна відбулося без правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала. Конструкція статті 1212 ЦК, як і загалом норм глави 83 ЦК, свідчить про необхідність установлення так званої «абсолютної» безпідставності набуття (збереження) майна не лише в момент його набуття (збереження), а й станом на час розгляду спору. [...] Права особи, яка вважає себе власником майна, підлягають захисту шляхом задоволення позову до володільця, з використанням правового механізму, встановленого статтею 1212 ЦК України у разі наявності правових відносин речово-правового характеру безпосередньо між власником та володільцем майна. Такий спосіб захисту можливий шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно. Постанова Верховного Суду України від 02 березня 2016 року у справі № 6–3090ц15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56280404>.

(зокрема, речових) відносин між їх учасниками. Це впливає, зокрема, зі змісту частини третьої статті 1212 ЦК України, згідно з якою ці правила можуть бути застосовані також і до інших відносин, які за своєю правовою природою не є суто кондикційними.

92. Правила частини третьої статті 1212 ЦК України містять опис правових відносин, що не є суто кондикційними відносинами у вузькому значенні цього поняття, тобто не є *condictio sine causa*. Очевидно, що приписи частини третьої статті 1212 ЦК України можуть бути застосовані до відносин з витребування майна лише в тому випадку, якщо віндикація з якихось причин не здатна була забезпечити повернення майна неволодіючому власнику¹.

Отже, згідно з висновками Великої Палати Верховного Суду у класичному розумінні кондикція є самостійним позадоговірним зобов'язальним способом захисту права власності або іншого майнового права, спрямованим на повернення майна, набутого без достатньої правової підстави. Втім можливе й субсидіарне застосування кондикції, зокрема у випадку, передбаченому частиною третьою статті 1212 ЦК України, якщо віндикація з якихось причин не може забезпечити повернення майна неволодіючому власнику.

В окремій думці на постанову від 25 вересня 2024 року у справі № 201/9127/21 судді Великої Палати Верховного Суду висловили своє

¹ 77. Кондикційні зобов'язання виникають тоді, коли дії особи або події призводять до неправового результату у вигляді юридично безпідставного майнового блага, що перейшло до набувача та сприяло його безпідставному збагаченню. 78. Безпідставне збагачення може полягати як у так званому «фактичному» збагаченні, коли набувач, не отримуючи права на річ, фактично володіє і користується нею, так і в «юридичному» збагаченні, коли набувач отримує суб'єктивне право на предмет збагачення. [...] 91. Для застосування частини третьої статті 1212 ЦК України умови, необхідні для застосування частини першої статті 1212 ЦК України (зокрема, відсутність між сторонами інших, ніж кондикційних, відносин), не встановлюються. Ключовим є те, що відносини між сторонами за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом мають підпадати під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави. [...] 94. Враховуючи, що правила про віндикацію не мають спеціальних правил, якими було б врегульовано такі відносини, які виникли у цій справі у зв'язку з неможливістю повернення майна його власнику після рішення суду про віндикацію, правила про заборону незаконного збагачення згідно з частиною третьою статті 1212 ЦК України застосовні до них субсидіарно. 95. Водночас субсидіарне застосування кондикції у широкому сенсі у справі, яка переглядається, не свідчить про існування будь-якої конкуренції між способами захисту у спірних правовідносинах. 96. ...Можливість застосування у цій справі правового механізму, характерного передусім для відносин кондикції, обумовлюється тими особливими обставинами, які виникли вже після ухвалення судом рішення у справі № 201/12569/16 про витребування майна з чужого незаконного володіння та істотно вплинули, якщо не унеможливили взагалі, на здатність позивача відновити порушені права із застосуванням правового інструменту віндикаційного позову. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 вересня 2024 року у справі № 201/9127/21 (провадження № 14-33цс24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122434169>.

бачення змісту статей 1212, 1213 ЦК України та вважали, що: «59. Кондикція може застосовуватися, якщо бракує умов для пред'явлення віндикації або ж у випадку, коли задоволення віндикаційного позову не приведе до відновлення порушених прав позивача, наприклад, коли індивідуально визначена річ не може бути витребувана в натурі у зв'язку з її втратою чи знищенням. Кондикція також застосовується субсидіарно до віндикації як спосіб захисту порушеного права у тому випадку, коли певна вимога власника (титульного володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави. До того ж кондикція може доповнювати віндикацію та розглядатися як «засіб останньої надії», тобто спосіб захисту, який застосовується тоді, коли всі інші способи захисту (зокрема, віндикація) виявляються недієвими»¹.

Питання співвідношення кондикції та реституції в згаданій постанові Велика Палата Верховного Суду не аналізувала, оскільки це не було предметом її дослідження. Натомість нею були сформульовані висновки щодо визначення моменту виникнення обов'язку повернути безпідставно збережене майно, відповідно до яких «103. [...] момент виникнення кондикційного зобов'язання можна визначити: у випадку відсутності підстави набуття чужого майна – лише виходячи з аналізу та оцінки обставин, за яких до особи потрапило чуже майно, тобто з моменту, коли особа могла дізнатись про безпідставність отримання майна; у випадку, коли підстава набуття майна існувала, але згодом відпала, – сукупністю обставин, що характеризують підставу, на якій майно було отримано, та обставин відпадиння цієї підстави.

104. Остання група правовідносин характеризується тим, що особа утримує майно, яке вона має повернути потерпілому, у зв'язку з відпадинням підстави набуття цього майна. Це стосується вимог, щодо яких кондикційні правовідносини є субсидіарними (частина третя статті 1212 ЦК України), а саме: повернення виконаного за недійсним правочином; витребування майна власником із чужого незаконного володіння; повернення виконаного однією із сторін у зобов'язанні;

¹ Окрема думка суддів на постанову Великої Палати Верховного Суду від 25 вересня 2024 року у справі № 201/9127/21 (провадження № 14–33цс24). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122511435>.

відшкодування шкоди особою, яка незаконно набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи»¹.

Тобто в останньому з процитованих речень Велика Палата Верховного Суду констатувала субсидіарний характер кондикції також і до відносин повернення виконаного за недійсним правочином, які врегульовані в статті 216 ЦК України та на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства вважаються реституцією.

Важливим кроком у розвитку судової практики є висновки Великої Палати Верховного Суду, зроблені в згаданій постанові, про поширення кондикційного позову на речі, визначені індивідуальними ознаками: «143. Аналіз норм глави 83 ЦК України свідчить, що цей Кодекс не диференціює особливості застосування кондикції залежно від родових чи індивідуальних ознак її об'єкта та, відповідно, не обмежує сферу її застосування винятково речами, визначеними родовими ознаками.

144. Поширення правил кондикції лише на речі, визначені родовими ознаками, є проявом звужувального тлумачення норм права, яке в цій ситуації є не виправданим і таким, що прямо суперечить приписам статті 1213 ЦК України, яка передбачає обов'язок набувача майна повернути його власнику в натурі, а у разі неможливості повернення майна в натурі – відшкодувати його вартість»².

Відповідно Велика Палата Верховного Суду переконана, що кондикційний позов може поширюватися на речі, визначені як індивідуальними, так і родовими ознаками та у зв'язку з цим відступила від висновків щодо застосування норм глави 83 ЦК України, викладених у постановках Верховного Суду України від 02 березня 2016 року у справі № 6–3090цс15 та від 25 жовтня 2017 року у справі № 3–905гс17, за змістом яких кондикційний позов застосовується лише до речей, визначених родовими ознаками.

Наведений висновок, на наш погляд, враховує правопорядок, що існує в Україні, логіку законодавця, яка полягає у тому, що в ЦК Укра-

¹ 102. [...] Кондикційні зобов'язання залежно від наявності підстави набуття майна в момент такого набуття можна класифікувати на дві групи: підстави набуття такого майна не існувало навіть у момент отримання (набуття); підстава набуття існувала, але згодом припинила існувати (втратила свою силу, чинність тощо). Згадана постанова ВП ВС. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122434169>.

² 145. На переконання Великої Палати Верховного Суду, застереження законодавця щодо неможливості повернення майна в натурі та необхідності відшкодування його вартості стосується насамперед речей, визначених індивідуальними ознаками, адже речі, визначені родовими ознаками, є замінними, тобто такими, що не можуть бути безповоротно втрачені. Згадана постанова ВП ВС. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122434169>.

їни немає заборони застосовувати кондикцію до речей, визначених індивідуальними ознаками.

Також, як можна припустити, цей висновок Великої Палати Верховного Суду підсилює вагомість думки науковців, погляди яких поділяємо і ми, про те, що правил кондикції та віндикації як самостійних способів захисту буде достатньо для ефективного відновлення порушених прав законного власника (володільця) майна, що матиме надалі своїм логічним наслідком відмову від такого самостійного способу захисту, як реституція, у тому вигляді, що визначений у статті 216 ЦК України.

Звертаючись до практики Верховного Суду, доцільно також згадати постанову Великої Палати Верховного Суду від 07 лютого 2024 року у справі № 910/3831/22, в якій вирішено правову проблему щодо визначення моменту виникнення прострочення виконання зобов'язання з повернення безпідставно набутого майна. Власне у самій постанові питання правової природи кондикції глибоко не досліджувалося, проте деякі судді Великої Палати Верховного Суду висловили окрему думку, яка видається слушною, де зроблено такі застереження щодо природи кондикції, а також щодо визначення основного регулятора відносин між сторонами: «2.1.7. [...] За своєю правовою природою кондикційні відносини у вузькому значенні цієї категорії не передбачають наявності інших, зокрема договірних відносин між їх учасниками. Це впливає, зокрема, зі змісту частини третьої цієї статті, згідно з якою ці правила можуть бути застосовані також і до інших відносин, які за своєю правовою природою не є суто кондикційними. Зокрема законодавець поширив положення цієї умови на повернення виконаного за зобов'язанням (пункт 3 частини третьої статті 1212 ЦК України). Застосування цього пункту можливе, зокрема, коли майно безпідставно набуто у зв'язку із зобов'язанням (правочином), але не відповідно до його умов.

2.2.1. Правила частини третьої статті 1212 ЦК України містять опис правових відносин, що не є суто кондикційними відносинами у вузькому значенні цього поняття, тобто не є *condictio sine causa*. Очевидно, що приписи частини третьої статті 1212 ЦК України можуть бути застосовані до договірних відносин відповідно до змісту статті 6 ЦК України лише в тому випадку, якщо умови договору та акти цивільного законодавства, якими регулюються саме відносини із такого договору, не містять спеціальних правил про порядок розрахунків

та повернення виконаного у такому договірному зобов'язанні, зокрема й зайво чи безпідставно сплаченого»¹.

Тобто, як вважає автор окремої думки, якщо цивільні відносини між сторонами передусім врегульовані умовами укладеного між ними договору, то їх можна розглядати кондикційними у широкому сенсі цього визначення, коли згідно з частиною третьою статті 1212 ЦК України правила про заборону незаконного збагачення застосовні до них субсидіарно.

У наведеній окремій думці суддів здійснено аналіз змісту та конструкції статті 1212 ЦК України, що дало змогу дійти висновку, що законодавець фактично кондикційними визначив такі зобов'язання, які є *condictio sine causa*, тобто такими, що виникли у ситуації, коли підстави набуття майна взагалі не було. Побудова частини 3 статті 1212 ЦК України показує, що інші види зобов'язань безпосередньо не підпадають під дію частини 1 цієї статті, а на такі відносини згадані правила можуть бути поширені. Саме така диференціація, викладена у тексті закону, створила можливість вести мову про кондикційні правовідносини у вузькому розумінні та у широкому розмінні.

В іншій постанові від 24 січня 2024 року у справі № 922/2321/22 Велика Палата Верховного Суду, дійшовши висновку про наявність підстав для визнання недійсними додаткових угод та застосувавши статтю 216 ЦК України, яка регулює правові наслідки недійсності правочину, а також статтю 1212 ЦК України, узагальнила, що спірні грошові кошти є такими, що були безпідставно одержані відповідачем, підстава їх набуття відпала, а тому відповідач зобов'язаний їх повернути позивачу, що відповідає приписам статей 216, 1212 ЦК України².

¹ 1.17. ... Враховуючи диспозитивність правил цивільного законодавства у регулюванні таких правових відносин, саме умови, викладені у договорі, мають пріоритет над актами цивільного законодавства у тому випадку, якщо учасники таких договірних відносин скористалися правом на саморегулювання своїх відносин. 2.1.5. Загальне правило, викладене в частині першій статті 1212 ЦК України, буквально не передбачає можливості застосування інституту безпідставного збагачення до договірних відносин. 2.1.6. Тобто в разі, коли правочин утворює правову підставу для набуття (збереження) майна, статтю 1212 ЦК України можна застосовувати тільки після того, як така правова підстава в установленому порядку скасована, визнана недійсною, змінена, припинена або була відсутня взагалі; отримане однією зі сторін у договірному зобов'язанні підлягає поверненню іншій стороні на підставі цієї статті тільки за наявності ознаки безпідставності такого виконання: Окрема думка суддів на постанову Великої Палати Верховного Суду від 07 лютого 2024 року у справі № 910/3831/22 (провадження № 12-45гс23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118486338>.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 922/2321/22 (провадження № 12-57гс23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116670838>.

Тому у наведеній постанові Велика Палата одночасно застосувала правила і про кондикцію, і про реституцію. Хоча такий висновок дещо суперечить правовій позиції Великої Палати, викладеній, зокрема, у постанові від 12 жовтня 2021 року у справі № 910/17324/19, відповідно до якої предметом регулювання глави 83 ЦК України є відносини, що виникають у зв'язку з безпідставним отриманням чи збереженням майна і неврегульовані спеціальними інститутами цивільного права¹.

Велика Палата Верховного Суду здійснила розмежування деліктних зобов'язань від кондикційних у постанові від 08 серпня 2023 року у справі № 910/5880/21, навела такі висновки: «За змістом глав 82 і 83 ЦК України для деліктних зобов'язань, які виникають із заподіяння шкоди майну, характерним є, зокрема, зменшення майна потерпілого, а для кондикційних, так би мовити, приріст майна у набувача без достатніх правових підстав. Вина заподіювача шкоди є обов'язковим елементом настання відповідальності у деліктних зобов'язаннях, тоді як для кондикційних зобов'язань вина не має значення, бо істотним є неправомірність набуття (збереження) майна однією особою за рахунок іншої. Обов'язок набувача повернути потерпілому безпідставно набуте (збережене) майно чи відшкодувати його вартість не є заходом відповідальності, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки те майно, яке безпідставно набув (зберіг), або вартість останнього. Інакше кажучи, у деліктних зобов'язаннях одна зі сторін втрачає певне майно, а інша його не набуває, тоді як у кондикційних зобов'язаннях одна зі сторін втрачає певне майно унаслідок того, що інша сторона його набуває, зокрема утримує в себе»².

Слушними є міркування про обґрунтованість відмежування деліктних зобов'язань від кондикційних зобов'язань: відшкодування шкоди та повернення безпідставно набутого (збереженого) майна є самостійними способами захисту.

Цікавим є аналіз правовідносин щодо безпідставного збагачення, здійснений у постанові Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22 жовтня 2020 року у справі № 910/18279/19. У цій постанові зазначено, що «аналіз змісту статті

¹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 910/17324/19 (провадження № 12–12гс21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424481>.

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08 серпня 2023 року у справі № 910/5880/21 (провадження № 12–36гс22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113176434>.

1212 ЦК України свідчить, що безпідставно набутим майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (частина перша статті 190 ЦК України). Наприклад, у статті VII-3:101 Книги VII Модельних правил європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law) щодо визначення змісту збагачення зазначено, що особа вважається збагаченою у випадку: а) збільшення доходів або зменшення обов'язків; б) отримання послуги або результатів виконаної роботи; с) користування чужим майном. Тлумачення статті 1212 ЦК України із застосуванням телеологічного способу її тлумачення свідчить, що цією нормою до випадків безпідставного набуття та збереження майна віднесено також збереження особою без достатніх правових підстав у себе виплати, яку вона згідно з законом мала віддати (перерахувати) іншій особі на підставі покладеного на неї законом зобов'язання. Тобто зменшення обов'язку»¹.

Правову природу кондикційних зобов'язань з'ясовував і Верховний Суд у складі суддів об'єднаної палати Касаційного господарського суду у постанові від 16 вересня 2022 року у справі № 913/703/20. У згаданій постанові суд сформулював такі висновки: «[...] Набуття однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірної зобов'язання не вважається безпідставним. Тобто у разі, коли поведінка набувача, потерпілого, інших осіб або подія утворюють правову підставу для набуття (збереження) майна, положення ст. 1212 ЦК можна застосовувати тільки після того, як така правова підстава в установленому порядку скасована, визнана недійсною, змінена, припинена або була відсутня взагалі. Під відсутністю правової підстави розуміється такий перехід майна від однієї особи до іншої, який або не ґрунтується на прямій вказівці закону, або суперечить меті правовідношення і його юридичному змісту. Тож брак правової підстави означає, що набувач збагатився за рахунок потерпілого поза підставою, передбаченою законом, іншими правовими актами чи правочином»².

¹ Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 22 жовтня 2020 року у справі № 910/18279/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92556212>.

² 106. Загальна умова ч. 1 ст. 1212 ЦК звукує застосування інституту безпідставного збагачення у зобов'язальних (договірних) відносинах, бо отримане однією зі сторін у зобов'язанні підлягає поверненню іншій стороні на підставі цієї норми за наявності ознаки безпідставності такого виконання. Постанова Верховного Суду у складі суддів об'єднаної палати Касаційного

Співвідношення реституції та кондикції досліджував також Верховний Суд у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду у постанові від 23 вересня 2021 року у справі № 904/1907/15. Суд звернув увагу на таке: «Системне тлумачення абзацу першого частини першої статті 216 ЦК України та пункту 1 частини третьої статті 1212 ЦК України свідчить, що: а) законодавець не передбачив можливість здійснення односторонньої реституції; б) правила абзацу першого частини першої статті 216 ЦК України застосовуються тоді, коли відбувається саме двостороння реституція; в) у тому разі, коли тільки одна із сторін недійсного правочину здійснила його виконання, для повернення виконаного підлягають застосуванню положення глави 83 ЦК України»¹.

Подібні висновки також викладені у постанові Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 02 червня 2025 року у справі № 201/2056/22, а саме що в тому разі, коли тільки одна із сторін недійсного правочину здійснила його виконання, ефективним способом захисту є вимога про повернення виконаного на підставі положень частин першої, третьої статті 1212 ЦК України².

Переконані, реституція, визначена статтею 216 ЦК України, передбачає як двосторонню реституцію, так і односторонню. Традиційно для доктрини цивільного права та багаторічної практики застосування наслідків недійсності безоплатних правочинів, зокрема й дарування, використовувати саме механізми статті 216, а не статті 1212 ЦК України. Втім наведені висновки судів лише свідчать про наявність суперечливої судової практики, брак однозначного розуміння національними судами правової природи реституції та кондикції, а також їх розмежування, й відтак підтверджують позицію щодо зайвості такого окремого способу захисту, як реституція у тому розумінні, яке визна-

господарського суду у постанові від 16 вересня 2022 року у справі № 913/703/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106422225>.

¹ 91. Ураховуючи наведене, для повернення виконаного за недійсним правочиним у разі, коли тільки одна із сторін здійснила його виконання, правила статті 216 ЦК України не застосовуються, а повернення виконаного здійснюється на підставі положень глави 83 «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» ЦК України. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 23 вересня 2021 року у справі № 904/1907/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101519204>.

² Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 02 червня 2025 року у справі № 201/2056/22 (провадження № 61–17372сво23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128386896>.

чене в статті 216 ЦК України, а відповідно й достатності саме правил про кондикцію та віндикацію.

Також питання співвідношення реституції та кондикції вирішував і Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в постанові від 01 липня 2020 року у справі № 289/832/16-ц. У цій постанові суд зазначив: «Зобов'язання з реституції виникають внаслідок недійсності правочину (його нікчемності чи визнання судом недійсним). Реституція є заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до стану, який вони мали до вчинення і виконання такого правочину. Вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути адресована тільки стороні цього правочину. Крім того, реституцію можна застосувати лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він був переданий. [...] Кондикція – це позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно. [...] Кондикція може бути субсидіарним способом захисту у спорах про повернення майна, набутого за недійсним правочином. Проте, за загальним правилом, належним та ефективним способом захисту у випадку повернення отриманого стороною за недійсним правочином є реституція»¹.

Варто звернути увагу на окрему думку судді Великої Палати Верховного Суду С.О. Погрібного до постанови Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2024 року у справі № 918/1043/21, щодо незгоди із висновками про можливість застосування двосторонньої реституції з ініціативи суду. Так, суддя відзначив, що «наслідки недійсності оспорюваного правочину, зокрема й реституція, визначені однозначною умовою закону – в частині другій статті 216 ЦК України. [...] За недійсності правочину взаємне повернення сторонами одержаного за ним (двостороння реституція) є юридичним обов'язком, що виникає із закону та юридичного факту недійсності правочину. [...] За загальним правилом застосування наслідків недійсності правочину відбувається на підставі рішення суду за результатами вирішення відповідного позову. Як виняток, приписи частини п'ятої статті 216

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 01 липня 2020 року у справі № 289/832/16-ц (провадження № 61–10710св18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90563958>.

ЦК України надають можливість суду з власної ініціативи застосувати наслідки недійсності лише щодо нікчемного правочину. Отже законодавець не надав суду такої можливості у разі визнання оспорюваного правочину недійсним»¹.

Відповідно суд вправі застосувати з власної ініціативи наслідки недійсності винятково стосовно нікчемного правочину, як це врегульовано у частині п'ятій статті 216 ЦК України. Застосування ж судами з власної ініціативи наслідків недійсності до оспорюваних правочинів суперечитиме загальним засадам судового процесу, а саме принципам змагальності та диспозитивності. Сам висновок суду про недійсність правочину призводить до припинення у відповідача (отримувача майна за такою угодою) правової підстави такого набуття. У разі добровільного неповернення майна після такого висновку суду в отримувача за недійсним правочином виникатиме статус особи, яка протиправно отримала (зберегла) майно без достатньої правової підстави (частина третя статті 1212 ЦК України). Тобто учасник цивільного обороту, діючи добросовісно та розважливо, має без окремого рішення суду повернути усе одержане за недійсним правочином добровільно. І лише у разі виникнення спору така суперечка має вирішуватися судом на підставі пред'явленого особою позову.

Таким чином, здійснивши аналіз судової практики загалом можна констатувати, що суди не завжди чітко диференціюють та не зважають на відмінності реституції та кондикції: в одних випадках стверджують про їх самостійних характер, а в інших – про субсидіарність характеру та сфери застосування кондикції до реституції чи віндикації.

Переконані, що для уникнення розбіжностей в правозастосовній практиці потрібно внести зміни до ЦК України як основного акту цивільного законодавства та визначити такий механізм, який би регулював питання повернення сторонами виконаного за недійсним правочином через застосування приписів про кондикцію.

¹ Відповідно до доктрини цивільного права реституція (від лат. *restituere, restitutio in integrum* – відновлення в первісному стані, відновлення положення та статусу, повернення, відшкодування) – норма римського права, яка передбачає відновлення стану майна, який існував на момент вчинення незаконних або помилкових дій, що завдали шкоди у вигляді повернення, відновлення матеріальних цінностей у натурі чи відшкодування їх вартості в грошовій формі. Реституція може бути односторонньою, двосторонньою, а також односторонньою з компенсацією вартості: Окрема думка судді на постанову Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2024 року у справі № 918/1043/21 (провадження № 12–35rc23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122738209>.

Актуальним є питання залишення законодавцем як ефективних та правомірних способів захисту порушених прав та охоронюваних законом інтересів кондикції та віндикації, які повністю охоплюють відновлення порушеного права особи в разі втрат у її майновій сфері внаслідок набуття іншою особою майна (майнового права) без достатньої правової підстави, тобто здійснення *restitutio in integrum* в її класичному розумінні, що успішно функціонує в правових системах європейських країн.

Тому цивільна реституція має бути не правовою підставою та не самостійним способом захисту порушених цивільних прав та правомірних інтересів, а метою застосування інших ефективних способів захисту – віндикаційного чи кондикційного позовів. Саме такі способи захисту допоможуть відновити те становище, в якому учасники цивільних відносин були до моменту порушення прав власника (правомірного володільця майнового права), в результаті чого з'явилася особа, яка набула (зберегла) майно за рахунок іншої особи без справедливої підстави.

Зважаючи на проєвропейський вектор розвитку України й бажання відмовитися від непотрібних радянських правових постулатів, переконані, що актуальним питанням для розвитку цивільного законодавства незалежної України є питання відмови від реституції як спеціального механізму приведення сторін недійсного правочину у попередній стан і врегулювання наслідків недійсності правочину через застосування інституту безпідставного збагачення.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ МОНОГРАФІЇ

Булат Євгенія Анатоліївна, провідний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, старший дослідник – підрозділ 2.4.

Великанова Марина Миколаївна, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор – підрозділ 1.2. у співавторстві з О.О. Котом.

Вінник Оксана Мар'янівна, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України – підрозділ 1.4.

Гриняк Андрій Богданович, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений юрист України – підрозділ 1.1.

Гуцуляк Володимир Казимирович, старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, кандидат юридичних наук – підрозділ 2.3.

Кот Олексій Олександрович, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України – підрозділ 1.2. у співавторстві з М.М. Великановою.

Погрібний Сергій Олексійович, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України – підрозділ 3.2.

Простибоженко Олег Сергійович, старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, кандидат юридичних наук, старший дослідник – підрозділ 2.5.

Трубаков Євген Олександрович, старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, кандидат юридичних наук – підрозділ 1.3.

Федорченко Наталія Володимирівна, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор – підрозділ 2.1.

Шевчишин Оксана Ігорівна, науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор філософії у галузі права – підрозділ 2.2.

Якубівський Ігор Євгенович, головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, доктор юридичних наук, професор – розділ 3.1.

Наукове видання

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ

Монографія

За загальною редакцією

О. О. Кота, А. Б. Гриняка, М. М. Великанової

Відповідальний за випуск
Комп'ютерна верстка
Обкладинка

О. В. Діордійчук
Д. М. Алексєєв
В. С. Жиборовський

Підписано до друку 24.10.2025 р. Формат 60 x 84 ¹/₁₆.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 13,49.
Тираж 50 прим.

Видавництво «Алерта»

04210, м. Київ, а/с 112.

Тел.: (044) 223-15-25, (099) 607-97-62.

E-mail: alerta.pravovaednist@gmail.com, веб-сайт: alerta.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002 р.